

**TIJDSCHRIFT
VOOR
NUMISMATIEK**

**EUROPEES GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE**

**JANUARI-FEBRUARI 1980 - VOL. XXX - Nr. 1
TWEEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT**

VOORWOORD

Een vereniging die zich met het epitheton «numismatisch» tooit, dient zich tot plicht te stellen, enigermate bij te dragen tot de numismatische vorming van haar leden.

Met de uitgave van deze opstellen wensen we een van de doelstellingen van ons Genootschap te helpen verwezenlijken : de bevordering van de ware numismatiek.

De numismaat onderscheidt zich van de muntenverzamelaar door zijn historische, economische, artistieke of andere belangstelling voor munten, penningen en medailles en door de studie die hij aan die «metalen dokumentjes» wijdt.

De hier gebundelde bijdragen over zeer uiteenlopende onderwerpen werpen wellicht een nieuw licht op menig numismatisch studieobject.

De eminente numismaten die spontaan hebben meegewerkt aan deze jubileumaflevering bij het 30-jarig bestaan van ons Genootschap, hebben recht op onze hartelijkste dank.

In hun medewerking zien we een waardering voor wat ons Genootschap in het verleden heeft gepresteerd en tevens een hoopvolle waarborg voor zijn toekomst !

Paul DE BAECK
Voorzitter van het E.G.M.P

ALGEMENE VERGADERING VAN HET EUROPEES GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE LUIK - 16 MAART 1980

In 1978 hield het E.G.M.P. zijn algemene vergadering te Brugge en in 1979 te Brussel. Voor 1980 werd de stad Luik weerhouden, die dit jaar haar millennium viert.

De vergadering gaat door op zondag 16 maart 1980 en valt dus samen met de internationale numismatische dag die door de afdeling Luik georganiseerd wordt van 9 tot 16 u. Beide manifestaties hebben plaats in het Palais des Congrès, Esplanade de l'Europe (langsheen de Maas, rechteroever, dichtbij de Albert I brug). Er is ruime parkeermogelijkheid.

De algemene vergadering vangt aan om 10.30 u. en op de dagorde van het statutair gedeelte staan volgende punten :

1. Verwelcoming door de voorzitter van de afdeling Luik
2. Verwelcoming door de voorzitter van het E.G.M.P. en verslag over de activiteiten in het voorbije dienstjaar
3. Verslag van de algemeen secretaris
4. Verslag van de schatbewaarder
5. Verslag van de verificateurs van de rekeningen
6. Ontlasting van de raad van beheer
7. Aanstelling van verificateurs van de rekeningen
8. Vaststellen van het lidgeld voor 1981
9. Overhandiging van de penning, geslagen ter gelegenheid van de algemene vergadering.

Deze penning vult de reeds aanzienlijke reeks aan van de door het E.G.M.P. uitgegeven penningen. De voorzijde beeldt de denarius af met het opschrift LEO/DICO, geslagen voor rekening van Karel de Grote. De keerzijde toont een gelegenheidstekst en de opdracht. Deze penning kan ter plaatse aangekocht worden en van nu af aan reeds besteld worden per postkaart te sturen aan de heer Pierre le Maire, de Broquevillelaan 53, bus 12 te 1200 Brussel. Traditiegetrouw wordt deze penning verkocht aan de kostprijs.

Na het officieel gedeelte van de algemene vergadering worden twee numismatische lezingen gehouden, respectievelijk door de heer Hubert Frère en de heer Luc Engen, en die, zoals het past tijdens het Luiks

millenniumjaar, zullen handelen over een onderwerp uit de Luikse numismatiek. De heer Frère liet reeds de titel van zijn lezing kennen : 800 jaar Luikse muntslag.

Na de vergadering kunnen de leden die het wensen ter plaatse het middagmaal gebruiken. Het Palais des Congrès beschikt over een restaurant, een tratoria en een bar.

Voor of na het middagmaal (naar gelang de omstandigheden) zal een kleine veiling bij opbod gehouden worden waarvan de opbrengst naar het E.G.M.P. gaat.

Wij hopen in de loop van de namiddag, onder leiding van de heer Frère, een gekommentarieerd bezoek te kunnen brengen aan de rijke muntenverzameling van het Curtiusmuseum. Nadere bijzonderheden daarover zullen ter plaatse verstrekt worden.

Het huidig nummer werd aan de leden van het E.G.M.P. gestuurd die hun bijdrage betaald hebben voor 1979. De leden die hun lidgeld voor 1980 nog niet vereffend hebben, worden dringend verzocht dit zo spoedig mogelijk te doen teneinde vertraging te vermijden bij het verzenden van het tijdschrift.

TE WEERHOUDEN DATA

1 mei	Internationale ruilbeurs te Leuven
15 mei	3de Internationale numismatische dag te Dendermonde

MONNAIES NAMUROISES DU MÉDAILLIER DE LA SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE DE NAMUR

Georges BAURIN

Préambule

Si une partie des quelque 7.000 monnaies romaines appartenant à la Société Archéologique de Namur a fait l'objet d'une étude et d'une publication (1), il n'en est pas de même du médaillier contenant les monnaies comtales, cependant un des plus complets qui existent.

On comprend que les anciens numismates de la Société, ceux du siècle dernier, aient hésité à faire ce travail à une époque où le médaillier s'accroissait constamment. Il n'y a plus lieu de le différer de nos jours ; les trouvailles se font rares, les dons le sont plus encore et les moyens pécuniaires de nos sociétés ne leur permettent généralement plus de faire de nouvelles et coûteuses acquisitions.

Le catalogue qui suit n'a d'autres prétentions que d'offrir, aux numismates intéressés par la numismatique namuroise, un document aisé à consulter en présentant dans l'ordre chronologique les monnaies se trouvant dans le médaillier des pièces comtales de la S.A.N.

Quelques remarques préliminaires

Dans ce catalogue nous n'avons repris que les monnaies différentes ; exceptionnellement nous avons signalé des variantes qui nous ont semblées intéressantes.

Chaque pièce est affectée d'un numéro d'ordre qui est celui qu'elle possède dans le répertoire général des monnaies comtales du médaillier de la Société ; cela explique que la numérotation n'est pas continue.

La deuxième colonne spécifie la monnaie, le métal et l'atelier de fabrication. Pour éviter des descriptions, voire des photographies, qui auraient donné au catalogue les proportions d'un livre, nous avons simplement indiqué la référence de chaque monnaie à deux publications connues de tous les numismates : d'abord le numismatique pocket «*Les monnaies de Namur (946-1714)*» de Jean DE MEY et ensuite «*Recherches sur les monnaies de Namur*», ouvrage de Renier CHALON qui date mais qui reste toujours la meilleure base d'une étude sur cette question.

L'affectation des deniers aux comtes de la première moitié du XIe siècle a toujours posé un problème aux numismates. Tous sont d'accord pour admettre que les premiers comtes, vassaux de l'empire depuis 932, firent des monnaies au nom des empereurs de la maison de Souabe-Franconie, à partir de la seconde moitié du Xe jusque dans le premier tiers du XIe ; tous sont unanimes à admettre que les premières tentatives comtales d'accaparer le monnayage datent du denier de Dinant, dont l'effigie du comte est entourée de DEONANT, et de celui de Namur, sur lequel le nom de l'empereur est remplacé par le mot CAPVT.

Le désaccord surgit quand il s'agit de déterminer le comte qui prit cette décision : Robert II ou son fils Albert II ? Le choix est d'autant plus difficile que les historiens ne sont pas d'accord sur la date de la mort de Robert II, 1018 ou 1031 ! Les arguments présentés ne sont jamais très rigoureux. Nous reprenons in extenso celui présenté par Marcel Hoc, dont la réputation n'est plus à faire, en 1971 (2) : «Le monnayage au nom de l'empereur, à Dinant et à Namur, semble avoir cessé avec Henri II le Saint (1002-1024). On sait que ce monarque défendit mal les prérogatives de sa couronne contre les grands vassaux. Robert II est en vie en 1018, peut-être encore en 1031. Le caractère impétueux du jeune comte est attesté par sa participation à la bataille de Hougarder ; on peut le croire capable de poser cet acte d'indépendance qu'est l'usurpation de la «moneta». Serait-il téméraire de lui attribuer cette première tentative, timide certes, d'émancipation ?» (3).

Nous n'insisterons pas, mais chacun peut se rendre compte de la fragilité de l'argumentation.

C'est pour éviter de tomber dans ce travers, qui n'apporte pas grand chose à la numismatique, que nous avons placé les cinq premières monnaies du catalogue sous une rubrique unique : Robert II, Albert II.

Enfin, nous avons fait suivre chaque période comtale de quelques remarques sur son monnayage.

CATALOGUE DES MONNAIES DU COMTÉ DE NAMUR APPARTENANT A LA SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE DE NAMUR

	Atelier	DM (4)	CH (5)
Robert II et Albert II (1011-1063)			
1 denier, ag	Dinant	13	2
2 denier, ag	Dinant	11	12
4 denier, ag	Dinant	15	9
6 denier, ag	Namur	21	—
7 denier, ag	Namur	23	1

Les 1, 2 et 4 frappées à Dinant montrent le passage du monnayage au nom des empereurs d'Allemagne à celui du comte :

- 1 porte au droit l'effigie du comte entourée de DEONAM ; on s'est contenté de ne plus mentionner le nom de l'empereur.
- 2, l'effigie du comte est entourée d'ALBERT.
- 4, l'effigie du comte est entourée d'ALBERT.

Les 6 et 7 montrent une évolution analogue à l'atelier de Namur :

- 6, on lit au droit IMP HENRICVS.
- 7, l'effigie du comte est entourée du mot CAPVT, première tentative de libération vis-à-vis du suzerain.

Albert III (1063-1102)

8	denier, ag	Dinant	24	sup. II
9	denier, ag	Dinant	25	14, 15
10	denier, ag	Dinant	26	17, 18
12	denier, ag	Dinant	30	sup. VIII
13	denier, ag	Namur	32	3 à 8
17	denier, ag	Namur	33	sup. V
18	denier, ag	Namur	35	sup. IV
19	denier, ag	Namur	36	16
20	denier, ag	Namur	38	sup. VI

A partir de la 8, on remarque une amélioration considérable de la gravure ; la 13 est la première pièce du médailleur, frappée à Namur, dont l'effigie du comte est entourée d'ALBERT. Les 17 et 20 sont signalées comme uniques par DM.

Henri l'Aveugle (1139-1196)

23	denier, ag	Namur	42	23
24	denier, ag	Namur	45	26
25	denier, ag	Namur	46	27
26	denier, ag	Namur	47	28
31	obole, ag	Namur	48	29
32	denier, ag	Namur (?)	50	sup. IX
33	denier, ag	Namur	51	31

Les 23 à 31 sont caractérisées par une tête de chevalier portant un casque et l'épée de la main droite. L'appartenance à Namur des 32 et 33 est douteuse.

Philippe le Noble (1196-1212)

34	denier, ag	Namur	53	37
37	denier, ag	Namur	54	38
39	denier, ag	Namur	57	41
43	denier, ag	Namur	55	
44	denier, ag	Namur	58	sup. X

Les deniers 34 à 44 portent au droit un clocher accosté de deux tours.

Marguerite et Henri de Vianden (1229-1237)

49	denier, ag	Namur	62	48
50	denier, ag	Namur	63	49
51	denier, ag	Namur	64	50

Ces trois deniers ont au droit une façade d'église à deux tours.

Henri le Blondel (1256-1264)

52	denier, ag	Namur	65	46
54	obole, ag	Namur	66	47

Ces deux monnaies au cavalier, galopant à droite, l'épée haute, sont du même type que celles frappées à Luxembourg par Henri le Blondel, qui en fut le comte sous le nom de Henri V.

Gui de Dampierre (1263-1297)

55	2/3 de gros, ag	Namur	67	52
57	2/3 de gros, ag	Namur	67	52 variété avec étoile
59	1/2 esterlin, ag	Namur	68	51
63	esterlin au lion, ag	Namur	69	53
71	1/2 esterlin, ag	Namur	71	54
73	1/2 esterlin, ag	Namur	72	55
77	esterlin à la face, ag	Namur	73	56
84	esterlin à la face, ag	Namur	74	57
85	esterlin à la face, ag	Namur	75	58
101	esterlin à la face, ag	Mons	83	
608	esterlin à la face, ag	Mons (?)	—	

Chalon n° 56

Les 55 à 73 sont du type à l'écu de Namur au lion péri en bande. Les autres sont du type de l'esterlin anglais d'Edouard ; la 101 est de l'atelier de Mons. Quant à la 608, qui a le même revers que la 101, sa légende du revers est : MON ETA NAM EMI.

Jean I (1297-1331)

102	gros au châtel, ag	Namur	88	71, 72
103	gros au châtel, ag	Namur	89	74
105	gros au châtel, ag	Namur	92	69
109	2/3 de gros au cavalier, ag	Namur	97	77
111	esterlin au châtel, ag	Namur	98	78
115	esterlin au châtel, ag	Namur	99	79
116	esterlin au lion, ag	Namur	100	80
117	esterlin au lion, ag	Namur	101	81
121	gros au châtel, ag	Viesville	102	82
122	2/3 de gros au cavalier, ag	Viesville	105	83
123	tiercelle, ag	Viesville	106	84
124	1/2 esterlin, ag	Viesville	108	86

Nous voyons l'apparition à Namur et à Viesville du gros à 12 deniers, imitation du gros tournois de Louis IX, via le Brabant. La 122, de Viesville, a un droit analogue à la 109 de Namur, mais le cavalier est à gauche. La tiercelle est 1/3 de gros au cavalier. Notons également la ressemblance du 2/3 de gros de Viesville avec le 1/2 gros de Jean II de Brabant.

Convention Flandre - Namur

126	1/2 gros, ag	Viesville	111	87
-----	--------------	-----------	-----	----

Jean II (1331-1335)

127	2/3 de gros, ag	Namur	114	—
130	1/3 de gros, ag	Namur	116	89
133	denier, ag	Namur	118	91
134	1/2 gros, ag	Viesville	120	92
135	esterlin, ag	Viesville	121	93
136	esterlin, ag	Viesville	122	95
137	esterlin, ag	Viesville	—	— variété : VIVILENS

Chalon n° 95

La 127 est connue en 3 exemplaires (*DM*). Les 130 et 134 ont le même droit : un carré posé sur 4 lions placés en croix. Ces très beaux esterlins font penser, par leur droit aux 4 lions, au demi-gros brabançon de Jean II.

Gui II (1335-1336)

140	2/3 de gros, ag	Namur	124	sup. XV
-----	-----------------	-------	-----	---------

Très belle monnaie portant au droit un lion rampant dans un «sexo-lobes» et, au revers une croix longue cantonnée de 2 lions et de 2 aigles ; connue de *DM* en 2 exemplaires.

Philippe III (1336-1337)

141	denier, billon	Namur	127	97
-----	----------------	-------	-----	----

Signalée comme unique par *DM*, cette monnaie est la première en billon.

Marie d'Artois (1342-1353)

142	denier, billon	Poilvache	131	99
144	denier, billon	Poilvache	132	100
145	denier, billon	Poilvache	133	101
148	denier, billon	Poilvache	134	102

Ce sont les premières monnaies frappées à Poilvache pour Namur ; Marie est régente de Namur et propriétaire de Poilvache à titre personnel. Elle cède cette terre à son fils, Guillaume I, en 1353.

Guillaume I (1337-1391)

153	gros, ag	Namur	141	106
155	2/3 de gros, ag	Namur	142	107
156	esterlin à la face, ag	Namur	145	sup.XVI
157	esterlin à la face, ag	Namur	146	104
158	esterlin au lion, ag	Namur	148	111
159	gros, ag	Namur	149	114
160	double gros, ag	Namur	150	115
163	gros, ag	Namur	153	117
164	gros, ag	Namur	154	118
167	1/2 gros, ag	Namur	155	119
168	gros, ag	Namur	157	149
169	double gros, ag	Namur	158	173
170	double gros, ag	Namur	159	172
178	gros, ag	Namur	160	150
179	denier au châtel, billon	Namur	163	121

183	denier au châtel, billon	Namur	164	122
187	denier au châtel, billon	Namur	165	sup. XVII
189	denier au châtel, billon	Namur	167	123
193	denier au châtel, billon	Namur	168	124
197	denier au châtel, billon	Namur	169	125
204	denier au lion, billon	Namur	172	120
208	denier au lion péri en bande, billon	Namur	174	113
209	mite au L, billon	Namur	175	143
210	mite au G, billon	Namur	176	147
211	mite au G, billon	Namur	177 à 179	144 à 146
220	double mite à l'N, billon	Namur	180	136
228	quatre mites, billon	Namur	183, 184	140
233	quatre mites, billon	Namur	185 à 188	140, 141
239	double mite au lion, billon	Namur	189	110
241	double mite, billon	Namur	190	127, 128
251	mite, billon	Namur	191	135
256	double mite, billon	Namur	192	139
257	double mite, billon	Namur	193	129
263	double mite, billon	Namur	194	130
279	double mite, billon	Namur	195	132
282	double mite, billon	Namur	197	132
287	double mite, billon	Namur	198	133
288	gros, ag	Viesville	200	152
289	1/2 gros, ag	Viesville	202	153
290	1/3 de gros, ag	Viesville	203	—
291	quatre mites, billon	Viesville	206	154
292	denier, billon	Viesville	207	155
294	gros, ag	Bouvignes	208	156
296	denier au châtel, billon	Neuville	217	160
298	denier au lion, billon	Neuville	218	sup. XXI
299	gros, ag	Poilvache	219	162
300	1/4 de gros, ag	Poilvache	220	163
301	1/4 de gros, ag	Poilvache	221	164
302	esterlin à la face, ag	Poilvache	—	—
303	double mite, billon	Poilvache	222	165
304	double mite, billon	Poilvache	225	168
305	mite, billon	Poilvache	226	169

Guillaume Ier fit frapper dans 5 ateliers : Namur, Viesville, Bouvignes, Neuville et Poilvache. Son monnayage fut le plus important de la période comtale, non seulement par le nombre de pièces, leur variété, mais également par la qualité des monnaies. Plusieurs sont signalées par *DM* comme uniques : les 156, 169, 289, 290 et 298 ; d'autres sont signalées, par le même auteur comme existant en 2 exemplaires, la 267, et en 3

exemplaires, la 294. Enfin, la 302 est un esterlin à la face non signalé ; sa gravure est celle du *DM* 145 frappée à Namur ; les légendes sont, au droit : WILLELMVS COM NAM et au revers : MON ETA MER ADE.

C'est aussi l'époque où apparaissent à Namur les doubles gros remarquables par leur rareté et leur gravure, dont les 169 et 170, dont le droit imite le Roosebecker.

Guillaume II (1391-1418)

310	double gros, ag	Namur	230	174
311	double mite, billon	Namur	236	176
313	double mite, billon	Namur	238	181
314	double mite, billon	Namur	239	177
326	double mite, billon	Namur	240	178
331	double mite, billon	Namur	242	183
361	double mite, billon	Namur	244	188
363	double mite, billon	Namur	246	—
364	double mite, billon	Namur	247	186
365	double mite, billon	Namur	248	184
366	double mite, billon	Namur	249	187
367	double mite, billon	Namur	251	189

Chalon n° 174

La 310 est signalée comme unique par *DM* ; il fait penser au 2 gros de Jeanne de Brabant. La double mite 331 existe en piéfort, il pèse 20,15 g.

Guillaume II a encore fait frapper une mite à l'atelier de La Neuville ; elle n'est pas dans le médaillier. A partir du comte suivant, Jean III, seul l'atelier de Namur sera utilisé ; nous ne le mentionnerons donc plus.

	<i>DM</i>	<i>CH</i>
Jean III (1418-1429)		
382	gros, ag	256 193
383	double mite, billon	257 201
386	double mite, billon	259 195, 196
389	double mite, billon	262 198

Jean III vendit le comté à Philippe le Bon en 1412, mais put encore faire frapper quelques monnaies.

Philippe le Bon (1421-1429-1467)

392	chaise d'or	271	—
393	Pieter d'or	273	204
394	Pieter d'or	282	203
395	double gros, ag	283	205

A partir de Philippe le Bon, le monnayage du comté perd toute originalité. La 395, qui est la même pièce que le double gros vierlander du Brabant, est signalée comme unique par *DM*.

Philippe le Bon ferme l'atelier de Namur en 1434 ; il sera rouvert par Philippe le Beau en 1496.

Philippe le Beau (1494-1506)

396	toison d'or	284	206
397	florin au St-Philippe, 1499, or	285	207 au R/ CO NA
398	florin au St-Philippe, 1502, or	285	208 au R/ CO NA
399	florin au St-Philippe, 1503, or	285	au R/ CO NA
400	florin au St-Philippe, 1503, or	285	au R/ CO N
401	1/2 florin, or	286	210 au D/ S PHE
402	1/2 florin, or	286	210 au D/ SANTE PHS
403	double patard, 1502, ag	287	212 NA
405	double patard, 1503, ag	287	213 N
411	patard, ag	288	215
414	patard, ag	288	215 au D/ B C NA
415	patard, ag	288	215 au D/ B CO NA
416	patard, ag	288	215 au D/ BG C NA
417	patard, ag	288	215 au D/BG C NA
418	patard, ag	288	215 au D/BURG CO N
419	patard, ag	288	215 au D/BUR CO N
420	patard, 1499, ag	289	— au D/ BUR CO N
421	patard, 1499, ag	289	— au D/BUR CO NA
424	patard, 1503, ag	289	
431	double mite, 1497, billon	290	217
438	double mite, 1499, billon	290	219
443	double mite, 1503, billon	290	221
447	double mite, billon	291	—
448	double mite, billon	292	—
449	maille, cuivre	293	222

Les choses caractéristiques de ce monnayage sont les variétés du patard sans date et la maille (449), qui est la première monnaie en cuivre frappée dans nos provinces.

Charles Quint (1506-1556)

459	gros, 1513, ag	297	227
462	gros, 1514, ag	297	226
465	gros, 1515, ag	297	227
467	double mite, 1513, billon	299	228
471	double mite, 1513, billon	300	229
475	maille, cuivre	301	230
496	patard, ag	305	232
500	double mite, billon	306	238

Chalon n° 232

Charles Quint ferma l'atelier de Namur en 1528.

Philippe II (1556-1598)

506	patard, 1578, ag	310	
507	patard, 1579, ag	311	234
509	patard, 1579, ag	313	
510	double denier, 1578, cuivre	315	236
512	double denier, 1579, cuivre	315	
515	double denier, 1579, cuivre	—	238 NAMVM
517	double denier, 1579, cuivre	317	
519	double denier, 1579, cuivre	318	
520	double denier, 1579, cuivre	319	240
522	double denier, 1579, cuivre	315	HSP
524	double denier, 1579, cuivre	318	241 mais annelets en croix
525	double denier, 1579, cuivre	319	mais annelets en ligne
526	double denier, 1579, cuivre	322	
528	double denier, 1579, cuivre	—	239 légende du D/ au R/

529	denier, 1578, cuivre	323	237
535	denier, 1579, cuivre	324	
537	1/2 denier, 1579, cuivre	325	242
538	écu Philippe, 1592, ag	327	243
541	1/2 écu Philippe, 1579, ag	328	244
543	piéfort de l'écu Philippe, ag	327	243

Chalon n° 236

A remarquer les variantes, non signalées, du double denier de 1579. L'atelier de Namur, qui avait été rouvert par don Juan en 1578, fut à nouveau fermé en 1579 par Farnèse après l'ouverture de Maastricht.

Philippe V (1700-1711)

544	escalin, 1709, ag	331	245
546	escalin, 1710, ag	331	
547	2 sols ou 2 patards, 1709, ag	—	sup. XXVI
548	double liard, cuivre	334	247
551	double liard, cuivre	336	246
555	liard, 1709, cuivre	337	248
559	liard, 1710, cuivre	337	249
566	liard, 1710, cuivre	338	250

Chalon n° 250

L'atelier de Namur fut rouvert une dernière fois en 1709 par Maximilien-Emmanuel de Bavière, qui y frappa au nom de Philippe V.

La pièce 547 est en argent, probablement à 385/1000, elle a circulé et pèse entre 2,10 g et 2,15 g. Comme nous l'avons indiqué, elle est signalée par Chalon dans ses *Suppléments*, sous le n° XXVI. Ce document n'étant pas à la disposition de tous, voici la description qu'il en donne :

D/ Briquet posé au centre d'une croix de Bourgogne, soutenant le bijou de la Toison d'or et sommé d'une couronne fermée. Aux deux côtés du briquet, et dans les angles de la croix, l'année 1709.
Légende : «Lion» PHIL.V.D.G.HISPA.ET.INDIARU.MREX.

R/ Ecusson aux armes de Philippe V, ayant en coeur l'écusson de France et sommé d'une couronne royale : DUX.BURGUND. BRABANT.Z. Aux côtés de l'écu, la valeur de la pièce 2 S (2 sols).
Ag. 2.12 gr.

Il s'agit manifestement des deux mêmes pièces. De Mey ne l'a pas reprise dans son livre parce qu'il l'aura considérée comme un essai. Cet avis est d'ailleurs partagé par Monsieur Jean Duplessy, du Cabinet des Médailles de Paris ⁽⁶⁾. Nous reverrons peut-être cette question plus tard.

Maximilien-Emmanuel de Bavière (1711-1714)

570	souverain d'or, 1711	340	251
571	souverain d'or, 1712	341	
572	écu d'argent, 1712	345	255 refappe
573	écu d'argent, 1713	349	258
574	écu d'argent, 1712	350	260 refappe
575	exemplaire en étain, 1714	350	260 essai ?
577	1/2 écu d'argent	352	261
578	escalin, 1711, ag	354	263
579	escalin, 1711, ag	356	—
580	escalin, 1713, ag	357	265
584	1/2 escalin, 1713, ag	359	267
585	1/2 escalin, s.d., ag	360	268
586	liard, 1712, cuivre		type DM 361, mais le millésime n'accoste pas l'écu
587	liard, 1712, cuivre	361	269
593	liard, 1712, cuivre	365	270
599	liard, 1713, cuivre	366	271

Chalon n° 258

Maximilien-Emmanuel frappa à son nom à partir de 1711 ; l'atelier fut fermé, définitivement cette fois, en 1714. L'administration de l'électeur emporta les coins à Munich. C'est là que furent frappés quelques écus, à tranche lisse, dont nous signalons deux exemples sous les 572 et 574.

La 577, quoique dans les collections du musée de Croix à Namur, n'appartient pas au médaillier de la Société Archéologique.

Nous avons cru intéressant d'ajouter au catalogue les monnaies suivantes qui se trouvent dans le même médaillier.

1. Monnaies de l'atelier de Poilvache, dépendance des comtes de Luxembourg

Henri VII (1288-1309)

	DM ⁽⁷⁾	CNL ⁽⁸⁾
645 2/3 de gros au cavalier, ag	27	29
646 1/2 gros à l'aigle, ag	28	32
647 gros au châtel, ag	31	25

Jean l'Aveugle (1309-1346)

	DM	72 73
649 esterlin à la face, ag	77	
650 esterlin, ag	87	83
651 esterlin, ag	87	82
652 gros au lion, ag	81	76

La 652 est la DM 81, mais avec MERAUD au lieu de MERAUDENSIS

2. Monnaies attribuées jadis erronément à Namur

	DM ⁽⁹⁾	W ⁽¹⁰⁾	CH ⁽¹¹⁾
661 denier, ag, Brabant	2	fig. 20, pl. 31	
664 denier, ag, Brabant	4	pl. A, n° 4	
666 denier, ag, Brabant	5	—	36
668 denier, ag, Brabant	9	pl. A, n° 8	
669 denier, ag, Brabant	10	pl. A, n° 9	
670 denier, ag, Brabant	12	pl. A, n° 11	
671 denier, ag, Brabant	14	pl. A, n° 14	
672 denier, ag, Brabant	15	pl. A, n° 16	
673 denier, ag, Brabant	22	13	
674 denier, ag, Brabant	137	279, 280	

(1) Citons en particulier :

THIRION, M., et LALLEMAND, J., Les trésors monétaires antiques du musée de Namur, *Annales de la Société Archéologique de Namur (ASAN)*, t. L, 1960-1961.
DASNOY, A., La trouvaille de Suarlée (sous d'or du IVe siècle), *ASAN*, t. L, 1960-1961.

LALLEMAND, J., Le trésor de Marchevelette, *ASAN*, t. LVII, 1975.

(2) Lors de l'Assemblée générale de la Société Royale de Numismatique, les 5 et 6 juin 1971.

(3) *Bulletin de la Société française de numismatique* de juin 1971, donnant le compte rendu des journées des 5 et 6 juin 1971.

(4) DE MEY, J., *Les monnaies de Namur*. Bruxelles 1971.

(5) CHALON, R., *Recherches sur les monnaies des comtes de Namur*. Bruxelles 1860 et *Suppléments*, Bruxelles 1870.

(6) *Bulletin de la Société française de numismatique* de juin 1971.

(7) DE MEY, J., *Les monnaies des souverains luxembourgeois*. Bruxelles 1966.

(8) *Cercle numismatique du Grand-Duché de Luxembourg. Catalogue des monnaies luxembourgeoises et celles des fiefs de 1026 à 1968*.

(9) DE MEY, J., *Les monnaies des ducs de Brabant, I*. Bruxelles 1974.

(10) de WITTE, A., *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire Romain*. Anvers 1894-1899.

(11) CHALON, R., *op.cit.*

DE MUNCIRCULATIE IN EGYPTE VÓÓR DE MACEDONISCHE OVERHEERSING

Prof. Dr. R. BOGAERT

Over de muncirculatie in het prehellenistische Egypte is tijdens de laatste jaren in de numismatische literatuur vaak gehandeld geworden. Twee problemen zijn vooral op de voorgrond getreden : werden de geldstukken die in de talrijke muntschatten van Egypte voorkomen als munten of als gewogen metaal gebruikt en in welke mate is er in Egypte zelf munt geslagen geworden ? Daarover willen wij een bondig overzicht geven.

De munt is, zoals men weet, een Lydische uitvinding die vooral door de Grieken over de mediterrane wereld verspreid is geworden. De Egyptenaren hebben met de Griekse munten kennis gemaakt in de loop van de 6de eeuw v. Chr. dank zij de Griekse handelaars en huurlingen. De enige haven waar vreemde zeelieden in Egypte aan wal mochten gaan was Naucratis, een nederzetting van Milete aan de Canopische arm van de Delta ⁽¹⁾. In deze havenstad heeft men dan ook massa's scherven van Griekse vazen uit Ionië en Aeolië, Cyrene, Rhodos, Corinthe en Athene gevonden, alsook talrijke inscripties ⁽²⁾. Onder de vele vondsten zijn de munten vertegenwoordigd door vier schatten, twee uit de 5de eeuw en twee uit de 4de eeuw v. Chr., in het totaal 177 munten, waaronder 155 Attische tetradrachmen. Verder zijn nog dertien steden in de schatten vertegenwoordigd, waaronder wij vermelden Cyrene (4 ex.), Samos (3 ex.), Aegina, Syracuse en Acanthus (telkens met 2 ex.), de andere steden slechts met één exemplaar ⁽³⁾.

Vanuit Naucratis hebben de Griekse handelaars zich over de Delta en het Nijldal verspreid en er waren individuele vestigingen in verschillende Egyptische steden, zoals blijkt uit Herodotus, de keramiekvondsten en de achtentwintig muntschatten uit de Archaïsche en Klassieke periode ⁽⁴⁾. Meer dan de helft van de schatten stamt uit de Delta ; buiten de Delta vindt men de grootste concentratie in de buurt van Memphis. Daar was, zoals wij verder zullen aanstippen, een kamp van Griekse huurlingen gevestigd ⁽⁵⁾. Tot 480 zijn in deze schatten de munten uit het Thrakisch-Macedonische gebied het best vertegenwoordigd, met ongeveer een derde van de gevonden exemplaren. Dat gebied was rijk aan zilver, maar deze munten zijn blijkbaar niet door handelaars uit deze streken, maar door andere Grieken naar Egypte overgebracht. Het is echter niet mogelijk uit te maken langs welke weg dit geld in het land van de farao's is terechtgekomen ⁽⁶⁾. Na 480 domineren de Attische munten. In de twintig schatten die tot de periode 480-330 behoren werden in totaal 7.439 geldstukken gevonden, waaronder 6.705 Attische tetradrachmen, gedeeltelijk zeker in Egypte geslagen

imitaties (7). Alhoewel Egypte een Perzische overheersing heeft gekend, zijn zeer weinig Perzische munten in de schatten aanwezig (8), wat bewijst dat de Perzen, die sinds het einde van de 6de eeuw v. Chr. munt sloegen, zelf dat betaalmiddel weinig hebben gebruikt en tot muntemissies zijn overgegaan vooral met het oog op hun betrekkingen met de Grieken, meer bepaald met de Griekse steden van Klein-Azië, waar grote schatten Perzische dareiken en sigloi zijn teruggevonden (9).

De Griekse munten zijn ongetwijfeld in Egypte terechtgekomen als betaalmiddel voor het graan, de papyrus en het linnen die door de Grieken in Egypte aangekocht werden (10). Dat betekent echter niet dat deze geldstukken vanaf de Archaïsche periode in Egypte als munten werden aanvaard. Immers tot ca 360 v. Chr. vindt men in de meeste muntschatten aldaar naast volwaardige geldstukken ook fragmenten van munten, staven, «Hacksilber», kogelvormige stukjes (dumps) (11). Dit laat veronderstellen dat het zilver, munten inbegrepen, gewogen werd, en dat de munten niet afzonderlijk werden geteld. Dat dit inderdaad zo gebeurde blijkt uit demotische papyri en uit de Aramese documenten gevonden op het Nijleiland Elephantine, die bewijzen dat de betalingen in gewogen zilver gebeurden, meestal volgens de standaard van de tempel van de god Ptah, die gelegen was bij Memphis. Doch één van deze Aramese contracten, gedateerd 400 v. Chr., vermeldt voor de eerste maal een betaling in zilverstaters van Jawan, d.w.z. Ionische zilverstaters. De professoren Porten en Naster hebben elk afzonderlijk aangetoond dat met deze Ionische staters de Atheense tetradrachmen bedoeld werden (12). Dus ca 400 is het gebruik van Griekse geldstukken als munten die geteld werden doorgedrongen tot helemaal in het zuiden van Egypte. Men mag daaruit echter niet besluiten dat men na 400 alleen nog munten als betaalmiddel gebruikt heeft, want ongemunt zilver komt in de muntschatten voor tot ca 360 en in de demotische papyri gebruikt men de uitdrukking «zilver uit het schathuis van de god Ptah» tot in de Romeinse periode. Wij weten echter dat deze uitdrukking sinds de Ptolemaeërs een archaïsme is, dat «1 deben zilver van het schathuis van Ptah» in feite neerkwam op een bedrag van 20 drachmen en dat de betaling in Ptolemaeïsche tetradrachmen geschiedde (13).

Vóór de Macedonische overheersing circuleerden in Egypte niet alleen geïmporteerde munten, voornamelijk Attische, maar er zijn ook plaatselijke muntateliers in functie geweest. Het is waarschijnlijk Aryandes, eerste satraap van Egypte onder Cambyses en Darius I, die voor het eerst munt heeft geslagen in het land der farao's. Volgens Herodotus sloeg hij zilvermunten waarvan het gehalte dat van het goudgehalte der dareiken evenaarde, en toen de historicus dit schreef, was de roem van die stukken nog niet verdwenen, vermits hij aan zijn verhaal de opmerking toevoegt «ook nu is het Aryandische zilver het zuiverste». De satraap heeft die stukken niet gedurende lange tijd kunnen slaan, want, omdat hij de koning had willen evenaren, liet Darius hem ter dood brengen onder voorwendsel van opstandigheid (14).

Men heeft de juistheid van dit verhaal in twijfel getrokken, omdat geen enkel stuk van Aryandes' emissies is bewaard en omdat men van oordeel was dat de Egyptenaren in de 5de eeuw geen munten, maar gewogen metaal als betaalmiddel gebruikten (15). J.G. Milne heeft zelfs verondersteld dat de satraap gestraft is geworden, niet omdat hij munt had geslagen zonder toestemming van Darius, maar omdat hij de Perzische sigloi had doen smelten, om het aldus gerecupereerde zilver in Egypte op de markt te verkopen, daar dit metaal in het Nijldal, wegens zijn zeldzaamheid, veel duurder was dan in de andere delen van het Perzische rijk. De uitdrukking «Aryandisch zilver» zou dan doelen op de Perzische sigloi van Darius die door Aryandes in Egypte zouden in omloop gebracht zijn (16).

Wij zijn van mening dat er geen voldoende redenen bestaan om de mededeling van Herodotus in twijfel te trekken. Het is waar dat de Egyptenaren in de 5de eeuw gewogen metaal als waardemeter en betaalmiddel gebruikten, maar hetzelfde geldt voor het Perzische rijk (17). Professor Naster heeft aangetoond dat de arbeiders te Persepolis tussen de jaren 490/89 en 460/59 hun loon geheel of gedeeltelijk in natura kregen. In het laatste geval werd 1/3, 1/2 of 2/3 in wijn of in schapen en de rest in gewogen zilver uitbetaald (18). Nochtans heeft Darius sinds het einde van de 6de eeuw, tussen 511 en 500, gouden dareiken en zilveren sigloi in omloop gebracht (19). Deze geldstukken waren echter niet bedoeld om de Perzische ambtenaren en arbeiders te betalen, maar dienden, zoals wij hoger hebben aangeduid, voor de buitenlandse betrekkingen, in de eerste plaats met de Griekse steden (20). Dat men geen munten van Aryandes heeft teruggevonden is ook geen afdoend argument. Immers verscheidene betalingsinstrumenten, vermeld in tientallen documenten, objectieve bronnen dus, zijn tot nog toe evenmin teruggevonden. Wij hebben reeds gesproken over het zilver gemerkt met het teken van het schathuis van de god Ptah, in de bronnen geattesteerd vanaf de regering van Darius I, maar reeds onder de XXIIe dynastie (945-730) maken de teksten melding van «zilver uit het schathuis van de god Harsaphes» en in de Saïtische periode (663-525) is er sprake van «zilver van het schathuis van Thebe» (21). Op een internationale conferentie, gehouden te Leuven in april 1978, heeft professor Lipinski medegedeeld dat neoassyrische documenten van de 7de eeuw vermelden dat sommige tempels, als de tempel van Ishtar van Arbela en een tempel van de god Adad, zilver hebben in omloop gebracht voorzien van tekens die gewicht en gehalte certificeerden (22). Niets van al deze betaalmiddelen is tot op heden teruggevonden en toch hebben ze bestaan.

Wat kunnen wij weten over het zilver van Aryandes? Dat de emissie ervan moet gebeurd zijn na de eerste emissies van dareiken (tussen 511 en 500) en kort vóór 492, jaar waarin Pherendates satraap van Egypte werd (23); dat de satraap slechts gedurende korte tijd munt heeft kunnen slaan, omdat Darius deze daad van opstand met de dood heeft gestraft, en tenslotte dat deze munten uit zeer zuiver zilver geslagen zijn geworden. Over het type en het gewicht kunnen wij alleen gissingen maken

(²⁴). Darius' strafmaatregel tegen Aryandes heeft haar uitwerking niet gemist, want eerst tegen het einde van de 5de eeuw onder Darius II, wanneer de vervalperiode van het Achaemenidenrijk aanvangt, durven satrapen het opnieuw aan in eigen naam munt te slaan. De eerste was de machtige Tissaphernes die rond 412/11 tetradrachmen sloeg volgens Attisch gewicht met op de voorzijde zijn eigen portret en op de keerzijde de uil van Athene (²⁵).

In dezelfde periode werden blijkbaar voor het eerst in Egypte imitaties van Attische tetradrachmen geslagen. Er werd zelfs een muntstempel van dergelijke imitaties teruggevonden (²⁶). Deze emissies vallen samen met het opkomen van het monetaire gebruik van zilvergeld, zoals wij dat hoger op Elephantine hebben vastgesteld, en met een penurie aan Attische tetradrachmen tengevolge van de Peloponnesische oorlog. We weten dat tussen 407 en 405 Athene wegens het stilvallen van de zilverproductie in Laurion geen zilver meer bezat om aan te munten en toen goudstukken en voor intern gebruik geplateerde munten heeft uitgegeven (²⁷). Het is dus begrijpelijk dat men in die periode in Egypte, waar de Attische tetradrachmen een zeer begeerd betaalmiddel waren geworden, is overgegaan tot het uitgeven van imitaties van deze geldstukken, vermits de originele munten het land niet meer binnen kwamen (²⁸). Een wet van de Attische nomotheten, van het jaar 375/4 v. Chr., gevonden op de Agora te Athene in 1970, vermeldt de circulatie ter plaatse van «vreemd zilver hebbende hetzelfde type als het Attische zilver» (l. 8-9) en beperkt de wettelijke circulatie tot het inheemse Attische geld. De uitgever van deze belangrijke inscriptie heeft met grote waarschijnlijkheid de hypothese vooropgesteld dat het grootste deel van deze vreemde imitaties van Attisch geld, die dus ook reeds in Athene circuleerden, uit Egypte afkomstig was (²⁹). In die periode regeerden daar Amyrthios, enige koning van de XXVIIIste dynastie (404-398), en de koningen van de XXIXste en XXXste dynastie (398-378 ; 378-341). Dat imitaties van Attische tetradrachmen, geslagen in Egypte, niet alleen in Athene, maar ook in de Levant, in Cilicië en zelfs in Sicilië circuleerden in de eerste helft van de 4de eeuw, laat veronderstellen dat deze munten in groten getale uitgegeven zijn geworden (³⁰). Dat dit werkelijk zo geweest is, werd zopas tijdens het 9de Internationaal Numismatisch Congres te Bern, 10-15 september 1979, aangetoond in een briljante mededeling van professor T. V. Buttrey. Een schat van 342 tetradrachmen van Attisch gewicht en met Attische typen, gevonden in het Fayum, werd in 1934-1935 aangekocht door de universiteit van Michigan en bleef tot op heden ongepubliceerd en ongekend. Professor Buttrey heeft deze schat grondig bestudeerd en is, op grond van allerlei stilistische eigenaardigheden en de gelijkenis met de door Artaxerxes III in Egypte geslagen Attische imitaties (³¹), tot de conclusie gekomen dat de meeste munten van de Fayumschat in Egypte geslagen zijn, waarschijnlijk in een atelier te Memphis. Buttrey onderscheidde in zijn stilistische groep B, nl. de groep die met de Artaxerxestetradrachmen grote overeenkomst vertoont, 124

verschillende voorzijdestempels en 136 verschillende keerzijdestempels. Aangezien met elke stempel vele duizenden exemplaren geslagen kunnen worden (³²), impliceert het groot aantal verschillende stempels dat miljoenen tetradrachmen uit het atelier zijn gekomen. Deze schat bevatte geen munten van andere ateliers, noch zilver onder de vorm van staven of «Hacksilber» of juwelen. De stukken vertonen een normale sleet en alles wijst er dus op dat deze tetradrachmen gewoon als munten gecirculeerd hebben (³³).

Deze grote massa tetradrachmen is waarschijnlijk door de farao's in de eerste plaats geslagen geworden om hun Griekse huurlingen te betalen (³⁴). Over de muntemissies van twee farao's hebben wij meer details. Tachos heeft in 361 goudstaters van Perzisch gewicht, maar met Attische typen uitgegeven. Op de keerzijde staat naast de uil zijn naam in Grieks schrift. Een enkele stater is bewaard. Aan zijn opvolger Nakht-har-hebe (Nectanebo II, 359-341) worden een veertigtal goudstaters van Perzisch gewicht toegeschreven, die men als de eerste echte Egyptische munten mag beschouwen. Op de voorzijde vertonen zij een lopend paard, op de keerzijde een afbeelding van de luchtpijp, daaronder het hart en boven het hart dwars over de luchtpijp een brede halsketting. De halsketting is het hiëroglifisch teken voor *nb* = goud, hart en luchtpijp betekenen *nfr* = zuiver, perfect. Op de munten is dus in hiërogliften aangegeven dat ze van zuiver goud zijn (³⁵). In die periode streden in Egypte tegen betaling Agesilaus II, koning van Sparta, en de teruggeroepen Atheense condottiere Chabrias. Eerst steunden zij Tachos, nadien Nakht-har-hebe. Deze veldtochten hebben aan de koning van Sparta 230 talenten opgebracht (³⁶).

In 343 heroverde Artaxerxes III Ochus Egypte na een veldslag waaraan Griekse huurlingen aan beide zijden deelnamen (³⁷). Onder zijn regering 343-338/7 werden in Egypte opnieuw imitaties van Attische tetradrachmen geslagen, maar met een demotische inscriptie op de keerzijde betekenend «Artaxerxes farao» (³⁸). Onder zijn opvolger Darius III sloegen de satrapen Sabaces (334-333) en Mazaces (333-332) imitaties van Attische tetradrachmen, doch voorzien op de keerzijde van hun naam in Aramese lettertekens (³⁹).

Niet alleen tetradrachmen en goudstaters zijn vóór Alexander in Egypte geslagen geworden, maar ook kleine zilvermuntjes met Attische en Egyptische typen, nl. Zeus Ammon, Anubis ? en de hieroglyfe *vah*. Zij behoren tot de tweede helft van de 4de eeuw (⁴⁰). Deze munten alsook de hoger-vermelde geldstukken met hiëroglifische of demotische tekens zijn blijkbaar in de eerste plaats geslagen geworden voor de Egyptische bevolking. Wij mogen dus besluiten dat ca het midden van de 4de eeuw de Egyptenaren zijn overgegaan, zij het dan in nog zeer beperkte mate, tot een monetaire economie (⁴¹). Na de verovering door de Macedoniërs wordt

Egypte overstroomd met tetradrachmen van Alexander die bij duizenden in de schatten zijn teruggevonden ⁽⁴²⁾.

Nu lijkt het wel verwonderlijk dat Egypte eerst rond het midden van de 4de eeuw tot het uitgeven van een eigen nationale munt is overgegaan en dan nog blijkbaar met weinig succes, alhoewel het toch reeds sinds de 6de eeuw via Griekse handelaars en huursoldaten met munten bekend was, en alhoewel zijn buurland Cyrene reeds vanaf ca 540 en Palestina sinds einde 5de eeuw (?) munt hebben geslagen ⁽⁴³⁾. In een land als Egypte moet men eerder naar een metaphysische dan naar een economische verklaring zoeken voor dit probleem. De egyptoloog F. Daumas heeft onlangs een zeer plausible theorie daarover voorgesteld. Luidens een inscriptie van Sethos I, tweede koning van de XIXde dynastie (1305-1290), was het goud het vlees van de goden en het zilver, de materie van hun gebeente. Dus goud en in mindere mate zilver hadden een goddelijke natuur en mochten niet door om het even wie, voor om het even wat gebruikt worden. Deze opvattingen over de natuur van de edele metalen zijn tot in de 5de eeuw na Chr. geattesteerd ⁽⁴⁴⁾. Daarom hebben blijkbaar de Egyptenaren pas zo laat het aangedurfd goud en zilver voor een eigen nationale munt te gebruiken. Professor Daumas spreekt niet over de grote massa's imitaties van Atheense tetradrachmen die in Egypte reeds sinds het einde van de 5de eeuw geslagen zijn, maar wij geloven dat wij deze emissies door dezelfde theorie kunnen verklaren. Door in Egypte zeer getrouw Attische munten na te bootsen, werd de fictie in leven gehouden dat dit vreemde munten waren. De heiligschennis werd dus niet bedreven door Egyptenaren, maar door vreemdelingen.

(1) Herodotus II, 179. Zie over deze tekst ROEBUCK, C., *The Organization of Naukratis*, *Classical Philology* 46 (1951), p. 212-215 = ROEBUCK, C., *Economy and Society in the Early Greek World*. Chicago 1979, p. 44-47; AUSTIN, M.M., *Greece and Egypt in the Archaic Age* = *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, Supplement 2, Cambridge 1970, p. 27-29.

(2) BOARDMAN, J., *The Greeks Overseas*. Harmondsworth, Middlesex 1964, p. 138-142 en p. 149-150; AUSTIN, M.M., o.c., p. 23-27; volledig en zeer uitvoerig overzicht van inscripties en scherven gevonden te Naukratis in BERNARD, A., *Le Delta égyptien d'après les textes grecques*. Cairo 1970, II, p. 640-815.

(3) THOMPSON, M., MØRKHOLM, O., KRAAY, C.M., *An Inventory of Greek Coin Hoards*. New York 1973 (verder vermeld onder het siglum IGCH), nrs. 1647 (450-425), 1648 (5de eeuw), 1652 ($\pm$ 360), 1661 (4de eeuw).

(4) ROEBUCK, C., *The Grain Trade between Greece and Egypt*, *Classical Philology* 45 (1950), p. 236-247 = ROEBUCK, C., *State and Society in the Early Greek World*, p. 30-41; BOARDMAN, J., o.c., p. 153-157; AUSTIN, M.M., o.c., p. 33-34; IGCH nrs. 1634-1656; 1659-1661; 1663. De lijst in IGCH omvat 32 schatten voor de Archaïsche en Klassieke periode (nrs. 1632-1663), maar nr. 1632 bevat uitsluitend Lydische munten, nr. 1633 is gevonden in Cyrenaeca, nrs. 1657, 1658 en 1662 bevatten uitsluitend inheemse Egyptische munten. Aan deze lijst moet toegevoegd worden de Fayumschat van Attische tetradrachmen waarover verder gehandeld wordt blz. 22-23.

(5) NI. 17 op de 28; 4 uit Memphis (nrs. 1636, 1643, 1653, 1660), verder 3 uit het Fayum (nrs. 1635, 1646 en de nog niet gepubliceerde schat) en 2 uit de Thebaïs (nrs. 1644 en 1651), van 2 schatten is de juiste vindplaats in Egypte niet gekend (1634 en 1659). Zie voor Memphis verder n. 36.

(6) AUSTIN, M.M., o.c., p. 38-40.

(7) Wij moeten er rekening mee houden dat in de grootste schat uit die periode, gevonden te Tell el Maskhuta (nr. 1649) en die meer dan 6000 Attische tetradrachmen bevatte, een groot aantal in Egypte geslagen imitaties van Attische tetradrachmen aanwezig was. E.S.G. Robinson heeft op een lot van 262 munten uit deze schat 63 als imitaties bestempeld: ROBINSON, E.S.G., *The Tell el-Mashkuta Hoard of Athenian Tetradrachms*, *Numismatic Chronicle* 1947, p. 116-117.

(8) NI. 10 sigloi (nr. 1644), 1 dareikos (nr. 1654), 4 dareiken (nr. 1656).

(9) Zo werden bv. twee schatten van 271 en 149 sigloi gevonden te Smyrna (nrs. 1197 en 1225), talrijke dareiken te Clazomenae (nr. 1194), een schat van meer dan 2000 dareiken te Apameia in Bithynie (nr. 1241), een schat van verschillende duizenden sigloi op het eiland Calymna (nr. 1216).

(10) AUSTIN, M.M., o.c., p. 35-36.

(11) Zo heeft men 73 kg «Hacksilber» aangetroffen in de schat van Mit Rabineh (nr. 1636), 2 zilverbaren in de schat van Demanhur (nr. 1637), 15 «dumps» in de schat van Athribis (nr. 1640), 18 dumps en staven in de Zagazigschat (nr. 1645), 1,2 kg klompjes zilver in een schat van Naucratis (nr. 1647), staven in de schatten van Asyut, Tell el Maskhuta en Beni Hassan (nrs. 1644, 1649 en 1651). Deze laatste schat werd ca 360 begraven. In al deze schatten en in nog vier andere werden fragmenten van munten gevonden.

(12) PORTEN, B., *Archives from Elephantine*. Berkeley - Los Angeles 1968, p. 63-69; NASTER, P., *Karsha et Sheqel dans les documents araméens d'Éléphantine*, *Revue Belge de Numismatique* 116, 1970, p. 32-35.

(13) PESTMAN, P.W., *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt* = *Papyrologica Lugduno-Batava IX*. Leiden 1961, p. 105 en n. 8.

(14) Herodotus IV, 166. De uitdrukking Aryandisch zilver werd opgenomen in het Onomasticon van Pollux III, 87 en VIII, 98, en in het lexicon van Hesychius. De dareiken bestonden praktisch uit zuiver goud: 980% en meer; zie CHANTRAINE, H., in *Der Kleine Pauly I* (1964), 1390 s.v. Dareikos.

(15) Zie bv. OLMSTEAD, A.I., *History of the Persian Empire*. Chicago - Londen 1948, p. 224-225.

(16) MILNE, J.G., *The Silver of Aryandes*, *Journal of Egyptian Archaeology* 24 (1938), p. 245-246, gevolgd door OLMSTEAD, A.I., *ibidem*, en LEGRAND, PH.E., *Hérodote, Histoires, Livre IV, Collection des Universités de France*. Parijs 1945, p. 180 n.1.

(17) SCHLUMBERGER, D., *L'argent grec dans l'Empire achéménide*. Parijs 1953, p. 17-18.

(18) NASTER, P., *Were the Labourers of Persepolis paid by means of Coined Money?* *Ancient Society* 1 (1970), p. 130-134. De zilvereenheden was 1 sheqel van ca 8,34 g; 1 schaap = 3 sheqels; 1 maat wijn = 1 sheqel.

(19) KRAAY, C.M., *Archaic and Classical Greek Coins*. Londen 1976, p. 32.

(20) Zie p. 20.

(21) HELCK, W., OTTO, E., *Kleines Wörterbuch der Ägyptologie*. Wiesbaden 1956, p. 407-408, s.v. Wertmesser.

(22) LIPÍŃSKI, E., *Les temples néo-assyriens et les origines du monnayage, State and Temple Economy in the Ancient Near East*, Leuven 1979, II, p. 570-588.

(23) OLMSTEAD, A.I., o.c., p. 225.

(24) HEAD, B.V., *Historia Numorum*. Londen, 1911² [1963], p. 845, meent dat Aryandēs sigloi geslagen heeft ; dit werd weerlegd door SCHLUMBERGER, D., o.c., p. 14, op grond van de samenstelling van de muntschatten in Egypte. Wij hebben ook hoger n. 8 vastgesteld dat sigloi in Egypte niet hebben gecirculeerd. Ook de theorie van Milne (zie hoger n. 16) wordt daardoor weerlegd. Volgens BABELON, E., *Traité des monnaies grecques et romaines* II, 2. Parijs 1910, p. 13-14, zou de satraap imitaties van Attische tetradrachmen hebben geslagen. Dat lijkt mogelijk, vermits de eerste «uilen» ca 525, onder de tirannie van Hippias, moeten geslagen zijn (KRAAY, C.M., o.c., p. 61) en vermits de Attische munten in Egypte later steeds een groot succes hebben gekend.

(25) Zie GOEBL, R., *Antike Numismatik*. München 1978, II, p. 197 nrs. 1901-1906 en tafel 95 ; NASTER, P., Les monnayages satrapaux, provinciaux et régionaux dans l'Empire perse face au numéraire officiel des Achéménides, *State and Temple Economy in the Ancient Near East* II, p. 602-603.

(26) NI. in de Athribisschat, IGCH, nr. 1663.

(27) Zie nu over deze munten KROLL, J.H., Aristophanes' πονηρὰ χαλκία : A Reply, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17 (1976), p. 329-341.

(28) ROBINSON, E.S.G., *Numismatic Chronicle* 1955, p. 117 ; KRAAY, C.M., o.c., p. 73.

(29) STROUD, R.S., An Athenian Law on Silver Coinage, *Hesperia* 43 (1974), p. 157-160, p. 169-171 = BOGAERT, R., *Epigraphica III, Texts on Banks, Banking and Credit in the Greek World*. Leiden 1976, nr. 21. Voor de interpretatie van deze belangrijke inscriptie zie ook GIOVANNINI, A., Athenian Currency in the Late Fifth and Fourth Century B.C., *Greek, Roman and Byzantine Studies* 16 (1975), p. 191-195 ; BOGAERT, R., L'essai des monnaies dans l'antiquité, *Revue Belge de Numismatique* 122, 1976, p. 20-24, en vooral BUTTREY, T.V., The Athenian Currency Law of 375/4 B.C., *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honor of Margaret Thompson*. Wetteren 1979, p. 36-45.

(30) Zie IGCH nr. 1421 (Cilicië) ; nrs. 1487 en 1488 (Al-Mina), nr. 1504 (Nabloes) ; nr. 2165 (Sicilië, deelmunten met Attische typen en Egyptische hiërogliefen).

(31) Zie over deze munt infra p. 23.

(32) Zie bv. SELLWOOD, D.G., Some Experiments in Greek Minting Technique, *Numismatic Chronicle* 1967, p. 217-231.

(33) De mededeling van T.V. Buttrey zal in de Akten van het 9de Internationaal Congres voor Numismatiek gepubliceerd worden.

(34) Zo verhaalt Diodorus XV, 29, 1-2, dat Acoris, koning van Egypte, een groot huurlingenleger bijeenbracht met het oog op een veldtocht tegen Perzië, die van 385 tot 383 plaats had ; door rijke soldij aan te bieden en door weldaden aan velen te bewijzen had hij weldra vele Grieken in zijn dienst. Hij liet Chabrias van Athene naar Egypte komen als bevelhebber voor het leger, doch ca. 380 werd de veldheer door Athene, onder Perzische druk, teruggeroepen ; zie OLMSTEAD, A.I., o.c., p. 400.

(35) Voor de munten van Tachos en Nectancto II zie KRAAY, C.M., o.c., p. 295, met afbeeldingen 217 en 1064, en vooral DAUMAS, F., Le problème de la monnaie dans l'Égypte antique avant Alexandre, *Mélanges de l'École française de Rome* 89 (1977), p. 432-434.

(36) PARKE, H.W., *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus*. Oxford 1933 [1970], p. 111-112. Over de maatregelen welke Chabrias aan Tachos voorstelde om de veldtocht tegen de Perzen te financieren, zie WILL, E., Chabrias et les finances de Tachos, *Revue des Études Anciennes* 62

(1960), p. 254-275, vooral p. 272-273. Egypte heeft steeds vele Griekse huurlingen aangetrokken sinds de regering van Psammetichus I. Er waren huurlingenkampen te Daphnae en te Memphis ; zie BOARDMAN, J., o.c., p. 131-134, p. 150-153 ; AUSTIN, M.M., o.c., p. 15-22.

(37) PARKE, H.W., *ibidem* ; OLMSTEAD, A.I., o.c., p. 437-440. Nakht-har-hebe bleef nog 18 maanden in Opper-Egypte regeren.

(38) MØRKHOLM, O., A Coin of Artaxerxes III, *Numismatic Chronicle* 1974, p. 1-4 ; SHORE, A.F., The Demotic Inscription on a Coin of Artaxerxes, *Numismatic Chronicle* 1974, p. 5-8 ; KRAAY, C.M., o.c., p. 295 en afbeelding 216.

(39) KRAAY, C.M., *ibidem* en afbeeldingen p. 218-219.

(40) JENKINS, G.J., Greek Coins recently acquired by the British Museum, *Numismatic Chronicle* 1955, p. 144, nrs. 21-23 ; p. 146-148. De gewichten zijn 0,47 g, 0,39 g en 0,14 g.

(41) Zie ook BINGEN, J., Économie grecque et société égyptienne au IIIe siècle, *Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27-29 September 1976 in Berlin*. Mainz 1978, p. 212 ; van dezelfde auteur, *Le Payrus Revenue Laws, Tradition grecque et adaptation hellénistique*. Opladen 1978, p. 10.

(42) Zo bv. 4.729 Alexandertetradrachmen in de schat van Demanhur, begraven ca 318 (IGCH nr. 1664), 1.700 tetradrachmen in de schat van Kasr el Danar (nr. 1674 van 325-300 v. Chr. ?) ; zie ook IGCH nrs. 1665-1670, 1678.

(43) KRAAY, C.M., o.c., p. 73 (Palestina) en p. 296-297 (Cyrenaïca).

(44) DAUMAS, F., *Mélanges de l'École française de Rome* 89 (1977), p. 436-440.

LA POLITIQUE MONÉTAIRE EN FLANDRE DES DUCS DE BOURGOGNE DE LA MAISON DE VALOIS, 1384 - 1430

Pierre COCKSHAW

J'ai souhaité, dans cette communication (1), soulever un seul problème : dans quelle mesure, entre 1384 et 1430, le duc de Bourgogne en qualité de comte de Flandre puis de Namur, de régent de Hainaut et de Hollande et enfin de duc de Brabant a-t-il tenté d'élaborer, de réaliser, de diriger une politique monétaire cohérente, dans quelle mesure a-t-il aidé, guidé et conseillé par l'administration, les Etats, les Villes ou les marchands.

La thèse volontariste, la croyance à une « politique des monnaies » a été défendue par H. Laurent dans *La loi de Gresham au moyen âge*, puis suivie par H. Van Werveke dans *De Vlaamse Munthervorming* avant d'être adoptée par Marc Bloch. Pour ceux-ci, les dévaluations flamandes entre 1386 et 1390 étaient sciemment provoquées par le duc Philippe le Hardi dans le but de créer des difficultés économiques au duché de Brabant et de le rendre ainsi plus docile à la Flandre.

Au contraire, je n'ai trouvé dans les décisions prises par les ducs Philippe le Hardi, Jean sans Peur et Philippe le Bon qu'incohérence et incompréhension des phénomènes monétaires.

Quelques exemples serviront à illustrer mon propos :

1. Depuis août 1388, le duc Philippe le Hardi avait décidé la frappe en Flandre, de nobles d'or imités du noble anglais. Peu après, il avait accordé, à la demande des Membres de Flandre, la libre circulation du noble anglais en Flandre à la condition « que ce feust a tel pris comme les nostres ». Le noble anglais, monnaie internationale, étant plus apprécié sur le marché, vit son cours haussé par rapport au noble flamand. Le duc réagit le 6 octobre 1397 en interdisant le cours des nobles anglais en Flandre. L'argument principal était que les nobles flamands étant « aussi bons et de aussi bon or et poix et alloy ou meilleur comme sont lesdiz nobles d'Engleterre » mais dépréciés de fait, ces pièces étaient exportées comme billon et vendues à la monnaie de Calais. Mais cette interdiction posait des problèmes commerciaux graves et presque immédiatement les Membres de Flandre, les députés de Bruges, Gand, Ypres et du Franc demandèrent la levée de cette mesure. En vain !

Noble d'or de Philippe le Hardi

Ils revinrent à la charge de multiples fois avant de voir le duc, le 31 juillet 1400, accepter enfin la libre circulation du noble anglais. Mais ce qui est frappant, c'est que les arguments avancés pour autoriser son cours sont les mêmes que ceux utilisés pour décider de son interdiction : les marchands flamands ont besoin de nobles anglais pour leurs achats de laine. La circulation de ces pièces étant interdite en Flandre, ils doivent en acheter à Calais et «tout l'or que l'en peut forgier en noz monnoies a Bruges s'en va hors de nostredit pays et est en grande partie porté audit lieu de Calais».

Mais il y a mieux encore que cette volte-face. Car la raison principale de l'interdiction des nobles anglais n'est pas à chercher dans des raisons monétaires ou commerciales mais dans l'orgueil et la vanité blessée. C'est que le roi d'Angleterre s'est permis d'interdire le cours des nobles flamands en Angleterre alors pourtant que le poids et l'aloi de ces pièces est bon. Ainsi le roi anglais se permet de porter atteinte à l'un des attributs essentiels de la souveraineté, le droit de frapper monnaie. C'est là plus que ce qu'un duc de Bourgogne fils, frère et oncle de rois peut tolérer.

2. Le duc Jean sans Peur décidait, par son ordonnance de décembre 1416 au si mélancolique préambule, de dévaluer ses monnaies d'or et d'argent. Il y était obligé, rappelait-il, par les dévaluations de monnaies françaises et anglaises et les émissions des mauvaises monnaies hollandaises et liégeoises. Mais en même temps qu'il dévaluait les monnaies d'or en poids et d'argent en aloi, il augmentait dans des proportions incroyables son propre seigneurage. Comme si le duc Jean avait espéré, à la faveur de la crise monétaire et de la dévaluation, s'assurer une source de revenus énormes et renflouer ainsi le déficit des finances ducales. C'est à une réaction rapide et décidée des villes que l'on doit de voir cette mesure rapportée et de prendre des mesures plus conformes aux intérêts du pays.

3. Le duc Philippe le Bon enfin frappe, en qualité de comte de Flandre, de la monnaie relativement bonne, bien meilleure en tous cas que celle frappée dans les états voisins de la Flandre ; mais le même Philippe, en qualité de comte de Namur, fait forger de la mauvaise monnaie, imitée, d'un poids et d'un aloi toujours inférieur. Voilà un prince qui volontairement, et dans le but d'augmenter ses revenus, frappe de la mauvaise monnaie destinée à inonder les états voisins et donc la Flandre, à chasser la bonne monnaie et à lui permettre, parce que sa monnaie est mauvaise, de percevoir de plantureux bénéfices. Cette méthode lui permettait, bien sûr, de s'assurer d'importantes rentrées d'argent et de ne pas devoir quémander des aides aux Etats de Flandre, toujours désireux de limiter les pouvoirs des princes. Mais à quel prix ?

Rien, en conclusion, ne vient confirmer la thèse défendue par H. Laurent, H. Van Werveke ou M. Bloch.

Au contraire, les ducs paraissent éprouver la même incompréhension que celle qu'avouait Gilles Li Muisis, à comprendre les phénomènes monétaires : «En monnoie est li cose moult obscure. Elle vont haut et bas, se ne set on que foire. Quand on quide wagnier, on troeve le contraire».

Mais que penser de ceux qui les entouraient, et devaient les conseiller ? C'est un chancelier que la correspondance de la Chambre des Comptes nous révèle ingénu en problèmes monétaires ; ce sont des conseillers que les rapports nous révèlent désarmés. Au contraire, les seuls avis compétents qui parviennent aux ducs ont pour origine la Chambre des Comptes, le personnel monétaire et les Membres de Flandre. C'est-à-dire de ceux-là même dont Marc Bloch avait cru pouvoir remarquer (*Annales*, 1953, p. 157) qu'ils concevaient la politique de l'Etat «sous les couleurs de celle qu'ils considéraient comme la plus profitable pour eux-mêmes» !

(1) Communication faite par l'auteur au symposium sur le thème «Frappe monétaire et développement économique aux Pays-Bas», tenu à Oxford les 9 et 10 septembre 1978.

DE TIENSE SUIKERRAFFINADERIJ IN DE NUMISMATIEK

Pierre DEGEL

De Tiense Suikerraffinaderij, die wellicht de voornaamste in Europa is, kende een bescheiden begin. Inderdaad, als we even grasduinen in de geschiedenis ervan, vinden we dat in het jaar 1836 niet minder dan drie aanvragen tot het oprichten van een suikerfabriek bij de gemeentelijke administratie van Tienen werden ingediend.

De eerste aanvraag kwam van J.J. Van den Berghe de Binckom, die een suikerfabriek wilde bouwen op «Die Groeve», even buiten de Maastrichtsepoort, langs de oever van de Grote Gete, waar de Tiense Suikerraffinaderij zich nu bevindt.

Een tweede aanvraag kwam van Pierre Van den Bossche, die een suikerfabriek wilde oprichten in een boomgaard bij de Kabbeeksepoort. Na een onderzoek naar bezwaren door een afvaardiging van de staat, werden beide aanvragen ingewilligd.

Intussen had de Tiense administratie een derde aanvraag ontvangen, nl. die van Pierre-Louis Vinckenbosch, die ook burgemeester van Tienen is geweest en die in het vroegere klooster van Barberendaal een distilleerderij van aardappelmeel, suikerstroop en granen wilde oprichten. Ook zijn aanvraag werd aanvaard.

Na enkele jaren had de suikerfabriek van J.J. Van den Berghe gebrek aan kwaliteitsgrondstoffen, ondanks al de zorgen en inspanningen van haar stichter. De productie lag aan de lage kant, financieel kon men nauwelijks het hoofd boven water houden en het faillissement was nabij. De Suikerfabriek van Pierre Van den Bossche onderging hetzelfde lot en de enige bloeiende onderneming was die van P.L. Vinckenbosch.

Om zich suikerbieten te verschaffen moesten de suikerproducenten suikerbietvoortbrengers hebben. P.L. Vinckenbosch slaagde erin een aantal boeren in de bietenteelt te betrekken en organiseerde wedstrijden onder hen.

Blijckaerts-Verlat werd zijn vennoot en in 1852 nam hij de fabriek van J.J. Van den Berghe over. Wat na die fusie gebeurde is niet gekend, maar in 1862 werd de fabriek «Vinckenbosch & Co» genoemd. Van die datum af kent de fabriek een snelle ontwikkeling.

Toen Henri Vinckenbosch, die als directeur een raffinaderij aan de fabriek had toegevoegd, in 1874 stierf, werd hij door Victor Beauduin, die ook burgemeester van Tienen is geweest, opgevolgd.

Op dat ogenblik omvatte de bietenteelt 1200 ha. De bekomen resultaten en het beter bekend worden van de chemische meststoffen hadden de landbouwers voor de bietenteelt gewonnen, zodat Victor Beauduin zich weldra niet meer moest bezighouden met de telers en zich volledig kon wijden aan de industriële vooruitgang van de suikerproductie.

1894 werd een speciaal jaar in de evolutie van de Tiense Suikerraffinaderij. Toen associeerde Victor Beauduin zich met de kristalsuikerfabrikanten Paul en Frantz Wittouck en werd de «N.V. Tiense Suikerraffinaderij» gesticht. Het aanvankelijk kapitaal van drie miljoen frank werd na de oorlog 1914-18 tot zeven miljoen verhoogd, nadien tot dertig miljoen, en in 1928-29, na een reorganisatie op nieuwe basis, steeg het tot tweehonderdveertig miljoen.

Na de dood van Victor Beauduin in 1904 werd Frantz Wittouck tot gemachtigd beheerder benoemd. Na het overlijden van Frantz Wittouck in 1913 nam Lucien Beauduin zijn functie over.

Toen de Tiense Suikerraffinaderij in 1938 haar 100-jarig bestaan vierde, was de raad van beheer samengesteld uit Jean Wittouck (voorzitter), Lucien Beauduin (gemachtigd beheerder), Paul Kronacker en Jules Delacro (beiden beheerder-directeur), Paul en Michel Wittouck, Graaf Lippens, A. Stoclet en J. Bagage (allen beheerder).

In 1894 produceerde de Tiense suikerraffinaderij jaarlijks 7.000 ton suiker, en 75 jaar later, in 1969, 200.000 ton !

Over de medailles, plaketten, «jetons» en noodgeld die de Tiense Suikerraffinaderij heeft uitgegeven, is in haar archief weinig te vinden. Ik zal trachten met behulp van de schaarse beschikbare gegevens een enigszins volledig overzicht ervan te geven.

A. MEDAILLES EN PLAKETTEN

1. Verzekering van het personeel

Zoals gezegd had P.L. Vinckenbosch een aantal belangrijke hoeven gegroepeerd om bietentelers ter beschikking te hebben. Die boeren hadden natuurlijk ook vee en de fabriek had behoefte aan melk. Veel landbouwers werden ook tijdelijk te werk gesteld tijdens de jaarlijkse bieten-campagne in de Suikerraffinaderij. Zo kwam men tot de oprichting van een verzekeringsmaatschappij voor het vee van het personeel, die tot in de jaren 1960-70 heeft bestaan.

Na de oorlog 1914-18 kocht de Tiense Suikerraffinaderij te Utsenaken de «Hoeve Vanwanghe» - met 20 ha weiland -, die een «melkhoeve» werd. Die hoeve bezat in 1960 een veestapel van 40 melkkoeien en leverde dagelijks 300 à 400 liter melk aan de fabriek.

Beschrijving van de medaille :

De medaille werd geschonken bij de wedstrijden die onder de bieten-telers georganiseerd werden.

Voorzijde : Een stier naar links gekeerd. Op het achterplan links een grazende stier naar rechts gekeerd.

Keerzijde : In een lauwerkrans : VERZEKERINGS MAATSCHAPPIJ/ VAN 'T/ PERSONEEL/DE RAFFINERIE/- TIRLEMONTTOISE -/8. 7bre 1912

Bronzen medaille met ring bovenaan; diameter: 45 mm; slagaantal en uitgever: onbekend; ontwerpers: E. Michel en Fehrenbach.

2. 75ste verjaardag van de Tiense Raffinaderij

In 1913 vierde de Tiense Raffinaderij haar 75ste verjaardag. Van de bronzen plakiet die toen geslagen werd bestaan ook verzilverde exemplaren.

Beschrijving en reproductie van de plakiet

Voorzijde Boven : 1838 LXXXV ANNIVERSAIRE 1913

In het midden : Een allegorische vrouwenfiguur op een wereldbol. Zij blaast op een trompet. In haar linkerarm draagt ze

een half verdoken palmtak. Een smal langwerpige doek waait links en rechts van de vrouw.

Links op het doek RAFFINERIE en rechts TIRLEMONTTOISE. Onderaan rechts : De voornaam en de naam van de ontwerper, nl. Jacques MARIN, die directeur is geweest van de Tiense Tekenacademie.

Keerzijde : Blank.

Afmetingen : 54 x 63 mm, met afgesneden hoeken bovenaan ; slagaantal onbekend maar de plakiet is niet zeldzaam ; uitgever : onbekend.

3. Directeur-generaal Julien Bergé

In 1894, toen de Tiense Suikerraffinaderij een N.V. werd, is ook de administratie gevoelig veranderd. Van die datum af begint een nieuwe technische evolutieperiode, waarvoor nieuwe talenten werden aangeworven. Een van die nieuwe talenten was, van 1898 af, Julien Bergé, naar wie na zijn overlijden een Tiense vest werd genoemd.

Na de noodgedwongen «stop» tijdens de oorlog 1914-1918 moesten de fabrieken gemoderniseerd worden. Op economisch gebied ziet men dan ook twee nieuwe grote ideeën : de wetenschappelijke organisatie van het werk en het rationaliseren van de ondernemingen.

De technische directie van de Tiense Suikerraffinaderij berustte intussen bij de talentvolle Julien Bergé, die aan het hoofd stond van een ploeg jonge burgerlijke ingenieurs en dokters in de wetenschappen. Die groep stond borg voor de vooruitgang en de toekomst van de raffinaderij.

Vóór de oorlog werden verbeteringen aan machines en uitrusting van anderen overgenomen ; na de oorlog kwamen de wetenschappelijke en technische verbeteringen van de ploeg Bergé en van de leiders van de fabriek zelf.

In 1914 bezat de Tiense Suikerraffinaderij slechts enkele patenten. Na de oorlog heeft ze, dank zij de inspanningen van de ploeg Bergé, nog een 30tal patenten genomen.

Julien Bergé is werkelijk de persoon geweest die, dank zij zijn bekwaamheid op het gebied van techniek en scheikunde, de fabriek gedurende jaren aan de top van de vooruitgang heeft geleid. Uit dankbaarheid voor zijn toewijding, werd na zijn dood in 1933 een prachtige verzilverde bronzen medaille met zijn beeldenaar uitgegeven.

Beschrijving en reproductie van de medaille .

Voorzijde : Hoofd naar links, met links ervan JULIEN BERGÉ en rechts 1876 - 1933
Onder de hals de voornaam en naam van de ontwerper : PAUL DUBOIS

Keerzijde Boven, langs de rand : SOCIETE-TECHNIQUE ET CHIMIQUE DE SUCRERIE DE BELGIQUE
In het midden : twee allegorische vrouwenfiguren. De vrouw links zit naast scheikundig materieel en heeft een boek op de schoot ; de vrouw rechts heeft bloemen in de handen.
Onderaan : blank.

Diameter 80 mm ; slagaantal : onbekend ; uitgever : N.V. Fonson, Brussel.

4. Het Eeuwfeest (1838 - 1938)

In 1938 bestond de Tiense Suikerraffinaderij 100 jaar. Ter gelegenheid van dat eeuwfeest werden een hele reeks feestelijkheden georganiseerd en werd een prachtig jubileumboek uitgegeven.

Er werden ook twee bronzen herinneringsplaketten geslagen, een grote en een kleine.

Beschrijving en reproductie van de grote plaket :

Voorzijde : Boven : een zwevende allegorische vrouwenfiguur, met in beide handen een lauwerkrans. In de rechterbovenhoek de

voornaam en naam van de ontwerper en het jaartal : dolf LEDEL 38.

In het midden, van links naar rechts : de Tiense St.-Germanuskkerk en O.L.V.-Ten-Poelkerk en een gezicht op de Suikerraffinaderij.

Onderaan : 1838 RAFFINERIE TIRLEMONTTOISE 1938

Keerzijde : In de linkerbovenhoek : TIENSCHIE RAFFINADERIJ/ 1838-1938. Daaronder een havenarbeider en twee voor anker liggende schepen. Het schip links is een groot zeilschip en het andere een stoomboot : een symbolische voorstelling van de vooruitgang. Onder aan het stoomschip de naam van de ontwerper : dolf LEDEL.

Bronzen plaket 66 x 77 mm ; slagaantal : onbekend ; uitgever : N.V. Fonson, Brussel.

Beschrijving en reproductie van de kleine plaket :

Voorzijde : Dezelfde afbeelding als op de grote plaket, behalve dat in de rechterbovenhoek de initialen staan van de ontwerper d.L. (dolf LEDEL).

Onderaan : op twee lijnen : RAFFINERIE TIRLEMONTTOISE/ 1838 - TIENSCHIE RAFFINADERIJ - 1938

Keerzijde : Blank.

Bronzen plaket met ring bovenaan 26 x 26 mm ; slagaantal : onbekend ; uitgever : N.V. Fonson, Brussel.

4a. Variante

Overgebleven exemplaren van de grote plaket werden, met gewijzigde inschriften, bij andere gelegenheden geschonken, bijvoorbeeld in 1949 bij de stichting van «Vrije Tijd», een vereniging voor vrijetijdsbesteding opgericht door en voor het personeel van de Tiense Suikerraffinaderij.

Beschrijving en reproductie van de plakiet

Voorzijde De twee data - 1838 en 1938 - werden verwijderd.

Keerzijde Het inschrift TIENSCHÉ RAFFINADERIJ/ 1838-1938 werd verwijderd en vervangen door een gelegenheidsinschrift, b.v. FRINS FRANS/ STICHTER/ «VRIJE TIJD»/ 1949

Een tweede exemplaar van die variëteit is mij bekend met het inschrift CORDI EMILE/ STICHTER/ «VRIJE TIJD»/ 1949

5. Directeur-generaal en gemachtigd beheerder Lucien Beauduin

Na de dood van Frantz Wittouck in 1913 werd Lucien Beauduin, die reeds 22 jaar aan de onderneming verbonden was, gemachtigd beheerder. Evenals zijn voorgangers was hij een dynamische figuur, die de Tiense Suikerraffinaderij op een doeltreffende wijze door de crisisjaren tijdens en na de eerste wereldoorlog heeft geleid.

Hij overleed in 1941 en (vermoedelijk) na de oorlog werd een bronzen medaille met zijn beeldenaar uitgegeven, een kleine en een grote. De kleine medaille (diameter : 50 mm) werd aan de bedienden en aan verdienstelijke arbeiders geschonken en de grote (diameter : 70 mm) aan de directeurs en andere vooraanstaande personen.

Beschrijving en reproductie van de medaille :

Voorzijde : Hoofd naar links, daaronder LUCIEN BEAUDUIN en de naam van de ontwerper : RAU

Keerzijde : 1891/ DIRECTEUR/ &/ ADMINISTRATEUR - DELEGUE/ DE LA/ RAFFINERIE/ TIRLEMONTTOISE/ 1941

Slagaantal : onbekend, maar de medaille is niet zeldzaam ; uitgever : N.V. Fibru-Fisch, Brussel ; ontwerper : Rau.

6. Directeur Ir. André Janssens

Als represaille na een aanslag op het leven van een collaborateur werden op 9 augustus 1944 drie patriotten vermoord. Een van hen was Ir. André Janssens, die in volle nacht in zijn woning op de hoek van de Kabbeekvest en de Veldbornstraat werd doodgeschoten.

Ter zijner nagedachtenis werd een bronzen medaille met zijn beeltenis uitgegeven en aan het personeel van de Suikerraffinaderij geschonken.

Beschrijving en reproductie van de medaille :

Voorzijde Hoofd van André Janssens naar links met daarrond zijn voor- naam en naam. Onderaan links de naam van de ontwerper : RAU

Keerzijde Langs de rand : RAFFINERIE TIRLEMONTTOISE . TIENSCHÉ SUIKERRAFFINADERIJ.

In het midden : boven : IN/ MEMORIAM/ ANDRÉ/ JANSSENS
 Daaronder : links : LÂCHEMENT/ ASSASSINÉ/ PAR DES/
 TRAITRES/ LE
 rechts : LAFHARTIG/ DOOR/ VERRADERS/ VERMOORD/ OP
 Onderaan : 9 - 8 - 1944

Diameter : 50 mm ; slagaantal : onbekend, maar de medaille is niet zeldzaam ; uitgever : (vermoedelijk) N.V. Fibru-Fisch, Brussel ; ontwerper : Rau.

7. Vriendenkring van de Tiense Suikerraffinaderij

In 1963 vierde de vriendenkring van de met het Nijverheidsereteken gedekoreerden van de suikerraffinaderij zijn 75-jarig bestaan en werd een bronzen medaille met ring uitgegeven.

Beschrijving en reproductie van de medaille :

Voorzijde Boven : in een cirkel een allegorische vrouwenfiguur rechtstaande naar links, met gestrekte armen. In de linkerhand houdt ze een lauwerkrans en in de rechterhand een palmtak.

Keerzijde ONDERAAN : gestyleerde versiering.

Afmetingen : 40 x 22 mm ; slagaantal, uitgever en ontwerper zijn onbekend.

B. «JETONS»

Sinds jaren worden in de onderhoudsdienst van de suikerraffinaderij «jetons» gebruikt. Iedere arbeider van deze dienst heeft «jetons» met zijn nummer. Telkens als voor een werk een werktuig uit het magazijn wordt gehaald, hangt de arbeider een «jeton» met zijn nummer in de plaats. Zo weet men onmiddellijk bij wie het werktuig is. Ook nu nog worden die «jetons» gebruikt.

Beschrijving en reproductie van de «jetons» :

Ze kunnen in twee groepen worden ingedeeld :

- 1) de oudste «jetons» zijn dunne metalen schijfjes zonder rand, met uitgesneden nummers en met het inschrift RAFFINERIE/TIRLEMONT
 Hiervan bestaan twee formaten : kleine «jetons» met een diameter van 30 mm (nummer 12) en grotere met een diameter van 35 mm (nummer 112) ;
- 2) de meer recente «jetons» met een diameter van 30 mm zijn ietwat dikkere metalen schijfjes met randje, met door de arbeiders zelf gegraveerde nummers met het inschrift S.A. RAFFINERIE/TIRLEMONT.

Hiervan bestaan twee varianten : een met S.A. RAFFINERIE en TIR-
LEMONTOISE dicht bij elkaar, zodat er ruimte is voor grotere cijfers
(nummer 222 rechts) en een met S.A. RAFFINERIE en TIRLEMONTOISE
verder uit elkaar, zodat er maar ruimte is voor kleinere cijfers (nummer
222 links).

De keerzijde van alle «jetons» is blank.

C. NOODGELD

Volledigheidshalve vermeld ik nog een uitgifte van noodgeld. Tijdens de
tweede wereldoorlog was er in 1944 gebrek aan pasmunt, zodat de Tiense
Suikerraffinaderij kasbons van 10 centiem, 1 frank en 5 frank liet drukken.
Die werden gebruikt bij het uitbetalen van «wedden en lonen» en waren
slechts geldig voor de inwendige dienst van de fabriek.

De oplagen en de ontwerper van de kasbons zijn onbekend. Ze werden
in de drukkerij van de Suikerraffinaderij gedrukt en praktisch alle
exemplaren werden aan de kas «ingewisseld» en later verbrand.

Bibliografie :

Centenaire de la Raffinerie Tirlemontoise 1838 - 1938. Liège 1938.

Chambre des Représentants/Collection numismatique. Bruxelles 1930, p.
181.

DEWOLFS, E., Bijdrage tot de Tiense numismatiek. In «*Uit het verleden
van Tienen*» (Brussel 1959), p. 45-54 (overdruk uit «*De Brabantse Fol-
klóre*», juni 1959).

TULKENS, L., *Utsenaken*. Overdruk van 43 blz. uit de «*De Brabantse
Folklore*», maart 1960, p. 25.

VANMEERBEEK, A., *Tienen!* Een toeristische wandeling in historisch
perspektief. Brochure van de «Touristische Federatie van Brabant»
(Brussel 1969), p. 48-49.

LE COMITÉ NATIONAL DE SECOURS ET D'ALIMENTATION

Jean-R. DE MEY

Le 4 août 1914, le territoire national belge est envahi par les armées teutonnes. La vie commerciale s'arrête brusquement ; les usines qui produisent les aliments nécessaires à la subsistance des habitants sont mises dans l'obligation de vivre sur leurs stocks d'ailleurs rapidement épuisés.

Devant cette situation, quelques administrations publiques et privées cherchent à prendre des mesures en vue de mettre leurs concitoyens à l'abri de cette calamité.

Ce qui précède est une situation totalement différente de la raréfaction des monnaies que l'on pallia par des billets de nécessité communaux. Il ne s'agit ici que de donner le nécessaire à l'alimentation des belges. Ce fut apparemment la commune d'Ixelles qui la première mit sur pied, dès le 5 août, une commission officielle de subsistance. Dès le lendemain et au cours des jours suivants, cette initiative fut adoptée ailleurs. Ces commissions se chargeaient avant tout d'acquérir des denrées alimentaires et principalement de la farine pour la panification. A ce stade, un comité de ravitaillement se chargeait de la répartition. Ces «groupes de bienfaisance» étaient parfois isolés, parfois unis ; c'est ainsi que, dans le cas de Bruxelles, les communes de l'agglomération avaient formé un comité central coiffant toute la région. La situation n'était pas brillante en ce mois

de septembre 1914 ; sur les 300 sacs de farine par jour nécessaires à l'alimentation des moins favorisés, à peine 84 sacs purent être en moyenne réunis. A ce moment commence le rationnement (250 grammes de farine par jour et par personne).

Des magasins communaux furent ouverts ; on y procéda à des distributions. Graduellement d'autres denrées (charbon, chaussures, etc. . .) furent également mises en vente dans ces magasins dont les services prirent une extension considérable.

Pendant ce temps certaines nations neutres, émues par les misères des pays occupés, commencent à s'organiser afin de nous venir en aide. Des négociations sont ouvertes avec l'occupant dès le 16 octobre 1914. En février 1915, la «commission for relief in Belgium» et le «Comité hispano-neerlandais» se manifestent.

Il n'était cependant pas question d'importer des marchandises tant que des apaisements n'étaient pas reçus de la part des autorités allemandes quant à l'insaisissabilité des denrées importées pour les besoins de la population civile. Très rapidement les négociations entre les ministres d'Espagne et des Etats-Unis d'une part, et le Baron von der Solz représentant l'Allemagne d'autre part, aboutissent. Dès ce moment le Comité de Secours et d'Alimentation (CNSA) fut substitué aux diverses initiatives existantes. Ce nouvel organisme centralisait toute l'administration ; le rationnement fut uniformisé dans tout le pays. Dans pratiquement chaque localité fut créé un sous-organisme appelé «Comité local» sous le contrôle du comité directeur.

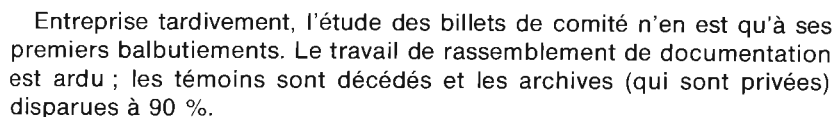

Divisé en deux sections, Secours et Alimentation, le CNSA fonctionne comme un véritable organisme commercial, dans un but de lucre avec

Au début, en dépit du rationnement, la distribution était assez large ; en effet, la pratique avait démontré qu'une grande couche de la population ne se trouvait pas encore dans la nécessité absolue de se ravitailler dans les magasins du CNSA, étant assez aisée pour se procurer de la nourriture dans le circuit normal. Aussi les magasins n'étaient pas trop «regardants» et le rationnement était-il théorique. Petit à petit cependant, les demandes s'accroissent dans de notables proportions et la nécessité se fait sentir d'établir un rationnement plus sévère. Afin de procéder à une répartition plus équitable le Comité prit l'initiative de créer une carte d'achat dite «carte de subsistance». Fin 1915, celle-ci fut remplacée par une carte de ménage qui devient obligatoire dès janvier 1916. Cette nouvelle mesure supprimait les fraudes existantes du fait de cartes délivrées en double. Pour bénéficier de la nouvelle carte de ménage il fallait être habitant de la commune, être inscrit comme tel dans les registres de la population et se présenter personnellement.

Les denrées se raréfiant encore, le CNSA fit annexer à chaque carte de ménage un carnet-bloc à souches dont un talon était enlevé à chaque vente (ces souches sont souvent considérées abusivement par les collectionneurs comme tickets de nécessité, alors qu'il ne s'agit que d'un ticket de ravitaillement donnant *droit à l'achat* d'une denrée alimentaire). Les nécessiteux recevaient du département Secours des bons ou tickets de nécessité destinés à leur permettre d'acheter dans les magasins du département Alimentation.

Il existe une troisième catégorie de bons : tickets d'appoint ou bon d'échange. A la limite de la légalité, ces billets étaient destinés à pailler le manque de numéraire, mais contrairement aux bons communaux, ceux du CNSA n'étaient en principe présentables que dans les magasins du comité (1).

Anvers : 72
Flandre Occidentale : 117
Limbourg : 70
Brabant : 105
Flandre Orientale : 99
Luxembourg : 25
Hainaut : 336
Liège : 123
Namur : 44

47

Pour terminer nous donnons ici, à titre de curiosité, quelques prix pratiqués, dans les magasins du CNSA, ainsi que, pour donner une idée de l'activité d'un magasin, les quantités débitées à Ixelles de août 1914 à juillet 1918 :

FARINE 18.693.063 kg à 53 centimes le kg
 RIZ 1.134.281 kg à 75 centimes le kg
 HARICOTS VERTS 523.151 kg à 95 centimes le kg
 SAUMON 53.280 boîtes à 62 centimes la boîte
 LARD 429.495 kg à 2,90 francs le kg
 LAIT 123.285 boîtes à 72 centimes la boîte

SAVON EN BRIQUE 1.068.306 kg à 80 centimes le kg
 CEREALINE 215.747 kg à 80 centimes le kg
 CONSERVE DE HARICOTS 7.920 boîtes à 60 centimes la boîte
 GRAISSE 733.809 kg à 3,25 francs le kg
 CAFE 89.659 kg à 5,50 francs le kg
 POIS 154.911 kg à 87 centimes le kg.

(1) Extrait d'une lettre datée du 22 octobre 1917 prouvant l'existence de ces billets d'échange du CNSA :

« ... Actuellement, le change présente des difficultés considérables par la suite de manque de coupures de 1 franc et de l'insuffisance de monnaies. Les opérations seront grandement facilitées grâce aux bons d'échange que le comité vient de mettre en circulation. Ces bons ne seront utilisables que dans les magasins de ravitaillement du comité ... ».

Charles Pire

AGRÉÉ PAR LA CHAMBRE SYNDICALE DES EXPERTS
 ET NEGOCIANTS EN NUMISMATIQUE DE BELGIQUE

ACHATS VENTES

ESTIMATIONS

TOUTES PIÈCES

OR - ARGENT, ETC.

PRIVÉ

93, rue du Mont Falise, 5200 HUY
 Tél. 085/21 72 28

MAGASIN

53, rue des Pierres, 1000 BRUXELLES
 Tél. 02/513 71 33

Galerie de la Madeleine
 Rue Cathédrale
 LIEGE

L'ESTERLIN AU TYPE IRLANDAIS DE WALERAIN II, SEIGNEUR DE SERAIN(*) (1304-1353 et 1364-1366)

Jean DUPLESSY

Les esterlins d'origine britannique qui circulaient en Europe continentale au début du XIe siècle étaient de trois types différents : l'esterlin anglais d'Edouard Ier, à la tête de face couronnée, l'esterlin irlandais du même roi, à la tête de face couronnée dans un triangle, l'esterlin écossais enfin, d'Alexandre III et de ses successeurs, à la tête de profil et dont la croix du revers est cantonnée de quatre molettes au lieu des douze besants anglais.

Si l'esterlin anglais est très imité par les seigneurs du continent, essentiellement aux Pays-Bas, les contrefaçons des esterlins écossais et irlandais sont rares.

De l'esterlin écossais, on ne connaît qu'une adaptation, par Robert III, comte de Flandre (1305-1322), qui en modifie sensiblement le type puisqu'il supprime le sceptre devant l'effigie et qu'il lui donne le revers anglais aux douze besants (1).

Il n'existe que deux imitations de l'esterlin irlandais. L'une fut frappée à Bonn par Henri de Virnebourg, archevêque de Cologne (1306-1332), et son revers, loin d'être local, comme l'affirme Noss (2) est emprunté aux esterlins écossais. L'autre appartient à Waleran II de Luxembourg, seigneur de Ligny et de Serain (1304-1353 et 1364-1366) (3) qui les fit battre à Serain.

L'esterlin de Serain est signalé pour la première fois aux numismates en 1762, par Snelling, qui avait examiné un trésor monétaire découvert en 1756 à Newbury, en Angleterre(4). C'est l'exemplaire unique de ce trésor qui est cité et reproduit en 1790 par Duby (5). Mais Duby déforme le dessin publié par Snelling pour lui donner plus de régularité et commet une erreur de légende :

G.DOM|INVS DEL
au lieu de
G.DOM|INVS DE LY

qui est sans doute elle-même incomplète.

La description et le dessin de Duby sont reproduits en 1862 par Poey d'Avant (6), et en 1871 par Chautard (7), qui n'avaient pas vu d'autres exemplaires de cette monnaie. Poey d'Avant précise qu'il la croit de Wa-

leran II, tout en la rangeant dans la rubrique «Walerand III (1371-1415)», tandis que Chautard l'attribue à Waleran Ier, à qui il donne des dates de règne inexactes, 1270-1316, au lieu de 1262-1288. Or il est bien évident que Waleran Ier, mort en 1288 à la bataille de Worringen, n'a pu frapper d'esterlins à la tête couronnée, puisque ce type ne fut inauguré aux Pays-Bas qu'après l'ordonnance de décri rendue le 26 mars 1300 par Edouard Ier d'Angleterre contre les esterlins continentaux à la tête nue ou portant un chapel de roses.

Il fallut attendre 1901 pour qu'un second exemplaire fût publié. Il faisait partie d'un trésor de 1346 esterlins anglais, 3 irlandais, 8 écossais et 19 imitations continentales, découvert à Closeburn, en Ecosse ⁽⁸⁾. Il se trouvait en compagnie de deux autres esterlins de Waleran II, ceux-là au type anglais. L'auteur de la publication, Richardson, conservateur des monnaies de la Société des Antiquaires d'Ecosse ne s'est manifestement pas rendu compte de l'importance de la découverte. S'il décrit consciencieusement la pièce, il dédaigne d'en donner le poids, alors qu'il indique celui des esterlins anglais, irlandais et écossais, et aucune photographie n'illustre sa publication.

Un troisième exemplaire fut signalé en 1912 par Bernays ⁽⁹⁾, avec référence à Chautard, mais sans description, sans dessin et sans poids. Cet esterlin au type irlandais figurait, avec quatre esterlins de Serain au type anglais, dans un lot de 72 esterlins continentaux qui venaient d'être vendus (en Belgique ?) et provenaient d'un trésor non localisé, d'environ 270 pièces, mis au jour en Grande-Bretagne quarante ans auparavant. Pas plus que Richardson, dont il ignore la publication, Bernays n'a compris que cette monnaie était exceptionnelle.

Lorsqu'en 1967 le Cabinet des Médailles de Paris acquit les monnaies d'argent des Pays-Bas de la collection Théry, j'y découvris un esterlin de Serain au type irlandais. En voici la description :

G: DON. I NVS. DE LIN

tête couronnée de face, dans un triangle.

MON | GTT | SER | AIIH

croix grecque coupant la légende, cantonnée de douze besants.

Poids : 0,96 g (fig.1).

1

Esterlin au type irlandais

(Cabinet des Médailles, Paris)

2

Esterlin au type anglais

Nous n'avons malheureusement aucun renseignement sur l'origine des acquisitions de Louis Théry. Une seule chose est certaine : ce n'est pas la pièce du trésor de Newbury, dont le dessin est assez sûr. Serait-ce alors celle du trésor de Closeburn, dont on ignore quel fut le sort après son examen par Richardson, ou celle que vit Bernays en 1912 ? La même question se pose pour les deux exemplaires que possède le Cabinet des Médailles de Bruxelles et qui proviennent de la collection de Baudouin de Jonghe : le vicomte de Jonghe n'a laissé aucune indication sur leur provenance.

Comme le demi-gros au chevalier, frappé avant 1312 ⁽¹⁰⁾, les esterlins appartiennent au début du règne de Waleran II, mais aucun document ne permet d'en connaître la date précise. Le trésor le plus ancien, et aussi le plus proche de Serain, qui contienne les esterlins au type anglais est celui de Longvillers (Pas-de-Calais), qui peut être daté de 1313-1315 environ ⁽¹¹⁾.

Cette espèce paraît donc être apparue entre 1304 et 1315, voire entre 1304 et 1312, puisque l'esterlin était sans doute frappé en même temps que le baudekin.

La trouvaille de Longvillers, à ma connaissance, est la seule qui ait été faite en France. Aucune n'est signalée en Belgique, ni aux Pays-Bas, une seule en Allemagne, à Coblenz ⁽¹²⁾.

En effet, créés pour concurrencer les esterlins anglais en Angleterre et non sur le continent et pour se mêler à eux, les esterlins de Serain se rencontrent essentiellement dans les trésors anglais, écossais et irlandais, ce qui montre que le but de Waleran II et des autres seigneurs imitateurs ou contrefacteurs était atteint. Les monnaies de Serain sont toutefois moins nombreuses dans ces trouvailles que celles des grands états - Hainaut, Flandre, Brabant, Namur - voire même que celles de petites seigneuries comme Florennes (atelier d'Yves) ; elles ne se trouvent d'ailleurs pas dans tous les trésors qui contiennent des esterlins continentaux. La plupart de ces trésors britanniques ont été cachés entre 1314 et 1325, mais des esterlins de Serain subsistent encore dans ceux qui ont été enfouis après 1340, voire 1370.

Après 1340, et jusque vers 1370-1390, les esterlins de Serain au type anglais se trouvent aussi dans un certain nombre de trésors monétaires danois. Mais là encore les esterlins continentaux sont dissimulés dans la masse des pièces anglaises, ce qui prouve qu'ils ne sont pas arrivés au Danemark directement depuis les Pays-Bas, mais par les îles britanniques, après de nombreuses années de circulation en Grande-Bretagne.

(*) Fief dans le Cambrésis (POEY D'AVANT F., *Monnaies féodales de France*, III. Paris 1862, p. 426).

(1) GAILLARD V., *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre*. Gand 1852, p. 142, pl. XX, 179. Cette monnaie imite naturellement celles de Robert Bruce (1306-1329).

(2) NOSS, A., et HÄVERNICK, W., *Die Münzen und Medaillen von Köln*. Cologne 1913-1935.

(3) Ces date
que Waleran II,
la mort de ce d
Gui de Luxem
chef de sa femme.

ismatiques, qui ignorent
n ler, les reprit en 1364, à
au profit de son petit-fils
lincourt depuis 1360 du

118, pl. Cl.4.

(6) POEY D'AVANT F., *Monnaies féodales de France*, III. Paris 1862, p. 428, n° 6921, pl. CLXIII, 25. Le dessin de Duby est modifié de façon à lui donner une allure moins régulière.

(7) CHAUTARD J., *Imitations des monnaies au type esterlin frappées en Europe pendant le XIIIe et le XIVe siècle*. Nancy 1871, p. 151, n° 225, pl. XVIII, 3 (c'est le dess

(8) find of coins at Closeburn, Dumfriesshire,
s of Scotland, XXXV, 1900-1901, p. 639-659.

(9) és en Angleterre, *ABN LXVIII*, 1912, p. 249-254.

ci-dessous, annexe I).

(12) SETTEGAST, *Coblenzer Münzfund, Blätter für Münzfreunde* 1874, col. 297-298.

Annexe I

Inventaire des trésors contenant des esterlins de Serain au type irlandais

1. NEWBURY (Berkshire), Angleterre, 1756.

3.530 monnaies d'argent, cachées après 1306.

ANGLETERRE : Edouard Ier (1272-1307) ou Edouard II (1307-1327) :

37 esterlins de Berwick
85 esterlins de Bristol
1.017 esterlins de Canterbury
3 esterlins de Chester
317 esterlins de Durham
58 esterlins d'York
5 esterlins d'Exeter
10 esterlins de Kingston
26 esterlins de Lincoln
1.660 esterlins de Londres
32 esterlins de Newcastle
128 esterlins de Bury-Saint-Edmond

6 esterlins de Bury-Saint-Edmond (Robert de Hadeleie)

IRLANDE : Edouard Ier ou Edouard II : 36 esterlins

ÉCOSSE : 28 esterlins (la plupart d'Alexandre III 1249-1286, quelques-uns de Jean Baliol 1292-1296)

Esterlins étrangers : 51 (4 pièces dessinées : Flandre : Robert III (1305-1322) : esterlin au type écossais ; Serain : Waleran II : esterlin au type anglais, esterlin au type irlandais ; Hainaut : contrefaçon d'esterlin au nom du roi Edouard, Mons (Chalon *Suppl.* pl. I, IX d'après Snelling)

? : 31 esterlins usés.

2. CLOSEBURN (Dumfriesshire), Ecosse, 24 décembre 1900.

1.376 monnaies d'argent, cachées entre 1317 et 1333.

ANGLETERRE : Edouard Ier (1272-1307) et II (1307-1327) :

31 esterlins, Berwick
27 esterlins, Bristol
357 esterlins, Canterbury
2 esterlins, Chester
50 esterlins de Durham
55 esterlins de Durham, évêque Beck (1283-1311)
22 esterlins de Durham, évêque Kellawe (1311-1316)
19 esterlins de Durham, évêque Beaumont (1317-1333)
2 esterlins d'Exeter
1 esterlins de Lincoln
17 esterlins de Bury-Saint-Edmond
2 esterlins de Bury-Saint-Edmond (Robert de Hadeleie)
32 esterlins d'York
28 esterlins, atelier illisible

IRLANDE : Edouard Ier et Edouard II : 3 esterlins, Dublin

ÉCOSSE : Alexandre III (1249-1285) : 5 esterlins sans nom d'atelier

Jean Baliol (1292-1296) : 2 esterlins sans nom d'atelier

Robert Bruce (1306-1329) : 1 esterlin sans nom d'atelier

BRABANT : Jean Ier (1268-1294) : 1 esterlin (W 257)

HAINAUT : Jean II (1280-1304) : 1 esterlin, Valenciennes (*Ch* 36)
 LUXEMBOURG : Jean (1309-1346) : 2 esterlins (*Weiller* 40)
 FLANDRE : Robert III (1305-1322) : 1 esterlin d'Alost (*G* 177)
 1 esterlin d'Alost (*G* 177 var.)
 3 esterlins d'Alost (*G* 175 var.)
 SERAIN : Waleran II (1304-1353 et 1364-1366) : 2 esterlins (*P.A.* 6916 et var.)
 1 esterlin au type irlandais
 YVES : Gaucher de Châtillon (1313-1329) : 2 esterlins (*P.A.* 6103)
 1 esterlin (*P.A.* 6102)
 1 esterlin (*P.A.* 6099)
 NEUFCHÂTEAU : Gaucher de Châtillon (1313-1329) : 1 esterlin (*P.A.* 6093)
 GUELDRÉ : Renaud Ier (1271-1326) : 1 esterlin, Arnhem (*VDC* XXVIII, 1)
 ALLEMAGNE : Louis IV, roi des Romains (1314-1328) : 1 esterlin, Aix-la-Chapelle

3. ? (Grande-Bretagne), vers 1872.
 Environ 272 monnaies d'argent, caché après, 1314.
 Environ 200 esterlins anglais et écossais, et :
 FLANDRE : Gui (1280-1305) : 1 esterlin de Douai (*G* 157)
 3 esterlins d'Alost (*G* 154, 156 et 156 bis)
 Robert III (1305-1322) : 1 esterlin d'Alost (*G* 175)
 1 esterlin de Gand (*G* 178)
 HAINAUT : Jean II (1280-1304) : 3 esterlins de Valenciennes (*Ch* 36 et var.)
 4 esterlins de Mons (*Ch* 37, 38 et 39)
 1 esterlin de Maubeuge (*Ch* 42)
 NAMUR : Gui Ier (1263-1297) : 2 esterlins (*Ch* 56 et 59)
 1 esterlin (*Ch* 63)
 ? : 1 esterlin hybride Namur/Mons (*Ch* Hainaut, 195)
 BRABANT : Jean Ier (1268-1294) : 3 esterlins de Bruxelles (*W* 253)
 1 esterlin (*W* 257)
 Jean II (1294-1312) : 1 esterlin d'Anvers (*W* 282)
 1 esterlin au châtel brabançon, Bruxelles (*W* 307)
 HERSTAL : Jean de Louvain (1285-1309) : 1 esterlin (*Chautard* XI, 6)
 LOOZ : Arnould V (1279-1323) : 1 esterlin (*VDC* XX, 10)
 2 esterlins (*Bernays* XXV, 8 à Chiny 1299-1310)
 LUXEMBOURG : Jean (1309-1346) : 2 esterlins, Luxembourg (*Weiller* 42)
 1 esterlin, Méraude (*Weiller* 72)
 LORRAINE : Ferri IV (1312-1328) : 3 esterlins (*Chautard* XVI, 2)
 3 esterlins (*Chautard* XVI, 3)
 BAR : Edouard Ier (1302-1336) : 1 esterlin (*Chautard* XVI, 4)
 TOUL : anonymes : 2 esterlins (*Chautard* XVI, 7 et 8)
 Jean d'Arzilières (1309-1320) : 1 esterlin, Liverdun (inédit)

CAMBRAI : Enguerrand de Créqui (1273-1291) : 1 esterlin (*Robert* V, 3)
 Guillaume de Hainaut (1292-1296) : 1 esterlin (*R.* VI, 1)
 Gui de Collemède (1296-1306) : 4 esterlins (*R.* VII, 6)
 Le chapitre : 2 esterlins (*R.* XXVIII, 4)
 ARLEUX : Jean de Flandre (1308/1311-1324) : 1 esterlin (*Chautard* XVIII, 2)
 SERAIN : Waleran II (1304-1353 et 1364-1366) : 1 esterlin au type irlandais
 1 esterlin (*P.A.* 6907)
 4 esterlins (*P.A.* 6911)
 RETHEL : Louis Ier (1290-1322) : 1 esterlin (*Chautard* XIX, 1)
 FLORENNES : Gaucher de Châtillon (1313-1329) : 1 esterlin (*Chalon* I, 5)
 YVES : Gaucher de Châtillon (1313-1329) : 6 esterlins (*Chautard* XIX, 3)
 NEUFCHÂTEAU : Gaucher de Châtillon (1313-1329) : 2 esterlins (*P.A.* 6093)
 SANCERRE : Etienne III (1280-1306) : 1 esterlin anonyme (*Chautard* XIX, 8)
 ALLEMAGNE : Othon IV (1209-1218) : 1 esterlin (*Chautard* XXI, 2)
 Henri VII (1308-1313) : 1 esterlin (*Chautard* XXII, 1)
 Louis IV, roi des Romains (1314-1328) : 1 esterlin (*Chautard* XXII, 5)
 HOLLANDE : Florent V (1256-1296) : 1 esterlin (*Chautard* XXXI, 1)
 GUELDRÉ : Renaud Ier (1272-1326) : 1 esterlin (*De Voogt* IV, 1)

Annexe II

Bibliographie des trésors contenant des esterlins de Serain au type anglais

FRANCE

AUTHON (Loir-et-Cher) : J. Chautard, *Note sur des pièces de monnaie en argent trouvées à Authon (Loir-et-Cher)*, B. Soc. arch. Vendômois, I, 1862, p. 99-105. 75 esterlins, dont 1 de Serain. Enfouissement : entre 1324 et 1333.

LONGVILLERS (Pas-de-Calais) : cf. ci-dessus n. 11. 9 pièces d'or et 62 esterlins, dont 1 de Serain. Enfouissement : vers 1313-1315.

ALLEMAGNE

COBLENCE : cf. ci-dessus n. 12.

GRANDE-BRETAGNE (sans autre précision)

? cf. Annexe I, n° 3.

ANGLETERRE

BOYTON : D. Allen, *The Boyton find of coins of Edward I and II*, NC, 5e sér., XVI, 1936, p. 115-155. 4155 esterlins, dont 9 de Serain. Enfouissement : entre 1318 et 1322.

DURHAM : L.A. Lawrence, *The Durham hoard of Edward I-II*, NC, 5e série, XI, 1931, p. 201-228. 547 esterlins, dont 1 de Serain. Enfouissement : entre 1357 et 1361.

HAREWOOD : F. Sharpe et D. H. Haigh, *An account of a large quantity of coins of Edward I and II, discovered in February 1936, at Wyke, near Leeds, in Yorkshire*, Archaeologia, XXVIII, 1840, p. 47-74. Environ 2000 esterlins, dont 953 examinés, parmi lesquels 4 de Serain. Enfouissement : entre 1317 et 1333.

NEWBURY : cf. Annexe I, n° 1.

NEWPORT : Barton, *Discovery of English coins in the Isle of Wight*, NC, XIII, 1850-1851, p. 140-142. 2320 esterlins, dont 5 de Serain. Enfouissement : entre 1317 et 1333.

SCOTTON : G.C.B. [= Brooke], *A find of Edward pennies*, NC, 5e sér., IV, p. 325-326. 319 esterlins, dont 1 de Serain. Enfouissement : entre 1312 et 1322.

TUTBURY : E. Hawkins, *Remarks upon the coins lately discovered in the bed of the River Dove, near Tutbury, Staffordshire*, Archaeologia, XXIV, 1832, p. 148-167 ; (anonyme), *Descriptive catalogue of the series of coins found at Tutbury, in the county of Stafford, in the bed of the river Dove, in June 1831*, Derby, s. d. Pas moins de 200.000 (?) esterlins, dont 1651 décrits, parmi lesquels 22 de Serain. Enfouissement : entre 1317 et 1333.

ECOSSE

ABERDEEN : G. Sim, *List of coins found in Aberdeen in May last enclosed in a brass pot*, NC, 3e sér., VI, p. 247-248 ; G.M. Fraser, *Treasure trove in the North of Scotland*, BNJ, 5e sér., III, 1906, p. 329-335. 12236 ou 12267 esterlins, dont 8 de Serain. Enfouissement : entre 1314 et 1329.

CARSPHAIRN : G. Macdonald, *Notes on three hoards of coins recently discovered in the South of Scotland*, Proceedings Soc. of the antiq. of Scotland, XLVIII, 1913-1914, p. 398-401 ; G.C. Brooke, *Carsphairn (coins of*

Edward I et II), NC, 4e sér., XIV, 1914, p. 282-283. 2224 esterlins, dont des pièces de Serain (nombre non indiqué). Enfouissement : entre 1317 et 1333.

CLOSEBURN : cf. Annexe I, n° 2.

KENNOWAY (lieu dit Montrave) : G. Sim, *Notice of recent discoveries of coins in Scotland*, Proc. Soc. of antiq. of Scotland, XVI, 1881-1882, p. 466-472 ; E. Burns, *The Coinage of Scotland*, I, Edimbourg, 1887, p. 187-220 ; E. Bernays, *Un esterlin inédit de Guillaume I comte de Namur frappé à Poilvache - à propos d'une trouvaille faite en Ecosse*, Bull. de Num., VI, 1899, p. 22-31. 9718 esterlins, dont 13 de Serain. Enfouissement : entre 1357 et 1367.

LOCHMABEN : G. Macdonald, *A hoard of Edward pennies found at Lochmaben*, NC, 4e sér., V, p. 63-82. 476 esterlins, dont 448 examinés, parmi lesquels 2 de Serain. Enfouissement : entre 1320 et 1333.

MONTRAVE : cf. KENNOWAY.

IRLANDE

CORK : J.B. Bergne, *On some foreign or counterfeit sterlings*, NC, XVIII, 1855-1856, p. 121-129 ; R. Chalon, *Monnaies belges trouvées en Irlande*, RBN, 2e sér., VI, 1856, p. 277-294. Nombre inconnu. Sur 32 esterlins (continentaux) décrits, 1 de Serain. Enfouissement : après 1313.

DANEMARK

EBBELNAES : F. Lindahl, *Montfundet fra Ebbelnaes pa Mon*, NNA, 1952, p. 11-54. 4991 monnaies, dont 1 esterlin de Serain. Enfouissement : vers 1346-1348.

GEDESBY : F. Lindahl, *op. cit.*, p. 45. 2519 monnaies, dont 2 esterlins de Serain. Enfouissement : vers 1340-1350.

KIRKETORVET : G. Galster, *Den Kongelige mont-og medaillesamling 1957*, NNA, 1957-1958, p. 220-222. 641 monnaies, dont 1 esterlin de Serain. Enfouissement : vers 1318-1320.

KIRIAL : J.S. Jensen, *Montfundet fra Kirial pa Djursland*, NNA, 1970, p. 37-168. 81422 monnaies, dont 5 esterlins de Serain. Enfouissement : vers 1365.

SLAGELSE : G. Galster, *Montfundet fra Aarhus 1908 og samtidige danske Montfund*, NNA, 1942, p. 118-119. 185 monnaies d'or et 269 d'argent, dont 1 esterlin de Serain. Enfouissement : vers 1360-1370.

HET WAPEN VAN VLAANDEREN OP NOORD-NEDERLANDSE MUNTEN

Prof. Dr. H. ENNO VAN GELDER

Het mag algemeen bekend geacht worden dat op de munten van koning Philips II, ook op die geslagen in de munthuizen van de Noordelijke provincies, een wapen voorkomt waarin o.a. de leeuwen van Brabant (in het 3e kwartier) en van Vlaanderen (in het hartschild) voorkomen. Hierop is slechts een heel enkele uitzondering : in 1580 is op halve Philipsdaalders van Zeeland en Friesland, die toen deze muntsoort voor het eerst sloegen, het hartschild Vlaanderen-Tirol door het Zeeuwse, resp. Friese wapen vervangen.

Minder bekend is wellicht dat op de eigen munttypen van de Republiek der Verenigde Nederlanden nog bijna twintig jaar, het wapen van Vlaanderen voorkomt. Door het zg. Leicester-plakkaat van 4 augustus 1586 werd voor alle onafhankelijke gewesten een nieuwe reeks gouden en zilveren munten voorgeschreven : in goud dukaat en hele en halve rozenobel, in zilver hele en halve reaal (gelijk aan de oude Philipsdaalder), hele en halve rijksdaalder, stoter (2½ stuiver) en stuiver (later werd nog een halve stuiver toegevoegd).

Van deze munten bieden de dukaat en de kleinere zilverstukken geen ruimte voor wapens ; de overige vertonen - ten teken van de samenwerking in muntzaken - de wapens van de gewesten. Op de rozenobel staat de reeks van wapens langs het boord van het schip, op de reaal in een krans rondom een pijlenbundel, op de rijksdaalder staan ze verenigd in

een ongekroond schild. Aanvankelijk zijn het zes wapens : in de officiële volgorde hertogdom Gelderland, graafschap Vlaanderen, graafschap Holland, graafschap Zeeland, heerlijkheid Utrecht en heerlijkheid Friesland. Sinds 1595 werd een zevende wapen van de heerlijkheid Overijssel toegevoegd (rozenobels en realen zijn met de nieuwe configuratie niet meer uitgegeven).

In feite zijn munten van deze reeks geslagen in de provincies Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en (alleen sinds 1595) Overijssel. Geen aanmuntung heeft plaats gehad in het in 1594 - na de verovering van de totdien Spaans gebleven stad - gevormde gewest Groningen, waar pas in 1673 een provinciaal munthuis is opgericht. Evenmin in Vlaanderen dat grotendeels, met de beide munthuizen te Brugge en Gent, al in 1584 onder de Koning teruggekeerd was.

Dat desondanks het wapen van Vlaanderen in de beeldenaar van de nieuwe munten werd opgenomen, vindt zijn verklaring in de politieke situatie. Sinds 1576 hadden Brabant en Vlaanderen actief deelgenomen aan het verzet tegen Philips II en de meeste steden waren tot de Unie van Utrecht toegetreden. Sindsdien was echter het Spaanse leger onder de Prins van Parma krachtig opgedrongen en gingen in het Oosten en Zuiden grote delen van het Unie-gebied verloren. Delegaties van Brabant en Vlaanderen bleven echter aan de beraadslagingen van de Staten-Generaal deelnemen, ook toen in 1584 en 1585 achtereenvolgens Brugge en Gent, Brussel en Antwerpen capituleerden ; de inmiddels toegezegde Engelse hulp kwam te laat.

Het muntplakkaat van 1586 werd na goedkeuring door de Staten-Generaal gepubliceerd door Robert Dudley, graaf van Leicester, opperbevelhebber van het Engelse hulptroep en gouverneur-generaal van de Verenigde Nederlanden. Hij ontleende deze bevoegdheid aan het op 20 augustus 1585 tussen koningin Elisabeth I van Engeland en de Staten-Generaal gesloten verdrag van bijstand. Deze overeenkomst was indertijd getekend - zoals in de aanhef van het muntplakkaat nog eens uitdrukkelijk wordt gereleveerd - door afgevaardigden van Gelderland, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland (*). Een gedeputeerde van Brabant maakte wel deel van het gezantschap uit, maar tekende niet, omdat hij daartoe (Antwerpen was al ingesloten !) geen volmacht van de Brabantse Staten had. Ook het evenals Brabant en Vlaanderen grotendeels voor de Republiek verloren Overijssel kon niet tekenen ; deze provincie verklaarde wel in te stemmen met het verdrag en tekende later alsnog, zodat in 1595 het wapen van Overijssel aan de overige zes werd toegevoegd.

Toen een jaar later het muntplakkaat werd vastgesteld, was Brabant niet meer vertegenwoordigd, Vlaanderen echter wel, zij het dat die delegatie slechts een deel van het Vrije van Brugge, de steden Sluis, Axel en Oostende representerende. Vandaar dat in overeenstemming met de opdracht aan Leicester van 1585 en met de feitelijke aanwezigheid van Vlaanderen

ter Staten-Generaal in 1586, het Vlaamse wapen in de beeldenaar van de nieuwe munten werd opgenomen.

De vertegenwoordiging van Vlaanderen heeft overigens niet lang meer geduurd : begin 1587 besloten de Staten-Generaal deze als onvoldoende representatief niet meer tot de besluitvorming toe te laten. Toch heeft men hierin geen aanleiding gevonden de munten te veranderen, ook niet toen in 1595 Overijssel opgenomen werd en het zeker eenvoudiger geweest zou zijn het wapen van Vlaanderen door dat van Overijssel te vervangen dan een zevende wapen toe te voegen. Nog in 1603 zijn rijksdaalders van het in 1586 vastgestelde en in 1595 gewijzigde type, waarin de Vlaamse leeuw voorkomt, geslagen.

In 1606 kwam een nieuw muntplakkaat tot stand waarbij de beeldenaars werden herzien. Aanvankelijk heeft men daarin weer de wapens van de samenwerkende provincies willen opnemen. Op de daarvoor in de jaren 1602-1606 gemaakte ontwerptekeningen ⁽²⁾ komt echter het Vlaamse wapen niet meer voor ; wel werd nu, in overeenstemming met de feitelijke samenstelling van de Staten-Generaal, Groningen toegevoegd. Tengevolge van onenigheid over de vraag of West-Friesland wel of niet als afzonderlijke provincie opgenomen moest worden, werd echter van de wapenreeks geheel afgezien ⁽³⁾. In plaats daarvan kwam schild met een gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel als wapen van de Republiek der Verenigde Nederlanden op de nieuwe munten. Aan de verwijzing naar Vlaanderen als deel van de Unie was daarmee definitief een einde gekomen.

(1) Uitvoerige gegevens over de vertegenwoordiging van Brabant en Vlaanderen : DELFOS, L., *Die Anfänge der Utrechter Union*. Berlin 1941, p. 274-280 en 290-294.

(2) Afgebeeld bij de VOOGT, W.J., *Geschiedenis van het muntwezen der Verenigde Nederlanden. I. Gelderland*. Amsterdam 1876, plaat XIX.

(3) Resolutien der Staten-Generaal van 1596 tot 1609, deel XIII, ed. H.H.P. Rijperman, 's-Gravenhage 1957 ('s Rijks Geschiedkundige Publicatien no. 101), p. 812-813.

LE DALER DE FERDINAND DE BAVIÈRE, PRINCE-ÉVÊQUE DE LIÈGE (1612-1650)

Hubert FRÈRE

1. Il s'agit d'une pièce d'argent, du poids d'environ 16,7 grammes, et mesurant à peu près 38 mm de diamètre. Ses types habituels sont le buste de l'évêque au revers de l'écu de Bouillon ; il y a deux exceptions.

2. La pièce a été créée à Bouillon en 1611, par Ernest de Bavière ; la frappe y a été continuée par son successeur Ferdinand ; ils ont émis des testons de 15 patards Brabant-Liège, dans le système du duc de Lorraine, des doubles testons de 30 patards, et des quadruples. En 1614, l'atelier est transféré à Hasselt, où l'on forge des dalers Ferdinand de 30 patards (avec un lion à la place du buste, pour commencer), et des demis. La frappe se poursuit, avec le buste, dans divers ateliers jusqu'en 1646. Cette année, le type est modifié.

3. Le baron de Chestret consacre à cette série plusieurs numéros ; il faut encore y ajouter un double daler frappé à Dinant en 1631, à un type quelque peu modifié.

	<i>testons</i>	<i>doubles</i>	<i>quadruples</i>
Ernest de Bavière	550	548	547
à Bouillon	551	549	
Ferdinand de Bavière	588	586	585
à Bouillon		587	
	<i>demis</i>	<i>dalers</i>	<i>doubles</i>
Hasselt (1614, lion)	590	589	
Hasselt 1614, Visé 1615	593 ?	591	
Maestricht 1615 (?)		591	
Liège depuis 1619	593	591	
Dinant 1631 à 1633		591	RBN 1904
Liège depuis 1634	593	591	
Liège depuis 1644	593	592	
Liège 1646 (St-Lambert)		608	

4. La pièce qui nous intéresse est celle de 30 patards Brabant-Liège, dénommée daler Ferdinandus dès 1614. Elle n'est cependant pas un thaler, ni un rijksdaeldre des Pays-Bas ; elle est environ deux fois trop légère. Elle a certainement été appréciée, puisque l'émission s'en est poursuivie pendant 35 années et ce, dans des conditions relativement constantes, ce qui a entraîné une hausse de sa valeur.

de Chestret n° 589

La valeur à l'émission, le plus souvent marquée sur la pièce elle-même (XXX, etc.), s'est maintenue de 1611 à 1630, et même au-delà ; mais depuis 1631, elle peut monter à 32, 36, 38 et 40 patards, soit 2 florins Brabant-Liège.

Les édits la tarifient à 30 patards, soit 2 florins Brabant-Liège. Les édits la tarifient à 30 patards jusqu'en 1630 ; 32 en 1643 ; 33 en 1641 ; 36 en 1644-1645 ; 42 en 1648 et 41 en 1649.

Un arrêt de la Cour des Monnaies de Paris, du 5 novembre 1641, fixe le cours de la dalle de Ferdinand, pesant 13 deniers 12 grains, à 27 sols.

5. Caractéristiques réglementaires

a) titre :

teston de Bouillon	9 deniers 2 grains	0,757
daler de Hasselt 1614	9 deniers 2 grains	0,757
idem de Dinant 1631	8 deniers 23 gr 7/8	0,750
double idem	10 deniers 14 gr 1/2	0,887
daler de Liège 1635	9 deniers 1/5 grain	0,751

b) poids ou taille :

teston de Bouillon	28 2/3 au marc de Troyes	8,58 g
daler de Hasselt 1614	15 2/5 au marc	15,99 g
idem de Liège 1635	11 esterlins 3,5 as	17,08 g

6. Les types sont les suivants :

a) *au droit* : buste de l'évêque, à gauche, couvert d'un manteau d'hermine, tête nue.

Exceptions : - Hasselt 1614 : un lion armé d'une épée et d'un bouclier armorié, rappelant les Pays-Bas ;

- Double daler de Dinant : buste à droite ;

- Liège 1646 : écu écartelé de l'évêque entre un perron et un petit écu de Bouillon.

b) *au revers* : écu de Bouillon, avec des variantes :

- Bouillon : l'écu est posé sur la crosse et l'épée croisés, entre 2 fleurons particuliers à cet atelier.

- autres ateliers : écu entre F et B couronnés, rarement omis.

Exceptions : - Double daler de Dinant : l'écu est supporté par deux lions (comme plus tard les ducats de Maximilien-Henri de Bavière).

- Liège 1646 : Sainte-Marie et Saint-Lambert.

7. Légendes, variantes notables (les abréviations ne sont pas distinguées) :

a) au droit :

1. à Bouillon : FERD DEI G EPISCOPVS LEODIE
2. en général : FERD D G ARCHI COL PRIN ELECT
3. Liège 1646 : FERD D G EPISC EH PRIN LEOD DVX BVLL

b) au revers

1. à Bouillon : DVX BVLLOIENSIS (et la date)
2. depuis 1614 EPISC ET PRIN LEOD SVP DVX BVLIONENSIS
3. depuis 1631 EPISC ET PRIN LEO VTRI BAV ET SVP BVL DVX
4. Liège 1646 : S LAMB PATRO LEOD - S MARIA MATER DEI

8. Date habituellement présente, ce qui permet, grâce aux archives, de localiser les **exemplaires lisibles**. Elle se place dans la légende pour Bouillon ; ensuite, le plus souvent à droite, parfois à gauche, de la pointe de l'écu. Sous l'écu, pour le double daler de Bouillon, et pour la dernière pièce de Liège (*Chestret* 608).

1611 à 1613 Bouillon (Ernest puis Ferdinand)

1614 Hasselt (lion, puis buste)

1615 Hasselt ? Maestricht ? Visé

1619 à 1630 Liège

1631 à 1633 Dinant

1634 à 1646 Liège.

Certaines années ne sont pas connues ; 1619 est parfois surchargé sur 1615.

9. Valeur à l'émission habituellement indiquée, chose encore peu courante. Elle se lit sous le buste, pour Bouillon ; ensuite le plus souvent à gauche, parfois à droite de la pointe de l'écu. Elle manque au double daler de Dinant et à la dernière pièce de Liège.

XXX patards Brabant-Liège	1611 à 1636, 1637, 1641
XXXII	1614 (?), 1615 (?), 1630 à 1637, 1644, 1646
XXXIII(?)	1641, 1644
XXXIV(?)	1641, 1642
XXXVI	1640, 1645, 1646
XXXVIII	1645.

DE MUNTEN VAN CLEMENTIA VAN BOERGONDIE, GOEVERNANTE VAN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN TIJDENS DE KRUISTOCHTEN VAN ROBRECHT II VAN JERUZALEM (1095-1099) ⁽¹⁾

Aimé HAECK

de Chestret n° 592

10. Particularités :

Les légendes du revers (2 et 3) en recontrent en proportions équivalentes, après 1631.

Peut-on considérer les fleurons propres à Bouillon comme un différent ?

Depuis 1614, les légendes du droit et du revers, commencent (ou si l'on préfère, finissent) par : 4 points en croix (rencontrés de 1614 à 1619), 5 points en croix (de 1614 à 1624 ; pas de point (1614 à 1621) ; un seul point (1635 et 1640) ; une étoile à 5 rais (1622 à 1645), une étoile à 6 rais (1621 à 1645). Faut-il y voir des différents ?

11. Personnel. L'émission ayant été importante et prolongée, le personnel connu a été nombreux ; plusieurs de ses membres ont fait l'objet de poursuites en raison de leurs agissements.

a) *maîtres* (ou *monnayeurs*) : Paul Manlich (Bouillon), Thomas Crayen (Hasselt, Visé) ; Guillaume Verhouddaert (Maestricht) ; Jean Symons (Liège, 1619) ; Marguerite, sa veuve (Liège, 1622) ; Henri Libert (Liège, 1629) ; Arnold Clockers (Dinant, 1631) ; Jean Antoine Vanderhaegen (Dinant, 1631) ; Adrien Adriani (Liège, 1635) et Jean Goffin (Liège, 1637-1646).

b) *essayeurs* (*wardins* ou *contrôleurs*) : Thomas Masset (Bouillon) ; Guillaume Wyntgis (commissaire et contrôleur général en 1614) ; Charles De Conninck (Hasselt, Visé et Liège, 1614) ; Pierre Defraisne (Liège, 1639) ; Nicolas Marteau, dit del Xhure (Liège, 1642).

c) *graveurs* : Georges Libert (Bouillon) ; Jean Varin (Bouillon, Maestricht et Visé, 1615) ; Georges Libert (Hasselt, 1614) ; Jérôme Noël ou Natalis (Hasselt, 1614 ; Visé, 1615 ; Liège, 1619-1622 ; Dinant, 1631-1634) ; Henri Noël, père (Liège, 1634) ; François Stévar (Liège, 1640).

De ons bekende munten van Clementia van Boergondië, gade van Robrecht II, van Jeruzalem, graaf van Vlaanderen, werden geslagen tijdens de deelname van Robrecht II aan de kruistocht, dus tussen 1095 en 1099, in haar hoedanigheid van gravin van het graafschap Vlaanderen belast met het goeverneurschap en het beheer ervan.

Het is echter niet uitgesloten dat Clementia ook nog tijdens een tweede periode munt zou hebben geslagen, namelijk van midden 1119 tot midden 1120. Zetten we hiervoor de historische feiten even op een rijtje. Bij de dood van haar zoon, Boudewijn VII in 1119, waarbij voor de eerste maal het graafschap zonder rechtstreekse opvolger kwam te staan, had deze laatste Karel van Denemarken als zijn opvolger aangeduid. Karel van Denemarken, kleinzoon van Robrecht I, de Fries, verbleef reeds sinds zijn prille jeugd in onze streken en had zelfs tijdens de laatste levensmaanden van Boudewijn VII het goeverneurschap van het graafschap waargenomen. Deze opvolging werd zo maar niet aanvaard, want Clementia werpt zich op als pretendent voor het graafschap Vlaanderen en stelt zich aan het hoofd van een opstandige beweging gericht tegen Karel van Denemarken samen met de graven van Henegouwen, van Bona (Boulogne), van Sint-Pauwels (Saint-Pol) en van Heusden (Hesdin).

Clementia bezet Oudenaarde en Hugo van Sint-Pauwels neemt West-Vlaanderen in. Ondertussen heeft Karel van Denemarken zijn leger verzameld en begint hij aan de herovering van de bezette gebieden. Karel boekt de ene overwinning na de andere en zeer snel ziet Clementia zich verplicht zich over te geven en de vrede te sluiten, waarbij ze vier van de voornaamste steden van haar weduwegift verliest : Diksmuide, Ariën, Sint-Winnoksbergen en Papingem.

Laten we nu even de ons reeds bekende munten onderzoeken en de (door de schaarste van het beschikbaar materieel) begrijpelijke verwarring door onze voorgangers teweeggebracht trachten op te klaren ⁽²⁾.

1. OBOOL G = 0,465 g Diameter = 12,5 mm Zilver

- V/ In een parelcirkel een kortkruis met in het midden en op de uiteinden een ringetje met een punt en in elk kwartier een wapenschildje (?) (Driehoekjes met in elk drie holle punten).
Rondom het omschrift : + COI . IITISSA

- K/ In een parelcirkel een kort gevoet kruis, met in elk der kwartieren een ring.
Rondom het omschrift : °ES·TM·ES·TM

Deze munt wordt achtereenvolgens door Dancoisne ⁽³⁾, Hermand ⁽⁴⁾, Gaillard ⁽⁵⁾, Poey d'Avant ⁽⁶⁾, de Longpérier ⁽⁷⁾, Dewismes ⁽⁸⁾ en Deschamps de Pas ⁽⁹⁾ opgenomen en welke ze toeschrijven aan de muntplaats van Sint-Omaars, door bijvoorbeeld zoals Hermand de ringetjes in het omschrift van de keerzijde om te zetten in O's en dan te lezen : MOESOT MOESOT en dit nieuwe omschrift te interpreteren als volgt : Moneta Emissa Sancti Odomari Territorio.

Dewismes geeft als mogelijke hypothese Mahaut van Portugal, weduwe van Filips van den Elzas aan, terwijl de Longpérier leest M. EST COMITISSA en de munt aan Mahaut van Artesië toeschrijft.

Zelfs de zeer nauwkeurige Deschamps de Pas zal nog de hypothese van Dewismes bijtreden, alhoewel ze voorkwam in de vondst van Erwetegem en opgenomen werd in het manuscript van de verzameling Vernier, opgesteld in 1880 door C.A. Serrure ⁽¹⁰⁾, welke ze zonder uitleg onderbrengt bij Clementia, weduwe. Serrure baseerde zich waarschijnlijk op een andere munt van deze verzameling, eveneens in de vondst van Erwetegem vertegenwoordigd, welke met het omschrift CLEMENTIA geen twijfel laat bestaan (zie nr. 2 hieronder).

Ter verontschuldiging van Deschamps de Pas kan worden gezegd dat C.A. Serrure nooit zijn manuscript heeft uitgegeven en wel een deel van de vondst van Erwetegem heeft gepubliceerd, maar niet de beschrijving van de bedoelde munt (althans niet bij ons weten).

Engel en R. Serrure ⁽¹¹⁾ zullen de toeschrijving aan Clementia, weduwe bevestigen. Richebé ⁽¹²⁾ heeft terug een andere mening maar blijft toch nog voorzichtig voor wat de datering betreft als hij schrijft « ...le denier portant en légende COMITISSA serait plutôt le monnayage de cette princesse (Clementia) durant l'absence de son mari en Terre Sainte. Mais seule la mention d'un trésor contenant cette pièce confirmerait cette hypothèse ... ».

Tenslotte zal Ghysens ⁽¹³⁾ de munt onderbrengen in de categorie niet gedateerde munten waarschijnlijk geslagen te Sint-Omaars.

Zoals reeds gezegd heeft de vondst van Erwetegem ons een ander muntje nagelaten dat voor wat betreft de toeschrijving aan Clementia niet de minste twijfel laat bestaan.

2. DENIER G = 0,635 g Diameter = 14 mm Zilver

- V/ In een parelcirkel, kort gevoet kruis met in de kwartieren afwisselend een ankertje en een S.
Rondom het omschrift : + CLEMENTIA

- K/ In een parelcirkel een soort kruis met in elk kwartier een ringetje. Buiten de parelcirkel op de armen van het kruis een ankertje (of een S) met tussen de ankertjes de letter S.

Het is duidelijk dat hier van bij de aanvang meer zekerheid bestond. C.A. Serrure ⁽¹⁴⁾, die ze als eerste beschreef, en Engel en Serrure ⁽¹⁵⁾, Dannenberg ⁽¹⁶⁾ en Albrecht ⁽¹⁷⁾ in navolging van elkaar, schrijven ze allen toe aan Clementia van Boergondië tijdens de afwezigheid van Robrecht II. Richebé ⁽¹⁸⁾ is opnieuw voorzichtig en zegt, zich baserend op de gaafheid van het muntje in de vondst van Erwetegem : « ...Reconnaissons que l'exemplaire, qui vient d'Erweteghem comme les deux précédents, mais moins usé qu'eux, et aux contours beaucoup plus réguliers semble avoir très peu circulé : argument plus favorable à la date 1120 qu'à celle de 1095-1100. ».

De volgende hieronder beschreven munt laat aan duidelijkheid niets te wensen over, voor wat betreft de muntwerkplaats, maar kon tot nu toe niet worden gedateerd.

3. DENIER G = 0,52 g Diameter = 18 mm Zilver

- V/ In een binnenste parelcirkel een rozet met rondom +EASϕT
Buiten deze parelcirkel het omschrift in tegenklokwijzerzin te lezen :
ϕ CORNBA ϕ AESA

- K/ Binnen een parelcirkel een kruis met breed uiteenlopende armen met middenin een ring en op de uiteinden een sikkeltje met punt. Dwars over dit kruis een ander kruis in de vorm van molenwieken. Rondom het omschrift : + MONETA IPRENSIS

Voorkomend in de vondst van Liesborn, schrijft Engels ⁽¹⁹⁾ deze munt natuurlijk toe aan de muntplaats leper, maar vindt geen afdoende verklaring voor het omschrift van de voorzijde. Afgaande op de vorm van het omschrift, waarin hij toch nog BA(L)D meent te kunnen ontdekken, zal hij ze tenslotte bij Boudewijn VII onderbrengen.

Ook Albrecht ⁽²⁰⁾ neemt dit zonder verder commentaar over.

Tot hier toe de ons reeds bekende historische en numismatische feiten. Het is vandaar uit dat we zullen vertrekken om met bijvoeging van een nieuw element tot een herklassering van de bovenvernoemde munten, vooral de laatst beschrevene, te komen.

Het nieuw element wordt gebracht door de hieronder beschreven denier uit de verzameling van het Rijksmuseum, waarvan de foto me enkele jaren terug door de heer J. Ghysens werd overgemaakt.

4. DENIER G = ? g Diameter = 15 mm Zilver

V/ In een parelcirkel, gehelmd borstbeeld links (de schouders breken door de parelcirkel). Voor het hoofd een ring tussen twee punten. Rondom het omschrift: + CL///M - ///NT///

K/ Zoals beschreven onder nr. 3 hierboven, maar met als omschrift: + COM T22///

Als we de beide laatstbeschreven munten wat nader beschouwen valt ons onmiddellijk op dat de keerzijden, op het omschrift na, dezelfde zijn. Engels ⁽²¹⁾ baseert zich op munt nr. 3, welke hij aan Boudewijn VII toeschrijft, om te zeggen dat de vondst van Liesborn niet vóór 1111 kan begraven geweest zijn. Dat is natuurlijk niet onmogelijk, maar het omschrift van ons nr. 4 zegt duidelijk dat ze geslagen is door Clementia, gravin van Vlaanderen.

De andere Vlaamse munten uit de vondst van Liesborn worden toegeschreven aan Robrecht II met o.a. de beroemde munt met het omschrift + MONETA ROBERTII COMITIS / HIEROSOLIMITANI ⁽²²⁾, waarvan stijl en gravure nauw verwant zijn met onze nummers 3 en 4. De munt van Robrecht II werd geslagen bij of onmiddellijk na de terugkeer uit het Heilig Land. Het is ook logisch dat de munt van Clementia ongeveer in dezelfde periode geslagen werd, hetgeen ons ertoe doet besluiten dat dit tijdens haar goeverneurschap van 1095 tot 1099 gebeurde. Het is in elk geval veel logischer dan ze 20 jaar later te plaatsen toen ze haar rechten op het graafschap liet gelden.

Over de nummers 1 en 2 kan ik me met minder zekerheid uitlaten, alhoewel hun uitzicht en hun grootte me ertoe aanzetten ze te laten aansluiten bij de munten van Karel de Goede en bij de mailles uit de latere jaren. Het is ten andere niet uitgesloten dat Clementia in de periode dat ze zich als pretendente voor het graafschap verklaarde het niet aandurfde en haar naam en de titel van gravin van Vlaanderen op dezelfde munt te laten verschijnen.

De beide munten, zowel deze met COMITISSA als deze met CLEMENTIA zie ik dan ook eerder geslagen als pretendente als tijdens haar goeverneurschap. Maar het is zoals Richebé reeds vóór mij verklaarde: enkel het ontdekken van een muntschat met deze stukken zal deze hypothese steunen of vernietigen.

(1) Beschrijving en voorlopige toewijzing zonder ander commentaar eveneens in ons boek: *De Munten van de graven van Vlaanderen*. Brussel 1973. Deel I, p. 25-26, nrs. 53 tot 56.

(2) Wij brengen de munten hier in chronologische volgorde en gaan dan telkens na wat de literatuur er ons over nagelaten heeft, eveneens chronologisch.

(3) DANCOISNE, L., Notice sur quelques monnaies inédites de la Flandre et des pays voisins, *Revue numismatique de Blois*, 1842, p. 183-192, plaat VIII, nr. 8.

(4) HERMAND, A., Quelques monnaies frappées à Saint-Omer, *Bulletin de la société des antiquaires de Morinie* 8, (1850), p. 583-615, nr. 7.

(5) GAILLARD, V., Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre depuis les temps les plus reculés, jusqu'au règne de Robert de Béthune inclusivement. Gand 1852, p. 119, plaat XV, nr. 137.

(6) POEY d'AVANT, F., Monnaies féodales de France. Paris 1858-1860-1862, nr. 6800, plaat CLIX, nr. 4.

(7) de LONGPERIER, A., Deniers de Corbie, *Revue Numismatique*, nouvelle série, tome II, 1858, p. 426-431.

(8) DEWISMES, A., Catalogue raisonné des monnaies du comté d'Artois faisant partie du cabinet monétaire d'Adolphe Dewismes à Saint-Omer. Saint-Omer 1866, p. 149, nr. 71, plaat II, nr. 28.

(9) DESCHAMPS de PAS, L., Quelques observations sur les premières monnaies des comtes de Flandre à propos d'une monnaie inédite de Lens, *Revue Numismatique*, 3e série, t. I, 1er trim. 1883, p. 180-181.

(10) SERRURE, C.A., Catalogue de la collection Vernier - brouillon rédigé par C.A. Serrure en 1880 - copie du Cabinet des Médailles de Bruxelles faite en janvier 1949. Nr. 82.

(11) ENGEL, A., et SERRURE, R., *Traité de numismatique du moyen âge*. Paris 1891-1905. Deel II, p. 508, fig. 907.

(12) RICHEBÉ, C., *Les monnaies féodales d'Artois du Xe au début du XIVe siècle*. Paris 1963, p. 44-45, plaat II, nr. 18.

(13) GHYSSENS, J., *Les petits deniers de Flandre des XIIe et XIIIe siècles*. Bruxelles 1971, p. 177, nr. 518, plaat XV, nr. 518.

(14) SERRURE, C.A., *op.cit.*, nr. 36.

(15) ENGEL, A., et SERRURE, R., *op.cit.* Deel II, p. 506, fig. 901.

(16) DANNENBERG, H., *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*. Berlin 1876-1905. Band IV, p. 890, plaat 111, nr. 1987.

(17) ALBRECHT, G., *Das Münzwezen in Niederlothringischen und Friesischen Raum vom 10. bis zu beginnenden 12. Jahrhundert*, *Numismatischen Studien*, Heft 6, Hamburg 1959, p. 57.

(18) RICHEBE, C., *op.cit.*, p. 44-45, plaat II, nr. 19.

(19) ENGELS, W., *Der Fund von Liesborn in Westfalen*, *Zeitschrift für Numismatik* 25, (1906), p. 241-242, nr. 14.

(20) ALBRECHT, G., *op.cit.*, p. 56.

(21) ENGELS, W., *op.cit.*, p. 243.

(22) ENGELS, W., *op.cit.*, p. 238-239, nr. 12.

LA PIÈCE BELGE DE CINQ CENTIMES AU MILLÉSIME 1932

Remi LEENDERS

1. Introduction

Le lecteur sait que, sous le règne du roi Albert (1909-1934), les pièces de 5 centimes dites «à trou» ont été frappées d'abord en cupro-nickel (Cu 75 %, Ni 25 %) et ensuite, à partir de 1930, en maillechort (Cu 75 %, Ni 15 %, zinc 10%). Ces dernières sont en flamand pour 1930 et 1931 et en français pour 1932. Selon les publications officielles, il y aurait eu, en outre, 1.430.000 pièces, en français pour 1931 ; mais ces pièces n'ont pas été retrouvées et il est donc probable qu'elles ne furent pas mises en circulation (Cat. C.M. 1976 - note 2, sous le n° 57).

Les pièces en maillechort «portent une petite étoile dans le champ du revers, en haut à gauche du chiffre 5» (Dupriez, note sous le n° 2413). Cette étoile et le millésime permettent de les distinguer des précédentes. Heureusement, car il est difficile de distinguer le cupro-nickel du maillechort. Selon le grand Morin (sous le n° 422), c'est même pour indiquer le changement d'alliage que l'étoile a été ajoutée.

2. Les 5 c. 1930 et 1932 sans étoile

Au fil des ans, cependant, des collectionneurs ont découvert, aux millésimes 1930 et 1932, des 5 c. qui ne portent pas l'étoile et qui sont ignorées des documents officiels. La première mention en aurait été faite déjà en 1935, dans une vente à prix fixe de Ciani. Mais Dupriez (1949) n'en parle pas. Ni Herzsens (1958), ni le grand Morin (1964).

Le CEN (1967) paraît être le premier catalogue à les indiquer pour 1930 et pour 1932, et il situe les exemplaires examinés dans la collection Herzsens (CEN 419 b et 421 g). Bogaert (1972) les reprend sous les nos 2413 B 1, avec rareté 2, collection particulière, et 2451 B 1, rareté 2, sans indication de source ; comme ces indications ne sont pas en caractères gras, il faut supposer que l'auteur les considère comme essais. Les De Mey annuels les reprennent également (nos 142 et 143), avec la note : «Cette dernière date provient probablement d'un mélange de coins lors de la fabrication du type n° 147», qui est le type en maillechort à étoiles.

Le Cabinet des Médailles (1977) note, sous le n°57 «sur certaines pièces 1930 N et 1932 F, il n'y a pas d'étoile au revers». Il semble cependant que le Cabinet des Médailles ne possède pas ces pièces. Les petits Morin annuels disent qu'elles «existent peut-être» et la même observation concerne aussi une hypothétique 5 c. 1932 flamande.

A notre connaissance, ces deux pièces sans étoile ne sont encore apparues en vente publique que dans deux ventes récentes :

La 5 c. 1930 VL sans étoile :

Vente Williams 17.2.1979 :

Lot 380 : avec une 2 F 1887 VL (TTB) : 9.500 FB + frais = 11.875 FB

Lot 462 : 5.500 FB + frais = 6.875 FB

La 5 c. 1932 FR sans étoile :

Vente Van Alsenoy 11.2.1978 (à Breda) : lot 410 (TTB) : 240 florins + frais = ± 4.000 FB.

Vente Williams 17.2.1979 : lot 460 (FDC) : 4800 FB + frais = 6.000 FB.

A la Monnaie, on explique que, par erreur, on a pu reprendre un coin ancien sans étoile («un mélange de coins» dit De Mey), pour frapper les nouvelles pièces de 1930 à 1932 et que, dès qu'on s'en est aperçu, on a détruit les pièces ainsi frappées, mais qu'il est possible qu'il en soit resté une petite quantité au fond des sacs, donc versée dans la circulation.

Il faut reconnaître que, si cette explication est plausible pour 1930, elle l'est beaucoup moins pour 1932 : on aurait commis la même erreur deux ans plus tard !

Bref, l'existence des 5 c. 1930 VL et 1932 FR sans étoile paraît attestée par un certain nombre de numismates. Mais d'autres, notamment Morin, continuent à en douter, probablement à cause de la facilité qu'il y a à les obtenir par falsification.

3. 5 c. 1930 et 1932 sans étoile en cupro-nickel ou en maillechort ?

Les auteurs de catalogues se contredisent sur ce point. Pour Bogaert, c'est du nickel ; mais, de même que Dupriez, il emploie le mot nickel indifféremment pour nickel pur, cupro-nickel et maillechort, de sorte que nous ne savons pas en quel métal il les a vues.

Le CEN et le Cabinet des Médailles les classent parmi les pièces en maillechort, mais De Mey les met parmi les pièces en cupro-nickel. Pour Morin, s'il y en a, elle sont aussi en cupro-nickel.

Le catalogue de la vente Williams cité en mentionne une en argent, ce qui doit être une erreur et les deux autres en cupro-nickel. Le catalogue de vente Van Alsenoy ne dit rien.

Nous inclinons à croire que ces pièces sont en maillechort et que ceux qui les mentionnent en cupro-nickel, le font par inadvertance. Celles que nous avons vues nous ont paru être en maillechort.

En réalité, tout paraît dépendre du genre d'erreur qui a été commise ; si, en 1930 et en 1932, on a commis l'erreur de réutiliser un coin antérieur sans étoile, mais avec le nouveau millésime (c'est l'explication donnée par

la Monnaie), alors ces pièces doivent être en maillechort, à moins d'imaginer qu'on se soit en outre trompé d'alliage.

Une autre explication n'est pas impossible : si, avant 1930, on a frappé d'avance des pièces courantes sans étoile, aux millésimes 1930 et 1932, alors elles doivent être en cupro-nickel ; mais on ne voit pas pourquoi on l'aurait fait.

Nous aimerions connaître l'avis des lecteurs, et éventuellement des auteurs de catalogues sur ce problème d'alliage. La difficulté est que, pour déterminer l'alliage utilisé, il faudrait sans doute soumettre les pièces à un examen microscopique métallographique. Un lecteur connaîtrait-il un autre moyen, chimique par exemple, de distinguer les deux alliages ? Ou par la densité ?

4. Attention : falsifications !

C'est l'avertissement que lancent les catalogues *Morin*

A priori, deux types de fraude sont possibles : on peut prendre une pièce d'avant 1930, donc sans étoile, et en modifier le millésime en 1930 ou 1932 ; la pièce sera d'autant plus plausible qu'il existe, pour ces années, des millésimes surfrappés, mais la fausse pièce sera alors en cupro-nickel ; cette falsification exigerait cependant un certain matériel ; nous n'avons pas vu de telles pièces.

L'autre fraude est beaucoup plus facile : avec un peu d'habileté, n'importe quel bijoutier peut effacer l'étoile sur une pièce de 1930 ou 1932, sans laisser aucune trace, en repolissant le champ. Certains l'auraient fait à la fraise de dentiste, a-t-on dit. Ces faux-ci existent ; nous en avons vu, où la trace de l'effacement était visible à la loupe.

Le catalogue *De Mey* confirme : «il existe des exemplaires dont on a effacé l'étoile dans un but de fraude».

La «*Vie Numismatique*» en parle, en 1973, aux pages 119 et 165, sous le titre «Etoiles escamotées» et le *Tijdschrift voor Numismatiek* reprend cette information en 1974 p. 11 et 12, sous le titre «Weggemoffelde sterren».

Selon ces articulets, M. A. Gisbrand, de Verlaine, a signalé qu'un examen à la loupe fait apparaître un léger creux et M. G. Bourdon que, sans étoile, la pièce est légèrement plus grosse, de même que la feuille de laurier et le trait, en dessous de 5 centimes, le poids légèrement plus élevé.

Nous craignons que ces éléments, quoiqu'intéressants, soient trop imprécis pour déceler un faux à coup sûr. Un léger creux, c'est presque subjectif et l'épaisseur des traits et le poids sont trop dépendants de l'usure de la pièce.

5. Un signe distinctif pour la 5 c. 1932 FR sans étoile ?

Pour déterminer avec certitude l'existence et l'authenticité des 5 c. 1930 et 1932 sans étoile, il convient de rechercher si ces pièces n'ont pas un autre signe distinctif que l'absence d'étoile.

Si, pour un	e, u	s
étoile (dont o	n'e	e
est absent de	oile	a
pièce sans ét	de	c
une grande probabilité.		

A priori, l'existence d'un tel signe distinctif est vraisemblable si, comme tout porte à le croire, on n'a jamais utilisé qu'un seul coin pour frapper les pièces «erronnées». Nous voulons dire un seul en 1930 et un seul en 1932. Une fois l'erreur découverte, ce coin aura été détruit ou, en tout cas, n'aura plus été utilisé. Or il y a de grandes chances qu'un coin déterminé ait son défaut particulier.

Nous avons eu l'occasion de nous atteler à cette recherche pour la pièce de 1932 seulement et nous livrons les résultats, ci-après, à titre d'hypothèse.

La condition préalable de cette recherche était de réunir un certain nombre de pièces sans étoile dont on soit à peu près sûr. Elle s'est réalisée lorsque Monsieur Vermeulen, du cercle de Nivelles, a eu la chance d'acquérir, il y a quatre ans, un lot d'une cinquantaine de pièces de 5 c., toutes de 1932 FR, qu'une dame âgée, non numismate, avait amassées et gardées sous un matelas, vraisemblablement dès 1932, pour des motifs qui sont restés mystérieux.

Ce lot apparaissait comme «sincère», non trié, constitué à une époque non suspecte, et demeuré intact, donc susceptible d'être étudié. Au moment de l'étude, il restait 39 pièces à étoile et 5 sans étoile (sur sept, car l'une avait été revendue et une autre volée). Ces 5 pièces ont été soumises à un numismate professionnel qui les a examinées au microscope et n'y a décelé aucune trace d'effacement ni de falsification. Bref, quoique la présence à la fois de 7 pièces sans étoile sur 50 soit assez extraordinaire, le lot nous a paru suffisamment crédible pour être examiné.

Un collectionneur nous avait conseillé de bien examiner les perles du listel : certaines, bien déterminées, manqueraient à la pièce sans étoile. Nous n'avons rien trouvé de déterminant sur cette base.

Par contre, les cinq pièces sans étoile présentait un défaut bien particulier de la signature : celle-ci se lisait : «AMIICHAUX», sans point après le A, le premier I plus mince et plus haut que le M. Dans la nomenclature donnée ci-après, nous l'avons appelé type 2. Contre-épreuve : aucune des 34 autres pièces à étoile du lot ni aucune des 191 autres pièces à étoile d'autres lots que nous avons eu le loisir d'examiner ne portait le même

défaut dans la signature ; il y avait bien d'autres défauts dans la signature, que nous répertorierons ci-après, mais jamais ce défaut-là.

Début de confirmation : la pièce de la vente Williame dont il a été parlé, portait ce défaut. Une autre 5 c. 1932 FR sans étoile en vitrine chez Williame le portait aussi. Sur une autre, la signature n'était plus lisible. Total : 7 pièces 5 c. 1932 sans étoile portent la signature type 2.

Au moins 225 pièces 5 c. 1932 FR à étoile ne portent pas la signature type 2. Aucune des 5 c. 1932 FR sans étoile examinées ne porte d'autre signature que celle du type 2, si l'on excepte celle dont la signature n'est plus lisible. Nous sommes donc tentés de conclure que la signature type 2 est un signe distinctif de la 5 c. 1932 FR sans étoile. Mais cette conclusion ne peut encore être qu'hypothétique. Elle devrait être vérifiée sur un nombre beaucoup plus grand de pièces. C'est pourquoi nous invitons les lecteurs à examiner leurs pièces sous ce point de vue (il faut une très grosse loupe) et à nous faire part de leurs observations, c.-à-d. de nous dire si leur(s) 5c. 1932 FR sans étoile porte la signature du type 2 ou une autre, et si l'une ou l'autre de leurs 5 c. 1932 FR à étoile porte la signature type 2.

Si notre hypothèse se confirme, il existera un moyen simple de déceler les faux, avec une probabilité d'autant plus grande que le nombre de pièces examinées aura été grand.

Si l'hypothèse ne se vérifie pas, il restera que cette étude aura donné l'occasion de relever dans les 5 c. 1932 FR huit types de signature différents, que nous répertorions ci-après.

6. Huit variétés de signature de la 5 c. 1932 FR

Type 1 A. MICHAUX : signature normale

Type 2 A MIICHAUX : double I, le premier plus haut que le M et plus mince. Pas de point après A

Type 3 A MMICHAUX : double M l'un sur l'autre, l'un légèrement plus haut et à droite du premier. Deux I, le premier mince. Pas de point après A

Type 4 A MMICHAUX : double M l'un sur l'autre, l'un nettement plus haut et à gauche du premier. Les jambages droits des M apparaissent comme des F. - I normal. Pas de point après A

Type 5 A.MIICHAUX : deux I, le premier plus mince touche le jambage droit du M par ses traits horizontaux. Le point après A touche la base gauche du M

Type 6 A. MIICHAUX : le jambage droit du M est frappé sur un premier I. Point après A

Type 7 A MMIICHAUX : le M paraît double et plus haut. Le premier I est plus bas que le M (ce en quoi il se distingue du type 2) et plus mince. Pas de point après A

Type 8 A. IICHAUX : la moitié gauche du M manque, de telle sorte qu'il ne reste du M qu'un 1 en chiffre arabe. Point après A

On ne peut évidemment exclure l'existence d'autres variétés de signature. Nous serons heureux qu'on nous les signale. Le catalogue du CEN signale, sous le n° 421 g, d'après le BANE, 1964, p. 175, un M plus haut, et le petit Morin reprend cette variété sous le n° 422 d.

Dans la liste ci-dessus, il y a trois types différents à M plus haut : les types 3, 4 et 7.

Bogaert signale deux variétés à double M (2452 B et E). Ci-dessus, il y en a au moins trois : les types 3, 4 et 7, et sans doute aussi 2, 5 et 6, car le premier des doubles I de ces types n'est probablement que le jambage droit d'un double M incomplet.

Quant à la rareté relative, voici la répartition que nous avons relevée dans les 4 lots examinés, sur un nombre de pièces sans doute trop faible pour en tirer des conclusions définitives.

	Lot A	Lot B	Lot C	Lot D	TOTAL
Type 1	26	53	31	73	183
Type 2	5	0	0	0	5
Type 3	0	6	4	1	11
Type 4	13	0	1	0	14
Type 5	0	2	0	1	3
Type 6	0	3	4	4	11
Type 7	0	0	0	0	0
Type 8	0	0	2	1	3
	44	64	42	80	230

Il nous semble que la présence des 5 pièces du type 2 est l'effet d'un heureux hasard et qu'on doit considérer cette pièce comme bien plus rare que 5/230, c'est-à-dire 2 %. La pièce du type 7 citée plus haut n'a pas été trouvée dans ces lots, mais en dehors. C'est pourquoi elle ne figure pas au tableau ci-dessus.

7. Les 4 positions de l'étoile dans la 5 c. 1932 FR

Sur une pointe, sur deux pointes, penchée à droite, à gauche... ? Il semble régner une certaine confusion à ce sujet.

Reprenons nos catalogues : Dupriez n'en parle pas, ni De Mey ni le C.M. Herrens relève trois positions : perpendiculairement, penchée vers la gauche et penchée légèrement vers la droite. Le grand Morin en trouve quatre : l'étoile est sur pointe en équilibre, sur une pointe inclinée vers la gauche, idem vers la droite et sur deux pointes. Le CEN et le petit Morin annuel reprennent ces quatre variétés à peu près dans les mêmes termes. Bogaert aussi, avec fautes de frappe (point au lieu de pointe) et la curieuse expression : «avec la pointe inférieure inclinée vers la gauche (ou vers la droite)».

Il est certain que ces différents auteurs ont très bien vu ce qu'ils voulaient dire ; mais le lecteur en général et, en tout cas, l'auteur du présent article ne voit absolument pas ce que peut être une étoile ou une pointe «penchée» ou «inclinée» et encore moins ce que peut être une «pointe inférieure inclinée».

Il ne nous a pas semblé qu'à partir de ces définitions, il y ait moyen de classer un lot de pièces.

Nous avons donc pensé qu'il fallait reprendre le problème et, dans les lots que nous avons examinés, nous trouvons les quatre variétés suivantes :

A. Si on tire une ligne passant par les pointes nord et sud de l'étoile, ce trait est parallèle au trait vertical du 5. L'étoile a dès lors deux pointes à droite de cette ligne.

B. Idem, mais l'étoile a deux pointes à gauche de cette ligne.

C. Etoile sur deux pointes. Une ligne passant par les pointes est et ouest de l'étoile est parallèle au trait horizontal du 5. La pointe S-E de l'étoile est à environ 1 mm de la pointe N-O du 5.

D. Etoile presque sur deux pointes. La même ligne est presque parallèle au trait horizontal du 5. La pointe S.E. de l'étoile est à environ 1,5 mm de la pointe N-O du 5.

On remarquera que nous ne citons pas d'étoile «sur une pointe en équilibre». Nous n'en avons pas trouvé, ce qui ne veut pas dire que cela n'existe pas. Nous n'excluons pas non plus d'autres positions. Pourquoi pas toutes les positions intermédiaires ?

A

B

C

D

En confrontant nos types ABCD avec les types 1 à 8 cités précédemment, nous trouvons dans les lots examinés :

Signature type 1 : étoiles A, B, C ou D

Signature type 2 : pas d'étoile

Signature types 3 et 6 : étoile A

Signature types 4, 5, 7 et 8 : étoile B

ou encore :

L'étoile A : signature des types 1, 3 ou 6

L'étoile B : signature des types 1, 4, 5, 7 ou 8

L'étoile C : signature du type 1

L'étoile D : signature du type 1

L'absence d'étoile : signature du type 2.

8. Autres variétés de la 5 c. 1932 FR

Outre les quatre variantes de position de l'étoile et l'absence d'étoile, les catalogues relèvent les variétés suivantes :

Dupriez : 2 épreuves différentes en cuivre. Ce n'est pas notre sujet.

Grand Morin et CEN : trait supérieur sous Ces incomplet. L'étoile étant sur 2 pointes. Nous n'en avons pas trouvé.

CEN et petit Morin : M de Michaux plus haut. Sans doute nos types 3, 4 ou 7.

Bogaert : double M («étoile avec une pointe vers le bas» et «avec la pointe inclinée vers la gauche»), sans doute nos types 3, 4, 5, 6 ou 7.

Nous avons trouvé en outre des variantes du millésime 1932 :

2 sur 2 (signature type 1, étoile B)

3 sur 3 (signature type 1, étoile B)

2 plus haut (signature type 1, étoile B).

9. Conclusions

Au terme de cet examen, nous avons ainsi relevé pas moins de 13 variétés différentes de la 5 c. 1932 FR.

On peut dire que la Monnaie Royale de Belgique a particulièrement manqué de soin cette année-là ! Du cafouillage ? Sans doute les lecteurs trouveront-ils d'autres variétés encore.

Nous voudrions en tout cas leur poser les questions suivantes :

1. Quel est le type de signature de votre 5 c. 1932 FR sans étoile, si vous en avez une et avez-vous des pièces avec étoile portant la signature du type 2.
2. Comment distinguer le cupro-nickel du maillechort ?
3. Avez-vous découvert d'autres types de signature, de position de l'étoile ou de millésime ?

Les réponses, à adresser à la revue, seront les bienvenues et feront, en temps voulu, l'objet d'un complément au présent article.

Bibliographie

Bogaert : BOGAERT, L., *Complément et suite au catalogue de Ch. Dupriez (1832 à 1845)*. Bruxelles 1972.

Cabinet des Médailles : VAN KEYMEULEN, A. et SUETENS, I., *Monnaies et Décorations du Royaume de Belgique 1831-1976*. Catalogue de l'exposition tenue au Cabinet des Médailles, Bibliothèque royale Albert 1er en 1977.

CEN : (COLAERT, M.), *Catalogue des monnaies du Royaume de Belgique* (Supplément au bulletin des Jeunesses Numismatiques). Bruxelles 1967-1972.

De Mey : DE MEY, J. - PAUWELS, G., *Les monnaies de Belgique*. Bruxelles, édition annuelle.

Dupriez : DUPRIEZ, Ch., *Monnaies et essais monétaires du Royaume de Belgique et du Congo Belge*. Bruxelles 1949.

Herssens : HERSENS, W., *Catalogue des monnaies de Belgique, de l'Etat indépendant du Congo, du Congo Belge et de la Banque du Congo Belge*. Anvers 1958-1965.

Morin (Le grand) : MORIN, F., *Monnaies de Belgique de 1832 à 1963 - Munten van België van 1832 tot 1963*. Boom 1964.

Morin (Le petit) : MORIN, F., *Catalogue des monnaies belges de 1832 jusqu'à présent*. Anvers, édition annuelle.

Note de la rédaction :

Cette remarquable étude approfondie a déjà été publiée dans «A vos pièces», bulletin des cercles de Nivelles, Mons et La Louvière. Il nous a paru opportun, à raison de son grand intérêt, de la porter à la connaissance de tous les membres de l'Alliance.

NUMISMATIQUE LIMBOURGEOISE- HYBRIDES DE «MONNAIES NOIRES»

Paul LUCAS

La numismatique des petites seigneuries de la vallée Mosane offre bien des surprises. Son étude est passionnante ; malheureusement elle a toujours été traitée en parente pauvre vis-à-vis de celle des grands fiefs de nos régions.

Pourtant, dès 1839 Leleuwel avait projeté de faire une étude d'ensemble de toutes ces monnaies noires, mais il ne put jamais l'entreprendre. Un travail préliminaire se borna à réunir les matériaux en vue de cette étude et à graver 12 planches qui furent confiées à la *Revue Belge de Numismatique*. Elles furent publiées à partir de 1855, les deux dernières en 1867.

En 1862, le professeur Van der Chijs tente de rassembler tout ce qui a été écrit sur ces monnaies et publie son célèbre ouvrage «*De munten der leenen van de voormalige Hertogdommen van Brabant en Limburg*». Pour ce faire il puise largement dans les dessins de Leleuwel et décrit plus de 500 monnaies. Actuellement on en connaît plus de 1600 (Rackheim : 450, Gronsveld : 150, Loos : 120, Brogel : 85, etc.) et la liste des variétés ou des nouvelles pièces s'allonge chaque jour.

Dans ce vaste ensemble il y a bon nombre de monnaies qui ont toujours intrigué les chercheurs. Ce sont les pièces «hybrides». Celles-ci portent au droit le nom d'un seigneur ou d'un atelier et au revers celui d'un seigneur ou d'un atelier totalement étranger au premier. On a ainsi des pièces Gerdingen-Gruitrode ; Brogel-Stein ; Brogel-Gruitrode, etc.

Wolters pensait que les petits seigneurs dont les ateliers n'étaient pas fort bien équipés faisaient forger leur numéraire dans les grandes villes. C'est impensable ! On ne voit pas un duc de Brabant prêter ses installations à un seigneur pour y copier ses propres monnaies. D'autres invoquent des accords monétaires. C'est peu probable. Ces conventions n'ont lieu qu'entre seigneuries importantes ayant des relations commerciales suivies et un numéraire abondant. Les petits n'avaient aucun motif de faire de pareils accords, leurs espèces ayant une circulation essentiellement locale.

On admet généralement aujourd'hui que ce mélange de coins était dû au fait que les ouvriers monnayeurs étaient itinérants et voyageaient avec leur matériel ; entre autres avec des coins provenant d'un atelier qu'ils venaient de quitter pour un autre. Un seigneur à court de personnel faisait aussi parfois appel à des ouvriers d'un atelier voisin.

La frappe au moyen âge se faisait dans des «hôtels des monnaies» pour les grandes seigneuries ; il n'en était pas de même dans les petits fiefs. Il pouvait ne pas y avoir du tout d'atelier public mais uniquement des ouvriers qui travaillaient chez eux ou dans des locaux fournis par la commune ou toute autre autorité. Cette situation donnait souvent lieu à des abus. En l'absence du seigneur, les maîtres de la monnaie peu scrupuleux fabriquaient aussi pour leur propre compte. C'est de là que proviennent ces pièces à légendes énigmatiques ou embrouillées. On est parfois frappé de l'incorrection de certaines légendes qui contraste si étrangement avec les caractères employés. Cette incorrection est parfois telle qu'il faut renoncer à lire l'inscription et ne voir dans cette foule de lettres jetées pêle-mêle que de véritables pseudo-légendes substituées aux légendes ayant un sens déterminé par des ouvriers monétaires ignorants ou voulant dissimuler une activité inavouable.

Les lettres étaient mobiles et on les disposait sur les coins une à une faisant des légendes n'ayant pas de sens et uniquement pour l'oeil ; l'ensemble des lettres remplissant uniquement le rôle d'un ornement. Beaucoup de légendes étaient confectionnées en «trompe-l'oeil» en spéculant sur la forme des lettres la plupart de ceux qui employaient ces monnaies ne les identifiaient que par l'image. C'est ainsi qu'il se produit aussi des hybrides par ressemblance, un des coins ayant été imité d'une pièce étrangère à l'atelier qui forgeait les monnaies.

Ces ouvriers avaient un modèle et ils essayaient de le copier sans s'inquiéter si les armoiries étaient conformes et si la croix du revers correspondait à leur type de pièce ; ne sachant pas lire, ils s'inquiétaient fort peu des inscriptions.

On ne rencontre ces hybrides que parmi les monnaies noires, mites et double mites. La fabrication des monnaies d'or et d'argent était plus soignée et surveillée de près par des clercs ou par des maîtres de monnaie ayant une certaine instruction.

Voici les hybrides que nous avons rencontrés :

Brogel-Gruitrode

2 MITES.

Imitation d'une monnaie liégeoise à l'écu incliné sous une branche de feuilles.

D/ + IOHAN.D - E:BVIND (*Van der Chijs* V 8)

R/ MONETA.NOVA.DE.ROD' (*Van der Chijs* XIV 4)

Brogel-Stein

MITE.

D/ dans le champ FL

IOHE.BVI.COM...

R/ + MO-NET-A.DE-TEIN

MITE.

Variété de la même pièce.

D/ IOH.D.K.C... (*Joh de Kessenich*)

R/ ...IET-ANO-VA.S

(Collection Genaert)

Gronsveld-Liège

DOUBLE MITE.

D/ comme de *Chestret* 365.

(lis) LVDOVICVS:EPS:LEODIENSIS

R/ croix brève évidée avec G en coeur.

MONXNOVA - CTAIXNGRO

(Collection Vandercammen)

Gruitrode-Kessenich

DOUBLE TOURNOIS.

D/ MATHIAS DE CORTEN (*Van der Chijs* XXX)

R/ MONETA NOVA KESSE

Gruitrode-Brogel

MITE.

D/ dans le champ FL

MON...DE GRVTR

R/ croix longue cantonnée en 2 et 3 d'un écu à 3 chevrons (*Brogel*).

MON - ETA : - HOV - ADB (D et B liés)

(Ancienne collection de Jonghe)

Rummen-Gerdingen

DOUBLE MITE.

D/ armoiries écartelées en plein champ.

+ IOHANNA:DE:WESEMAEL

R/ croix évidée R au centre

+ MONETA:NOVA:GHEIR (*Van der Chijs* 18)

Variétés avec : GERDh (*Van der Chijs* 19)

GHERD (*Revue Belge de Numismatique*

1855, pl. XX, n° 28)

GERDIN (*Revue Belge de Numismatique*

1855, pl. XX, n° 29)

Schoonvorst-Gerdingen

DOUBLE MITE.

D/ dans le champ FL

+ I...NS SC...VOR

R/ croix brève

+ MONE...RDING

(Cabinet des Médailles de Bruxelles)

TROUVAILLE DE MONNAIES DU HAINAUT À BOUSSU

Paul LUCAS

Au cours de l'été 1977, un habitant de Boussu a mis au jour, en travaillant dans son jardin, un coffret contenant environ six douzaines de pièces. L'endroit exact de la trouvaille n'a pas été révélé ; tout ce que l'intermédiaire qui m'a communiqué les pièces (en plusieurs fois) a bien voulu me dire c'est qu'il s'agissait d'une maison située au fond d'une impasse non loin du pont de chemin de fer surplombant la route.

Du coffret il n'est rien resté, celui-ci s'étant effrité aussitôt. Les pièces d'argent étaient agglomérées en une masse verdâtre et l'inventeur-conseillé par le marchand - a procédé à un premier nettoyage à l'ammoniaque ; une douzaine de pièces se sont cassées et les débris en ont été jetés. La plupart des monnaies restantes étaient recouvertes de dépôts de cuivre plus ou moins importants. Ces dépôts résultaient de la décomposition électrochimique de pièces de faible aloi (sans doute les guénars (399 ‰)). J'ai procédé à un second nettoyage en trempant les pièces recouvertes de cuivre dans une solution N/10 d'acide sulfurique. Une électrode de fer doux a fixé le cuivre et les monnaies ont retrouvé l'aspect qu'elles avaient au moment de leur enfouissement.

Une fois de plus on ne peut que déplorer le sort réservé à beaucoup de trouvailles ; l'inventeur, par crainte ou par ignorance, saccage une partie de son bien alors qu'en le confiant à des personnes ou à des organismes compétents ceux-ci auraient pu sauver le maximum de pièces et auraient pu en faire une analyse scientifique. Il faut dire aussi que l'intermédiaire, un marchand « pirate » n'a pensé qu'à son profit et ne doit pas être étranger à ce mode de faire.

Je donne ci-après la composition de ce mini-trésor ; M. Marcel Renaut, de Braine-le-Comte, a bien voulu photographier, en vue de cette publication, un exemplaire de chaque catégorie.

HAINAUT

Guillaume III l'Insensé (1356-1389)

Gros - Chalon 107 ; 3 exemplaires.
Poids : 2,95 - 2,90 - 2,2 g (cette pièce rognée).

Une variété avec ponctuation (:) et VAL-CNS

Demi blan-gros - Ch. 3e suppl., n° XXXIII ; 2 exemplaires.

Poids : 1,3 et 1,15 g (cette pièce ébréchée).

Cette pièce devrait peser théoriquement 1,56 g ; sa frappe a été décidée le 8 janvier 1384 par Albert de Bavière agissant au nom de son frère. C'est la même que la pièce Ch. 127.

Albert de Bavière (1389-1404)

Double écu ou grande couronne du Hainaut - Ch. 116 - Delmonte 294 ; 1 exemplaire.

Poids : 5,203 g.

D'après Chalon il y eut au moins sept émissions de cette monnaie (voir pièces justificatives, p. 61) ; celle-ci est de la 1ère émission.

Gros - Ch. 123 ; 3 exemplaires.

Poids : 2,3 - 2,55 g et un exemplaire ébréché non pesé.

Une variante avec M droit dans COMES et NOMEN, au lieu de M gothique.

Double gros - Ch. 124 - Ch. pl. 2, n° XVII; 12 exemplaires plus un ébréché.

Poids : 3,50 - 3,45 - 3,445 - 3,345 - 3,25 - 3,22 g.

Double gros - De W. pl. B, n° 12; 20 exemplaires.

Poids : 3,45 - 3,42 - 3,30 - 3,30 g.

C'est une variété du Ch. 124; la croix du revers est cantonnée différemment, aux 1 et 4 d'un lion, aux 2 et 3 d'un aigle. Variété aussi dans le dessin des armoiries. A noter la figuration de têtes humaines dans les A de ALBERTVS et les M de MONETA comme sur des pièces de Josse de Moravie pour le Luxembourg (Weiller 157).

Parmi les doubles gros il y avait une pièce fendue, une trouée et une ébréchée. Il y avait aussi une pièce que je n'ai pu examiner celle-ci ayant été donnée à un collectionneur anonyme par l'inventeur.

Un mélange de Ch. 124 et de De W. pl. B, n° 12 (14 pièces) a été pesé.

Poids total des 14 pièces : 46,85 g, soit une moyenne de 3,346 g.

Gros - Ch. pl. 2, n° XVIII; 4 exemplaires.

Poids : 1,605 - 1,52 - 1,4 g - un exemplaire non pesé (rogné).

Une pièce présentant la variante : R./VALENChENS

Guillaume IV (1404-1417)

Double gros au lion dans la haie ou Tuin - Ch. 137; 3 exemplaires.

Poids : 3,005 - 2,95 - 2,65 g, cette dernière pièce rognée (l'exemplaire donné par Chalon pèse 3,32 g).

Cette monnaie daterait de 1406 et l'enclos de palissades représenterait le camp retranché fait par Guillaume IV lorsqu'il assiégeait le fort de Hagestein.

Tiers de gros à l'enclos - Ch. 139; un exemplaire.

Poids : 0,95 g.

TOURNAISIS

Charles VI (1380-1422)

Blanc dit guénar - Hoc 131 à 135 - Laf. 381 C; 8 exemplaires, dont 6 dans un état très fruste.

Poids des 8 exemplaires : 23,36 g soit une moyenne de 2,92 g. Ce sont toutes des pièces de la 4e émission (20-10-1411).

FLANDRE

Philippe le Hardi (1384-1404)

Gros à la mante - D. d. P. pl. VIII, n° 19; 2 exemplaires.

Poids : 2,16 et 2,11 g.

Pièce créée en vertu de l'instruction du 1-10-1388.

☆

☆ ☆

La pièce la plus récente de cet intéressant ensemble étant de 1411, c'est peu après cette date qu'il a dû être enfoui.

Cette trouvaille est à rapprocher de celle de Gourdinnes (Thy-le-Château) décrite dans la *R.B.N.* 1921, p. 207. En quantité de pièces elle a la même importance (64 ex.) dont 30 gros au monogramme (Ch. 107) de Guillaume III. Dans la trouvaille de Boussu il y a 32 doubles gros au damier d'Albert de Bavière soit aussi près de la moitié de l'ensemble.

Ouvrages cités :

Chalon (Ch.) : CHALON, R., *Recherches sur les monnaies des comtes de Hainaut*. Bruxelles 1848 (avec suppléments en 1852, 1854, 1857 et par A. DE WITTE en 1891).

Delmonte : DELMONTE, A., *Le Bénélux d'or*. Amsterdam 1964.

De W. : supplément au Chalon (voir ci-dessus).

D.d. P. : DESCHAMPS de PAS, L., *Essai sur l'histoire monétaire de la Maison de Bourgogne* (Extrait de la *Revue Numismatique*, 1861).

Hoc : HOC, M., *Histoire monétaire de Tournai*. Bruxelles 1970.

Laf. : LAFAURIE, J., *Les Monnaies des Rois de France, t. I, Hugues Capet à Louis XII*. Paris et Bâle 1951.

R.B.N. : *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*.

Weiller : WEILLER, R., *Les Monnaies luxembourgeoises*. Louvain-la-Neuve 1970.

UN DEMI SIÈCLE DE MONNAYAGE VATICAN

Léon MATAGNE

Il y a cinquante ans naissait le minuscule État de la Cité du Vatican. Aucune manifestation publique n'a, semble-t-il, souligné cet anniversaire. C'est le 11 février 1929 que Pie XI et Mussolini signaient les Accords du Latran, qui, mettant fin à la question romaine, reconnaissent l'existence juridique d'un Vatican indépendant et souverain. La convention passée le 2 août 1930, précisait les modalités du droit régalién de frapper monnaie. La première émission de Pie XI, celle de 1929, au VIII de son règne, ne sortit donc que deux ans plus tard. Ne doit-on pas y chercher le motif du retard constant des émissions vaticanes ? C'est ainsi que les pièces datées de 1978 n'ont été mises à la disposition du public qu'en 1979.

Comme l'histoire monétaire du Vatican a été traitée largement dans *La Vie Numismatique* de juin-juillet 1973 et de mars-avril 1976, il suffira après un bref rappel de ce qui a déjà été écrit alors, de considérer plus spécialement le règne de Paul VI et les événements qui lui font suite. Cette mise au point paraît opportune au début d'une nouvelle étape, marquée par l'inauguration du pontificat plein d'espérance de Jean-Paul II (Karol Wojtyła).

Voici d'abord l'inventaire complet de ce monnayage :

Pie XI (Achille Ratti, 1922-1939) a frappé 81 pièces
Sede Vacante, Card. Eugenio Pacelli a frappé 2 pièces
Pie XII (Eugenio Pacelli, 1939-1958) a frappé 138 pièces
Sede Vacante, Card. Benedetto Masella a frappé 2 pièces
Jean XXIII (Angelo Roncalli, 1958-1963) a frappé 41 pièces
Sede Vacante, Card. Benedetto Masella a frappé 1 pièce
Paul VI (Gianbattista Montini, 1963-1978) a frappé 135 pièces
Sede Vacante, Card. Jean Villot a frappé 1 pièce
Jean-Paul I (Albino Luciani, 26/8-28/9/1978) a frappé 1 pièce, à titre commémoratif
Sede Vacante, Card. Jean Villot a frappé 1 pièce.

Ce qui donne un total de 403 pièces. Pour être à l'abri de toute critique, il faut mentionner l'existence de trois pièces exceptionnelles : 100 lire-or, 10 et 5 centesimi de cuivre portant la date de 1938. En effet, à la mort de Pie XI, le 10 février 1939, l'émission de 1938 était en cours de fabrication. A son décès, toute la série fut détruite, sauf un exemplaire des trois valeurs ci-dessus mentionnées, qui entrèrent, Dieu seul sait par quel subterfuge, dans la collection du roi Vittorio-Emanuele III. Il paraît difficile de les

compter dans le monnayage vatican, puisqu'elles n'eurent jamais cours légal.

Ainsi donc, à trois unités près, la production de Paul VI est aussi abondante que celle du long pontificat de Pie XII. Si l'on compare les deux règnes, on constate que, à part la disparition des petites valeurs 5, 10, 20 et 50 centesimi dès 1947, on retrouve les mêmes valeurs faciales : 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 et 500 lire. Bien sûr la nature du métal employé a évolué en fonction de la dépréciation de la monnaie italienne. Ainsi la lire de Pie XII qui, à son début, était encore en nickel à 975/1000, au diamètre de 26,5 mm et 8 g, est devenue une minuscule pièce d'aluminium de 16 mm et de 0,62 g.

A noter pourtant une importante modification apportée à la toute dernière émission de Paul VI, an XVI, 1978 : la suppression des pièces de 1 et 2 lire. Le coût de fabrication de ces menues monnaies dépasse évidemment de beaucoup leur valeur faciale : 1 lire vaut grosso modo 0,035 francs belges. En compensation une valeur est créée : la 200 lire en alliage de bronze et de nickel, de 5 g et de 24 mm de diamètre.

Si l'on passe en revue les graveurs de la monnaie vaticane, on constate une évolution sensible. De la stabilité initiale on arrive à un éventail très large en fin de période. Tout le monnayage de Pie XI est dessiné par Mistruzzi et gravé par Motti. Les mêmes artistes poursuivent cette mission au début du règne de Pie XII, jusqu'en 1947, année où Giampaoli est chargé de la gravure, en attendant de devenir le médailleur officiel à partir de l'Année Jubilaire (1950). Jean XXIII s'assure encore les services de Giampaoli pour les grosses valeurs et confie à Berti la frappe des petites à partir de 20 lire.

Avec Paul VI s'élargit considérablement le nombre d'artistes engagés. Pour les trois premières émissions Giampaoli continue la frappe des 500 lire, tandis que les autres valeurs sont signées J.P. (?) et que les pièces de 1 et 2 lire paraissent sans signature. La 4e émission est entièrement d'Emilio Greco avec comme graveur Monassi, qui poursuivra ce travail jusqu'en 1947. G. Pirrone assume les 5e et 6e émissions, C. Ruffini la 7e et Tommaso Gismondi toutes les autres, sauf l'émission spéciale de l'Année Jubilaire de 1975, pour laquelle Emilio Greco grave la 500 lire et Guido Veroli les autres valeurs, et la dernière émission (1978) qui est réalisée par Nicola Morelli.

Cette étonnante variété de médailleurs s'est poursuivie d'ailleurs ultérieurement, puisque la gravure du premier Sede Vacante de 1978 fut assurée par Tommaso Gismondi, le second par Nicola Morelli et l'émission commémorative de Jean-Paul I le fut par Guido Veroli. A ce stade, incontestablement, il n'y a plus de maître-graveur attitré au Vatican. Faut-il d'autre part rappeler qu'il n'existe pas d'atelier monétaire dans la Cité et que, en vertu des accords de 1930, toutes ses monnaies sont frappées par la Zecca di Roma ?

L'examen des thèmes développés sur ces monnaies n'est pas non plus dépourvu d'intérêt. A l'instar de la plupart des pays, le Vatican utilise son monnayage comme moyen d'expression de ses préoccupations. En l'occurrence les symboles utilisés expriment des vues religieuses, souvent inspirées par la Bible. Le droit reproduit toujours sous Paul VI le buste ou la tête du Souverain Pontife, tête nue ou mitrée, tantôt à droite, tantôt à gauche, sans qu'il n'y ait de règle fixe comme dans certains systèmes monétaires. On y trouve aussi fréquemment le blason du Pape, avec la tiare et les clefs.

Comme jadis, dans le monnayage romain, c'est le revers qui donne la leçon. Dans les trois premières émissions, Giampaoli développe ce qu'il avait déjà largement exploité sous Pie XI : les vertus théologales : foi, espérance et charité et les vertus morales : prudence, justice, force et tempérance. L'unique motif de Bon Pasteur se retrouve sur toutes les pièces de la 4e émission d'Emilio Greco. Ce n'est pas une réussite. G. Pirrone exploite le souvenir des Apôtres Pierre et Paul, des glaives et des clefs dans la 5e série, tandis que, dans la 6e, il tire adroitement parti de l'épi de blé. L'an 7, C. Ruffini imagine un angelot batifolant assez curieusement au milieu de croix.

Avec Tommaso Gismondi on revient à une thématique plus classique, qui va se reproduire durant sept années, de 1970 à 1976. C'est dans l'ordre décroissant des valeurs : l'union de l'épi de blé et d'une grappe de raisin (communion), la colombe de paix, une branche d'olivier, un cerf se désaltérant à une source, un poisson, un pélican nourrissant ses petits, un agneau et des palmes. Pour la XVe année (1977) du pontificat de Paul VI, Gismondi reprit les mêmes thèmes avec un léger décalage dans l'attribution des valeurs, car, pour la pièce de 500 lire, il imagina une croix ornée de pierres précieuses, entourée d'un cadre avec les symboles des quatre Évangélistes. Le résultat n'est pas déplaisant et suggère un peu un évangélaire byzantin.

L'émission de l'an XVI, qu'on pourrait qualifier de posthume, puisqu'elle n'est sortie des presses qu'en février 1979, est l'œuvre d'un nouveau sculpteur Nicola Morelli. Elle se distingue de toutes les précédentes par un graphisme moderne de bon aloi et par le fait que, en plus de la suppression des pièces de 1 et 2 lire, elle inaugure une nouvelle valeur : la 200 lire. Voici au demeurant les sujets développés tels qu'ils sont décrits par l'Osservatore romano (23/1/79) :

500 lire : Jésus marche sur les eaux à la rencontre de la barque des disciples.

200 lire : Jésus assis sur la montagne, s'adressant à la multitude.

100 lire : Jésus enseigne sous un portique.

50 lire : Jésus agenouillé tend les mains à un enfant.

20 lire : rencontre du père et du fils (enfant prodigue).

10 lire : un adolescent en prière.

5 lire : une fillette qui porte une lampe à la main (vierge sage). Incontestablement les choix des quatre derniers sujets a été dicté par l'Année mondiale de l'enfant.

A ces seize émissions s'ajoute la série spéciale de l'Année Jubilaire 1975. La description de ces pièces a été donnée dans *La Vie Numismatique* de mars-avril 1976. Comme aucune remarque de lecteurs n'a été formulée sur l'interprétation suggérée alors, il faut en conclure qu'elle est vraisemblable.

Une dernière observation reste à faire sur le monnayage de Paul VI et elle me paraît importante. Elle concerne la stabilité remarquable de l'ensemble, surtout si on le compare aux modifications considérables subies par le système monétaire au cours du règne de Pie XII. A part les changements apportés dans la XVe série, les valeurs ont toutes conservé les mêmes modules et poids et les métaux utilisés sont identiques.

Nous n'en avons cependant pas fini avec ce demi siècle de monnayage et ce n'est pas pour déplaire aux collectionneurs. Les événements se sont, en effet, précipités.

La vacance du Saint-Siège appelle selon la coutume la frappe d'une monnaie Sede Vacante par le Camerlingue de l'Eglise, en l'occurrence le Cardinal français Jean Villot. Comme le nouvel élu, Jean-Paul I, n'a régné que 34 jours, un second conclave a permis la frappe d'un deuxième Sede Vacante la même année, 1978, ce qui est fort rare.

Les deux pièces de 500 lire, émises à cette occasion, sont fatalement fort semblables, puisqu'elles doivent présenter au droit le blason du Camerlingue et au revers l'Esprit-Saint qui éclaire le Sacré Collège. Elles sont cependant aisément reconnaissables.

La première pièce porte comme légende au droit : SEDE VACANTE + MCMLXXVIII et la signature de l'auteur : Gismondi.

La seconde, SEDE VACANTE au-dessus du blason et SEPTEMBRE MCMLXXVIII au-dessous. Entre les deux à gauche, le long du listel, figure le nom du graveur : N. Morelli.

La brièveté du règne de Jean-Paul I ne lui a pas permis de prendre l'initiative de frapper monnaie. Le Saint-Siège a voulu cependant perpétuer le souvenir de ce Pontife, dont le sourire avait conquis le monde, en frappant une monnaie commémorative de 1.000 lire. Le droit de cette pièce exceptionnelle présente le buste du Souverain Pontife, avec la légende IOANNES PAULUS I - MCMLXXVIII. Au revers figurent les armoiries du pape avec la légende CITTA DEL VATICANO et la valeur L. - 1000. C'est une très belle réalisation de Guido Veroli, dont le nom se découvre à côté de la date. Sur la tranche lisse : +++ HUMILITAS en relief. Cette nouvelle valeur est du même titre que la 500 lire, soit 835/1000 d'argent fin. Son diamètre est de 31,4 mm et son poids de 14,60 g. Vendue 8.000 lire à

L'Ufficio Numismatico del Governatorato, on la trouve déjà, selon la déplorable coutume romaine, à 12.000 lire dans le commerce.

Ces quelques notes veulent célébrer dix lustres de monnayage vatican et à l'aurore d'une nouvelle étape, on ne peut que formuler des vœux pour ses succès à venir, selon l'antique formule : VOT X MULT XX.

UNE DÉCORATION BELGE À RETROUVER

Étienne MICHAUX

Le *Bulletin des lois et arrêtés royaux de la Belgique*, n° CXXIV-1195, donne, p. 1428-1438, le texte de l'arrêté royal du 30 octobre 1838, portant organisation d'un service de bateaux de sauvetage sur la côte maritime du royaume.

L'article 54 de cet arrêté dispose

«Les récompenses ci-après sont instituées en faveur de ceux qui se distingueront par des actes d'humanité et de dévouement dans les services des bateaux sauveteurs.

Récompense de 1ère classe une médaille en or et une récompense pécuniaire ;

Récompense de 2ème classe une médaille en or seule ;

Récompense de 3ème classe une médaille en argent et une récompense pécuniaire ;

Récompense de 4ème classe : une médaille en argent seule.

Il sera loisible à ceux qui auront droit à une médaille seule, soit en or, soit en argent, de recevoir en place une récompense pécuniaire, proportionnée à l'importance du service rendu.

Chaque récompense sera décernée et son importance ainsi que son classement seront déterminés par notre Ministre de l'Intérieur, d'après la proposition de la commission et l'avis du gouverneur de la province».

S'agissait-il d'attribuer aux sauveteurs maritimes la médaille de récompense publique pour actes de dévouement, de courage et d'humanité dont les types venaient d'être déterminés par l'arrêté royal du 27 septembre 1837 ? Je ne le pense pas. Pour deux raisons.

La première est que ce dernier arrêté stipule en son article 1er que ces médailles seront d'or, de vermeil et d'argent, selon le mérite des actes. Or, dans l'arrêté royal du 30 octobre 1838, il n'est pas question d'une médaille en vermeil.

La seconde raison est que l'article 54 de cet arrêté précise : «Les récompenses ci-après sont *instituées* . . . », ce qui indique bien qu'il s'agit d'une décoration nouvelle.

Dès le 18 février 1840, on trouve, dans la loi contenant le budget du département de la Marine pour l'exercice 1840, en son chapitre V, article unique, une allocation de 16.500 F en regard d'un poste budgétaire intitulé «Secours maritimes, sauvetage».

Je n'ai jamais rencontré d'arrêté royal d'exécution déterminant le type de cette médaille. Je n'en ai jamais rencontré d'exemplaire. A-t-elle jamais été frappée ? C'est la question que je pose aux numismates et phaléristes, avec l'espoir que l'un d'eux, plus chanceux que moi, pourra y répondre de façon affirmative.

UNE MÉDAILLE BELGE QUASI INCONNUE

Étienne MICHAUX

Le 18 avril 1818, le roi Guillaume Ier des Pays-Bas, signait un arrêté portant des mesures prises pour étendre l'usage de l'inoculation de la vaccine.

Cet arrêté dispose en son article 9 :

«Il sera fait annuellement, dans chaque province, une distribution de quelques médailles d'or, du prix de cinquante florins, aux médecins et aux chirurgiens qui se seront particulièrement rendus utiles en inoculant gratuitement la vaccine, pourvu cependant que ces inoculations excèdent le nombre de cent.»

L'existence et l'attribution de cette médaille ont survécu à la révolution de 1830 car, le 29 décembre 1830, le gouverneur de la province de Liège adresse aux bourgmestres des villes et communes rurales de son ressort, une circulaire dans laquelle il écrit notamment :

«Quant aux médecins et chirurgiens qui, ayant opéré gratuitement plus de cent vaccinations, ont droit, en vertu de l'arrêté du 18 avril 1818, à l'obtention d'une médaille d'or du prix de 50 florins, je prie MM. les bourgmestres de les inviter à me faire parvenir dans le même délai, des extraits de leurs registres, indiquant le nombre des individus qu'ils ont vaccinés gratuitement, et certifiés par les chefs des autorités des lieux où les vaccinations ont été faites.»

Si l'on en croit Guioth⁽¹⁾, Van Hollebeke⁽²⁾ et Quinot⁽³⁾, l'arrêté royal déterminant le type des médailles de récompense pour la propagation de la vaccine ne date que du 31 décembre 1833. Mais ces auteurs - ni moi - n'ont pu découvrir le texte de cet arrêté. Il est à noter que dans les circulaires qu'il continue à adresser annuellement aux administrations communales, le gouverneur de la province de Liège continue à se référer à l'arrêté du roi Guillaume et non à un arrêté du souverain belge, et cela jusqu'au 15 janvier 1868, à la veille de la suppression par Léopold II de l'attribution de la médaille de la vaccine.

Cette médaille est reproduite dans chacun des ouvrages cités ce qui me dispense d'en donner la description. Seul fait à noter : toutes les médailles reproduites portent au droit l'effigie de Léopold Ier.

C'est par un arrêté royal du 11 juillet 1868 que Léopold II rapporte les dispositions de l'article 9 de l'arrêté royal du 18 avril 1818. La médaille de la vaccine ne sera donc plus attribuée après cette date.

Léopold II est monté sur le trône le 17 décembre 1835. Il se pouvait donc que le petit stock de médailles d'or à l'effigie de son père ait été insuffisant pour couvrir trois distributions annuelles et que l'on ait frappé quelques rares exemplaires à l'effigie du nouveau souverain.

Piot⁽⁴⁾ et De Witte⁽⁵⁾ nous renseignent l'existence des matrices de cette médaille à l'effigie de Léopold II. Plus précisément, il est fait mention de la matrice du droit et d'un revers lisse correspondant. Le droit correspond bien à la médaille décrite ci-après. Quant au revers lisse, il a sans doute été réalisé pour permettre une frappe d'essai uniface. Il ne fallait pas prévoir une nouvelle matrice du revers, puisque celle du règne précédent pouvait continuer à être utilisée.

Si le matériel de frappe a été publié, la médaille elle-même ne l'a jamais été. J'en donne ci-dessous la description.

Flan en or, circulaire, diam. : 34 mm, poids : 26,730 g.

D/ Effigie de Léopold II à gauche. Sous la tranche du cou : L WIENER. Sur le tour : LEOPOLD II ROI (de 8 à 11) DES BELGES (de 2 à 5)⁽⁶⁾. Listel.

R/ Sur une terrasse de gazon et de fleurs posée sur le filet délimitant l'exergue, une vache debout, à droite. Devant sa poitrine, dans le champ, une lancette. Sur le haut, en deux lignes horizontales : PROPAGATION / DE LA VACCINE. A l'exergue, posé horizontalement, la manche à gauche, un bâton (d'Esculape) sur lequel s'enroule un serpent. Listel.

T/ Lisse.

D'autres auteurs ont renseigné les médailles de la vaccine à l'effigie de Léopold Ier : Loumyer, von Heyden, Tourneur, etc.

(1) GUIOTH, *Histoire numismatique de la révolution belge*. Hasselt 1844, p. 144-135 et pl. XIX, n° 156.

GUIOTH, *Histoire numismatique de la Belgique*. t.I. Hasselt 1851, p. 4 et pl. I, n° H. GUIOTH, *Idem*, t. II, Bruxelles 1869, p. 9 et pl. II, nos 11 et 12.

(2) VAN HOLLEBEKE, *L'ordre de Léopold et les marques d'honneur créées en Belgique depuis 1830*. Bruxelles 1880, p. 107-108.

(3) QUINOT, *Recueil illustré des ordres de chevalerie et décorations belges de 1830 à 1963*. 5e éd., Bruxelles 1963, p. 180-181 pl. en regard de la p. 177.

(4) PIOT, *Catalogue des coins, poinçons et matrices* 2e éd., Bruxelles 1880, p. 339, n° MCC.

(5) DE WITTE, *Catalogue des poinçons et matrices...* Bruxelles 1912, p. 261, nos 224-225.

(6) J'utilise cette notation pour indiquer approximativement la longueur des inscriptions, selon l'emplacement de ces chiffres sur un cadran de montre.

LA MONNAIE DE PARIS ET SES ATELIERS DE PESSAC ET DU QUAI CONTI

La Monnaie de Paris est l'une des plus anciennes institutions de notre histoire. Elle existait déjà au début du IXe siècle, lorsque Charlemagne centralisa les fabrications monétaires de la ville dans son palais.

Elle est établie depuis un peu plus de deux siècles dans un beau bâtiment construit spécialement pour elle, sur la rive gauche de la Seine, face au square du Vert Galant, entre l'Institut de France et le Pont Neuf, au n° 11 du Quai de Conti. Les fabrications monétaires s'y sont succédées sans discontinuité jusqu'à la mise en fonctionnement, en 1973, d'un nouvel établissement à Pessac (Gironde).

L'évolution des techniques avait, en effet, rendu nécessaire la création de cette nouvelle unité de production, dont certains équipements de grandes dimensions ne pouvaient prendre place dans le bâtiment historique du Quai de Conti. En revanche, celui-ci continue d'abriter les ateliers de fabrication des monnaies de collection ainsi que des médailles : ateliers qui présentent un caractère totalement différent des ateliers monétaires, n'étant pas tributaires des impératifs industriels qu'imposent les très grandes séries et exigeant, au contraire, des façons artisanales.

L'Etablissement Monétaire de Pessac : la frappe des monnaies

Dans le cadre des opérations de décentralisation prévues par le gouvernement fut pris la décision de construire une nouvelle usine dont l'implantation fut fixée sur le parc industriel de Pessac, dans la banlieue Sud-Est de Bordeaux.

Du choix du lieu d'implantation arrêté en octobre 1965 par le Ministre des Finances et des Affaires économiques à l'ouverture du chantier, en 1971 ; les ingénieurs de la Monnaie en liaison avec de jeunes architectes bordelais désignés par concours, menèrent à bien les opérations administratives et techniques qu'impliquait la réalisation d'un tel projet.

Au centre d'un terrain, dont la superficie totale est de 10 hectares et qu'elle domine à 10 mètres du sol, se trouve l'usine, bâtiment d'un seul niveau, presque carré, de 120 sur 130 mètres. Là sont concentrées toutes les installations de production. Ses murs sont formés de U de béton brut de décoffrage, dont la juxtaposition dessine de grandes verticales. Ils ne comportent d'autre ouverture sur l'extérieur qu'une aire unique réservée au chargement et au déchargement des camions. Le toit est constitué par immenses T de béton, qui laissent entre eux des claires-voies larges de quelques décimètres et recouvertes de grandes tuiles de polyester armé. C'est par là que pénètre le jour. Toutes les parties de l'usine sont ainsi éclairées d'une lumière zénitale, qui assure une exceptionnelle clarté.

Précédant l'usine, le bâtiment administratif regroupe les bureaux et les locaux de direction. De forme rectangulaire, ce bâtiment est construit de plain-pied. Un parvis d'honneur le dessert et débouche sur la voie qui longe au sud le terrain de l'établissement (dite voie romaine). A l'Ouest du parvis, s'étend un espace vert ; à l'Est, le poste de garde jouxtant l'unique entrée de l'enceinte de l'usine. A l'Est de l'usine se trouvent les laboratoires où s'effectue le contrôle permanent des fabrications. Dans la partie Nord du terrain, séparé de l'usine par une enceinte intérieure, est situé le bâtiment des Services Sociaux (restaurant, bibliothèque, salle des sports). L'ensemble des surfaces construites couvre environ 20.000 m². Sur le terrain laissé libre sont aménagés des parcs-autos et des espaces verts.

Le contraste de construction naît de l'opposition entre le volume dominant et fermé de l'usine et la faible hauteur des autres bâtiments, construits en rez-de-chaussée et largement ouverts sur la nature.

L'Usine en production

Depuis le 3 septembre 1973, les divers ateliers ont été progressivement mis en service.

Le Stockage : les matières premières qui sont principalement du cuivre, nickel, de l'aluminium, sont réceptionnées sur le quai de déchargement de là, stockées sur palettes dans des rayonnages métalliques. Un chariot électrique permet de gerber des charges de 1 tonne jusqu'à 10 m hauteur.

La Fonderie : les métaux neufs sont transportés dans l'atelier de fonderie afin de constituer les différents alliages. Ils sont pesés sur un chariot qui se déplace devant des silos remplis de retours de fabrication et qui, grâce à des couloirs vibrants, permettent, par commande électronique, de

constituer le mélange désiré dans un conteneur à ouverture par le bas. Ce conteneur, qui contient environ 1,3 tonne de métal, est transporté par un pont roulant sur une chargeuse située sur la plate-forme des fours de fusion, laquelle permet l'alimentation commandée du four par un couloir vibrant. L'installation de fusion comprend deux fours à induction, de moyenne fréquence, alimentés par un groupe statique thyristorisé d'une puissance de 1000 kva prévus pour fondre le nickel pur et les différents alliages d'argent.

Les installations de coulée comportent :

- Trois lingotières à refroidissement par circulation d'eau permettant la coulée directe par l'intermédiaire d'une trémie de trois lingots de 400 kg pour le nickel pur et les alliages d'argent.
- Une coulée semi-continue, assurant la coulée d'un lingot en cupro-nickel aluminium de 1,3 tonne par heure, soit à partir d'un four de maintien à creuset et à induction basse fréquence à bobine, soit à partir d'un four basse fréquence à canal.

Le Laminage d'ébauche : les lingots dont les dimensions sont de l'ordre de 1.200 x 400 mm pour une épaisseur de 90 mm sont réchauffés dans un four à gaz jusqu'à 800 °C environ pour les alliages cuivreux et 1.080 °C environ pour le nickel pur. Ils sont laminés à chaud en 9 passes sur le laminoir qui est un « duo », c'est-à-dire qui possède deux cylindres et fonctionne en réversibilité électrique. Cette opération est effectuée en 3 minutes et demie et la commande de l'installation peut être rendue entièrement automatique à partir d'une bande perforée.

La plaque obtenue (d'épaisseur 11 mm, largeur 400 mm et longueur environ 10 m) est refroidie par immersion dans un bac d'eau. Elle est ensuite planée puis scalpée sur les deux faces afin d'éliminer les défauts de surface. La plaque dont l'épaisseur est alors de 10 mm est laminée à froid jusqu'à 4,5 mm sur le même laminoir dont on a préalablement changé les cylindres. On obtient alors une bande de 4,6 mm d'épaisseur, 400 mm de large et environ 23 m de long.

Les rives sont coupées afin d'éliminer les défauts qui peuvent apparaître sur les bords de la bande, puis par cintrage, on obtient une bobine à spires lâches. Le laminage à chaud et le laminage à froid, se font par campagne, c'est-à-dire, une semaine à chaud et deux semaines à froid.

Le Recuit des bobines : les bobines écrouies par le laminage sous vide et ensuite à froid, sont recuites dans des fours « cloches » sous atmosphère protectrice, après que les huiles provenant de laminage aient été éliminées par un pompage sous vide partiel. Les fours sont chauffés par résistances électriques pour obtenir des températures de recuit de 750 à 900 °C. Le cycle complet de recuit comprend : la montée en température, le maintien en température de recuit, et le refroidissement sous atmosphère protec-

trice. Cette atmosphère qui est de l'azote hydrogénée (de 5 à 8 % d'hydrogène) obtenue par craquage de l'ammoniac, permet d'obtenir un métal sans oxydation superficielle et exempt de taches.

Le Soudage : une ligne de soudage permet d'assembler 5 à 6 bobines afin d'obtenir une bobine de 1,7 tonne environ. Cette opération permet, en augmentant le poids de la bobine, d'augmenter la productivité du laminoir finisseur et de diminuer les chutes provenant des extrémités des bobines.

Le Laminage de finition : le laminoir-finisseur permet, à partir de bobines recuites d'épaisseur 4,5 mm, d'obtenir des bobines écrouies à l'épaisseur finale désirée, c'est-à-dire entre 12/10 et 25/10 de mm et ceci dans la largeur d'origine, soit 400 mm. C'est un laminoir quarto à réversibilité électrique dont les quatre cylindres (deux de travail et deux d'appui) permettent de laminier le métal sous tension, alternativement en enroulage et en déroulage. La précision de ce laminage doit être très grande, de l'ordre de $\pm 1/100$ de mm, afin d'obtenir des pièces dans les tolérances de poids officielles. La vitesse maximale de laminage est de l'ordre de 250 m/mm.

Le Refendage : les bobines, laminées à l'épaisseur désirée, ont une largeur d'environ 400 mm. La ligne de refendage permet d'obtenir, à partir d'une bobine, soit deux bobines d'une largeur de 180 mm, soit trois bobines de 120 mm. Cette opération permet l'utilisation d'une presse à découper moins puissante et l'adaptation exacte de la largeur de bande à l'outil à découper selon les caractéristiques des flans.

Le Découpage : une presse de 125 tonnes de puissance permet la découpe de 8 à 10 flans à chaque descente du coulisseau. La cadence d'utilisation est de 300 à 350 coups à la minute, ce qui correspond à une production de 8000 flans découpés à la minute. L'outil est équipé d'un dispositif qui permet de diviser en petits morceaux la grille de découpe, ce qui en simplifie la manutention, ces produits devant retourner en fonderie.

Le Recuit des flans : les flans, bruts de découpe, après avoir été dégraissés, sont « cordonnés », c'est-à-dire que les bords subissent un repoussage afin de faciliter la frappe. Ils sont alors recuits dans un four électrique à passage, à une température qui varie suivant les alliages. Ces flans sont répartis par un appareil de distribution automatique, sur le tapis du four. Afin d'éviter l'oxydation, l'opération de recuit s'effectue sous atmosphère réductrice d'azote hydrofugée à 7 ou 8 % d'hydrogène, obtenue par l'installation de craquage qui alimente aussi les fours de recuit des bobines.

Le Polissage et comptage des flans : les flans recuits sont polis dans des tonneaux à axes inclinables, afin de les rendre aptes à la frappe. Ils sont ensuite rincés et séchés par l'intermédiaire de copeaux de bois dans les tunnels chauffés électriquement. Les flans sont alors stockés dans des conteneurs : des compteuses électroniques assurent, par double

contrôle, le nombre de flans de chaque conteneur. La production de ces machines est suivant le diamètre des flans de 3.000 à 5.000 par minute.

Le Monnayage : l'atelier de monnayage est actuellement équipé de 56 unités de frappe constituées par un appareil d'alimentation automatique avec graissage des flans, une presse monétaire horizontale, un tapis de réception et de contrôle des pièces, et un comptage électronique des pièces.

La cadence de frappe est de 250 à 280 pièces à la minute, suivant les machines qui sont de deux types de puissance : 150 tonnes et 200 tonnes ce qui correspond actuellement à la production moyenne de 100.000 pièces par poste et par machine. Le contrôle de la qualité de la frappe est effectué en permanence par le monnayeur.

Le Conditionnement : les pièces de monnaies reconnues bonnes sont mises en sachets plastiques thermosoudés sur deux lignes de conditionnement automatique. Le nombre de pièces par sachet est fixé suivant la valeur de la coupure. Une ligne est équipée pour le conditionnement des sachets, une fois remplis, en caisses de carton.

L'Atelier de réalisation des instruments monétaires : cet atelier fabrique, à partir de barres d'acier spécial et de pastilles en carbure, les matrices (coins) et les viroles qui servent à la frappe des pièces. Il comporte des machines automatiques et semi-automatiques, une presse hydraulique d'enfonçage et un atelier de traitements thermiques avec four de chauffage à bains de sels, fours de recuit ventilés et bains d'arrêt de trempe pour trempe à huile et à eau.

L'Atelier d'entretien : l'ensemble des installations nécessite des ateliers d'entretien mécanique, électro-mécanique et électronique particulière-

ment bien équipés. Un deuxième atelier, situé au cœur de l'usine a pour rôle de dépannage rapide de toutes les installations.

Le Stockage - expéditions : le stockage des pièces de monnaies frappées est réalisé dans un atelier aveugle d'environ 500 m², implanté en position centrale dont la dalle a été calculée pour résister à des surcharges de 15 t/m². Cet atelier renferme une chambre forte utilisée pour le stockage des métaux précieux (or, argent) et des pièces retirées de la circulation pour être refondues. Ces divers matériaux sont stockés sur palettes dans des casiers ou empilés à même le sol, les manutentions s'effectuant par chariots-élévateurs. Les mouvements de matières et de pièces s'effectuent par l'intermédiaire de deux portes blindées situées, l'une dans l'atelier de conditionnement des pièces et l'autre, côté quai d'expéditions. Une fois par semaine, l'Etablissement effectue des transferts de fonds vers les différentes agences de la Banque de France.

Ce jour là, on ouvre la porte blindée, côté quai d'expédition, la grille de l'aire d'expédition et toutes les portes donnant accès au quai sont fermées. En cas d'ouverture fortuite de l'une d'elles, un dispositif d'alarme est déclenché dans le bureau du chef d'atelier qui répercute, s'il y a lieu, l'alarme aux postes de police. Le quai d'expédition et de déchargement, de 70 m² environ, comporte un emplacement par plate-forme à niveau réglable ou transporteur télescopique et un emplacement sans aménagement particulier.

Laboratoires de contrôle et de recherches : les laboratoires de l'usine remplissent deux fonctions différentes : contrôles des fabrications d'une part et recherches métallurgiques d'autre part. Les contrôles de fabrication portent sur des échantillons de métaux et alliages qui sont mis en œuvre dans l'Etablissement, flans reçus de l'industrie privée, et bandes et flans élaborés à Pessac. Ils visent à s'assurer que la pièce frappée par l'unité de production est bien conforme à la loi qui en fixe avec précision le poids, le diamètre et le titre.

Les laboratoires de Pessac effectuent donc :

- des contrôles dimensionnels de flans ;
- des contrôles de titre d'alliages, par analyse spectrographique pour les nickels purs, et par analyse chimique et spectrographique pour les alliages cuivreux ;
- des contrôles des aciers avec lesquels sont fabriqués les instruments monétaires.

Le bâtiment qui assure cette mission comporte un laboratoire de chimie équipé de manière traditionnelle en verreries, fours, étuves et produits chimiques et un laboratoire de chimie-physique doté des tout derniers équipements en matière de spectrographie pour l'analyse rapide des produits de fonderie et d'un spectromètre d'absorption atomique pour les analyses de solution.

Ainsi le nouvel établissement monétaire français prend bonne place à coup sûr parmi les plus modernes du monde. Les techniques les plus actuelles de la fonderie et du laminage ont été maîtrisées. Les responsables de l'établissement disposent d'un outil de production parfaitement fiable pour remplir une double mission : réaliser dans les meilleures conditions les espèces métalliques nationales et se bien placer sur le marché concurrentiel pour répondre aux appels des pays ne possédant pas d'établissement monétaire.

L'établissement monétaire de Pessac a ainsi frappé en 1978, plus de 941 millions de pièces dont 804 millions de monnaies nationales, 5 millions de monnaies destinées au département de la Réunion et Territoire d'Outre-Mer et 132 millions de monnaies commandées par des états étrangers.

☆

☆ ☆

L'Hôtel du Quai Conti : la frappe des médailles

L'abandon des fabrications de monnaies à Paris, en l'hôtel du Quai de Conti a permis d'entreprendre une opération de rationalisation et de modernisation des services administratifs, commerciaux et culturels mais surtout celles des ateliers de fabrication.

Le secteur des fabrications de médailles, qui connaît depuis quelques années un renouveau très vif, occupe presque toute l'activité des ateliers fonctionnant à Paris.

Les ateliers des médailles présentent un caractère très différent des installations du secteur monétaire. Alors que la fabrication des monnaies s'effectue par très grandes quantités, suivant des méthodes industrielles, le secteur des médailles travaille dans un tout autre esprit. Les séries y sont généralement limitées à quelques centaines ou quelques dizaines d'unités, voire encore moins dans certains cas.

Techniquement on distingue les médailles fondues et les médailles frappées : pour réaliser une *medaille fondue*, l'artiste médailleur conçoit son œuvre à la dimension d'exécution. Il la modèle en terre glaise ou sur plastiline. Les deux faces, faites séparément, sont ensuite moulées sur plâtre, en creux puis en relief. On confectionne alors un moule en sable, ou depuis peu, en matériaux céramiques. Suit l'assemblage des deux parties du moule, avers et revers, d'où l'air s'échappera. Le métal en fusion peut alors être coulé. En refroidissant, le métal subit un léger retrait, qui peut déformer l'œuvre. Le secret du fondeur consiste à faire un modèle le plus mince possible, et à composer un alliage peu sensible à ce type de retrait. Le métal une fois refroidi, on brise le moule. L'œuvre est alors presque achevée. Après ébarbage, opération qui consiste à égaliser la tranche en

éliminant le métal resté dans le système d'alimentation, on nettoie la médaille, puis on la patine, par l'action d'acides ou de sels qui, employés à chaud ou à froid, donnent au métal la coloration désirée.

La médaille frappée relève d'une technique proche de celle de la frappe des monnaies. Frapper une médaille consiste à imprimer sur du métal un motif en relief à l'aide d'une matrice gravée en creux, grâce à un moyen mécanique de pression ou de percussion. Trois éléments sont donc nécessaires :

- un outillage de frappe, constitué de deux matrices,
- une pièce de métal appelée «flan»,
- une machine à frapper, balancier ou presse.

La réalisation des matrices : la gravure en creux des matrices peut être réalisée suivant deux méthodes différentes.

La plus ancienne méthode, encore employée de nos jours par certains graveurs, consiste à *graver directement à la main les matrices d'acier*. L'atelier de gravure de l'Hôtel des Monnaies perpétue cette tradition séculaire : sur l'établi, posé sur un coussinet de cuir, repose, face au graveur, l'acier à graver. C'est au burin, frappé au marteau, que le graveur dégrossit son œuvre. Il l'affine à l'échoppe, qu'il pousse directement de la paume de la main ; puis il l'achève avec le ciselet. Ainsi procédaient les graveurs du XVIIème siècle.

La matrice de chaque face naît à la dimension exacte de la médaille à frapper. Parfois le graveur crée un instrument en relief : cet acier s'appelle alors un poinçon ; il faudra, après l'avoir trempé pour le durcir, «enfoncer» dans un autre bloc d'acier non trempé, qui prendra l'empreinte en creux : après trempe, cet acier deviendra matrice de frappe.

Depuis le siècle dernier, l'invention du «tour à réduire» a permis d'ouvrir l'art de la médaille à de nouvelles catégories d'artistes, n'ayant pas la pratique de la gravure. Peintres et sculpteurs, voire dessinateurs et graphistes, proposent des projets qui peuvent être de dimensions plusieurs fois supérieures à la médaille envisagée. Il leur suffit de créer leurs maquettes en plastiline, sorte de pâte à modeler.

Une fois le modelage terminé, la plastiline est moulée en plâtre ou en résine, apparaissant alors «en creux», ce qui permet d'obtenir une maquette en relief. Celle-ci est reproduite en métal, soit par fonte, soit par galvanoplastie. La maquette est confiée à un tour à réduire, qui selon le principe du pantographe le reproduit dans un bloc d'acier en la réduisant au diamètre final de la médaille.

Si l'acier gravé par le tour à réduire est «en relief», c'est-à-dire conforme à la future médaille, c'est un poinçon qu'il faut inverser pour obtenir une matrice de frappe. Cette opération s'effectue par «enfonçage» du poinçon dans un autre acier au moyen d'une presse ou de balanciers. L'artiste, en dernier lieu, juge la matrice ou coin et y apporte éventuellement ou y fait apporter les retouches qu'il estime utiles avant le traitement final de durcissement (trempe).

Depuis 1965 est apparu un nouveau procédé d'usinage pour certaines matrices de frappe : l'électroérosion, appelée aussi étincelage. Cette technique est utilisée pour les modèles fragiles (coins historiques) dont les matrices, réalisées en «aciers alliés» particulièrement durs, ne pourraient être «enfoncées» par la méthode habituelle. Ce procédé consiste à reproduire une matrice au moyen de décharges électriques provoquant une microfusion superficielle. Il est de plus en plus utilisé pour fabriquer divers outils de taille. Ces matrices, lorsqu'elles seront achevées, permettront de procéder à la frappe proprement dite, sur des flans découpés dans des rubans portés à épaisseur voulue par opérations successives de laminage et de recuit.

La Fabrication des flans : une description de l'Hôtel des Monnaies parue dans «le Journal de Paris» du 2 avril 1777 fait mention des chevaux qui actionnaient le manège des laminoirs. Dès le XIXe siècle, la machine à vapeur remplaça l'énergie animale pour laisser elle-même place, avec le développement des techniques, aux moteurs électriques modernes.

On détermine d'abord, en fonderie, la composition de l'alliage souhaité. Les alliages les plus fréquemment utilisés pour la fabrication des flans de médailles sont actuellement les suivants :

- 1 - Alliages d'or :
au 1er titre (22 carats) : 920/1000 d'or fin + en général 80/1000 de cuivre ;
au 3ème titre (18 carats) : 750/1000 d'or fin + selon la couleur, un alliage d'argent et de cuivre en proportion variable.

- 2 - Alliages d'argent :
1er titre : 950/1000 argent, 50/1000 cuivre.

- 3 - Alliages de cuivre :
«bronze monétaire» 950/1000 de cuivre, 40/1000 d'étain, 10/100 de zinc ;
laitons demi-rouges aux différentes compositions de cuivre, zinc et étain.

Une fois fabriquées, les lames de métal sont amenées par laminage à l'épaisseur voulue. Après découpage, les flans sont recuits et découpés. Ils sont alors prêts pour la frappe.

La Frappe des médailles : cette opération met en jeu des presses différentes selon le diamètre et le relief des médailles à frapper. La frappe est faite à froid au moyen de balanciers à friction, de presses à vis (leur force s'échelonnant de quelques dizaines de tonnes à quatre cent cinquante tonnes) ou de presses hydrauliques (dont la puissance dépasse mille tonnes). Les deux faces gravées sont frappées simultanément, le flan étant placé entre les deux matrices. Le nez du balancier vient frapper le dos de la matrice supérieure, imprimant la gravure.

Dans la frappe «en virole», le flan est maintenu dans une bague d'acier trempé qui s'emboîte sur une partie décollée des deux matrices (la partie gravée ayant exactement le diamètre de la médaille est dégagée du corps de la matrice). Le métal retenu par la virole ne peut ainsi s'épancher librement.

Dans la frappe «en boîte» les deux matrices de forme cylindrique se déplacent à l'intérieur d'une couronne. Une clavette fixée sur cette bague qui les enserre guide leur orientation.

Pour les séries importantes il est avantageux d'utiliser le procédé de frappe dite «au mouton» : les deux matrices sont solidaires de la presse et disposées sur le même axe, ce qui réduit le travail de l'estampeur. Dans ces deux derniers procédés le métal n'est pas maintenu ; aussi les médailles ont elles une bordure irrégulière qu'on enlève en principe par détournage. Mais l'on peut aussi ne rien enlever et garder la médaille en «frappe libre».

La frappe d'une médaille exige plusieurs «passes», c'est-à-dire plusieurs passages sous presse, pour que le métal des flans remonte dans les creux des matrices et les comble entièrement. Entre chaque passe, il faut recuire le flan dont le métal est écroui, c'est-à-dire durci par la frappe. Si ce recuit n'a pas lieu dans un four à atmosphère contrôlée, non oxydante, il faut alors, après le recuit, décaper à l'acide, la surface des flans oxydés.

Une fois les opérations de frappe achevées, les médailles sont généralement patinées. Les pièces en métal commun peuvent aussi être dorées

ou argentées par électrolyse. Enfin, la médaille est recouverte d'une légère pellicule de vernis transparent pour éviter l'oxydation.

Avant d'être mise en vente, la médaille subit un contrôle de qualité, sanctionné par l'insculpation d'un poinçon ; pour les médailles fabriquées par la Monnaie de Paris et qui sont en métal précieux le poinçon de maître est en même temps poinçon de garantie ; le symbole en est une corne d'abondance.

La médaille est devenue aujourd'hui un art autonome, que viennent marquer tous les courants esthétiques contemporains. Les créations récentes, dues au talent de plusieurs centaines d'artistes, français et étrangers, composent une palette d'une étonnante richesse, qui mêle les séductions d'œuvres de styles extrêmement divers. Embrassant tous les sujets, évoquant tous les genres, les collections de médailles de la Monnaie de Paris offrent ainsi au goût, à la sensibilité, à l'humeur de chacun, un éventail de choix très vaste.

Juridiquement, on distingue les médailles éditées par la Monnaie - deux à trois cents par an et qui prolongent, en l'enrichissant, sa collection historique - et les médailles fabriquées par la Monnaie sur commande de collectivités publiques ou de personnes privées, particuliers, associations ou sociétés (à peu près le même nombre : 2 à 300 chaque année). L'ensemble représente environ 600.000 exemplaires de médailles annuellement. Un magasin de vente, au Quai de Conti même, permet d'acquérir sur place les milliers de médailles figurant au catalogue de la Monnaie.

Un Club Français de la Médaille y regroupe les amateurs désireux d'être tenus constamment au courant des activités de la Monnaie et qui s'engagent à acheter au moins quatre médailles chaque année. Ce Club, qui compte actuellement plus de 5000 adhérents, français et étrangers, publie pour eux un bulletin paraissant trois fois par an et qui est, en vérité, une belle revue, abondamment documentée et illustrée. Outre les médailles fondues ou frappées de la collection générale de la Monnaie, les membres du Club peuvent acquérir des œuvres à tirages limités et numérotés qui leur sont réservées : soit médailles, médaillons, pendentifs ou plaques de cheminées créés par des artistes actuels, soit reproductions métalliques de sceaux anciens, agrandissements de monnaies antiques, refraappe de médailles anciennes, etc. . . .

Le Musée monétaire, créé en 1833, a pour vocation de mettre en valeur tous les aspects de l'art numismatique et médaillistique. Ses collections retracent l'évolution de l'art monétaire, offrant la représentation de chacun des types des monnaies françaises émises depuis les origines ; il dresse aussi un panorama de la monnaie métallique contemporaine dans le monde ; il présente, enfin, la médaille française, de la guerre de cent ans

à nos jours. Des expositions temporaires relayant périodiquement cette exposition permanente de leurs thèmes variés, orientés tantôt vers le passé, tantôt vers l'art actuel.

Notons enfin que, se voulant totalement accueillante, la Monnaie ouvre son Musée gratuitement ⁽¹⁾ et, de même, donne au public accès à ses ateliers, autant à Paris qu'à Pessac ⁽²⁾ ⁽³⁾.

(1) De 11h. à 17h. tous les jours sauf le dimanche durant les expositions temporaires ; tous les jours, sauf le samedi et le dimanche, en dehors des expositions temporaires.

(2) On visite les ateliers deux jours par semaine, (le lundi et le mercredi de 14h. à 15h.) ou pour les groupes, sur rendez-vous.

(3) Cet exposé a été élaboré par l'Administration des Monnaies et Médailles et nous le devons à l'amabilité de Monsieur P. Dehay, Directeur des Monnaies à qui nous exprimons notre gratitude.

Annexe

CARACTERISTIQUES DU SYSTEME MONETAIRE FRANÇAIS (monnaies métalliques)

En application du système monétaire, institué par l'ordonnance du 27 décembre 1958 et ses décrets d'application, la Monnaie de Paris a fabriqué les pièces ayant actuellement cours légal, à savoir :

- à partir de 1960, des pièces de 5 F en argent (jusqu'en 1969) et des pièces de 1 F en nickel ;
- à partir de 1963, des pièces de 10 c et 20 c en cupro-aluminium au nickel et de 1 c en acier inoxydable ;
- à partir de 1965, une pièce de 10 F en argent (jusqu'en 1973) ainsi que des pièces de 1/2 F en nickel ;
- à partir de 1966, une pièce de 5 c en cupro-aluminium au nickel ;
- à partir de 1970, une pièce de 5 F composée d'un cœur de cupro-nickel entre deux couches de nickel pur ;

- à partir de 1974, une pièce de 10 F en cupro-nickel à l'aluminium et une pièce de 50 F en argent ;
- à partir de 1979, une pièce de 2 F en nickel.

Outre ces pièces, ont conservé jusqu'à présent leur cours légal, deux des pièces fabriquées antérieurement à la réforme du système monétaire de 1958 : celles de 1 et 2 anciens francs en aluminium.

LES BEAUX ÉCUS DE LOUIS XIV ET L'ENVERS DU DÉCOR

Robert ORBAN

Bien connaître sa collection implique une perception exacte du témoignage qu'apportent les pièces qui la composent sur la période au cours de laquelle elles furent frappées. C'est particulièrement vrai pour les «Louis» et les «Ecus» du Roi Soleil. Ils masquent, par leur superbe, un drame financier et monétaire permanent. Les jetons et les médailles le font tout autant. Tout cet ensemble revêt, en effet, une somptuosité trompeuse. Certes, au point de vue politique, l'époque de Louis XIV est celle d'une apogée de la France et celle d'une volonté de faste ostentatoire, tant dans le chef du souverain que dans la Cour qui l'entourait. Dans cette optique, les monnaies apportent un témoignage concordant. Pour le peuple, par contre, depuis le règne de Louis XIII, c'est l'époque d'une misère indicible, d'une oppression financière écrasante qui finira d'ailleurs par toucher les nantis. Pour les responsables des finances du royaume, ce ne sont que difficultés sans cesse renaissantes et souvent inextricables. On ne peut oublier ce cadre d'impécuniosité permanente au milieu duquel les belles pièces d'or et d'argent apparaissent comme les signes, bien trompeurs, d'une aisance voire d'une abondance de biens quasi enviable.

Lorsque Louis XIV monte sur le trône, en 1643 - il avait alors cinq ans - un nouveau système monétaire venait d'être créé par son père, Louis XIII. Un premier effort pour régulariser une circulation monétaire fort disparate depuis Henri IV avait abouti à l'élimination de pièces trop abîmées, ou rognées ; on avait adapté les autres à leur valeur plus réelle en laissant par exemple circuler pour 15 deniers les «douzains» des rois précédents en les contremarquant d'une fleur de lys. Ce n'était toutefois que mesure temporaire. Finalement on décida de refondre tout le numéraire et en 1640, on entreprit la frappe de nouvelles pièces, beaucoup plus lourdes que les anciennes. Cette transformation était devenue possible grâce à la mise en exploitation des mines du Mexique et du Potosi (Pérou). L'importation d'or et d'argent, en Espagne, était passée de 4.965 kg d'or et 0 kg d'argent sur la période de 1503 à 1510, à une entrée de 19.451 kg d'or et 2.707.626 kg d'argent de 1591 à 1600 (note : on n'exprimait évidemment pas les poids en kg à cette époque). D'Espagne, une bonne partie de toute cette masse métallique se répandait sur toute l'Europe, non sans d'ailleurs de profondes perturbations des prix. D'autre part, toujours sous Louis XIII, pour améliorer la qualité des pièces, le maître général des Monnaies, le liègeois Jean Varin (ou Warin), obtint finalement la généralisation de la réforme

tentée par Henri II : l'emploi du balancier dans tous les hôtels de monnaie du royaume.

Louis XIII put ainsi émettre ses grosses pièces d'or de 67 g (10 Louis) à 22 carats et l'écu d'argent de 60 sols (3 livres) c.-à-d. l'équivalent exact de l'étalon-or que, en avance sur son temps, Henri IV avait tenté d'imposer, sans succès. Grâce à ces transformations, la circulation monétaire prit, dès la fin du règne de Louis XIII, un aspect uniforme et moins complexe. C'était un bien !

La situation financière, par contre, était mauvaise : Louis XIII laissait à son fils un déficit de 56 millions de livres et les recettes des trois années suivantes totalement engagées envers les créanciers (J. Pirenne). C'était là les prémisses d'une banqueroute.

Malgré ces circonstances lamentables, l'arrivée du nouveau souverain nécessitait le renouvellement des effigies. On refondit tout ce qui entra dans les hôtels de monnaie et en 1643, très vite donc, Jean Varin présida à la sortie des écus à la mèche courte. Le système monétaire demeura inchangé dans son ensemble. On se contenta de supprimer l'émission des pièces de 4, 8 et 10 Louis. Par contre, et peu rationnellement, on continua à frapper pendant plus de sept ans les écus d'or au soleil (3,35 g) alors que le demi-Louis faisait ses 3,30 g !

L'apparition d'une jeune tête bouclée témoignait de l'accession au trône du nouveau et si jeune roi, mais n'avait remédié en rien au déficit financier. Mazarin, le successeur de Richelieu, n'eut d'autre ressource que le recours aux expédients : il les multiplia. Il commença par réduire le taux d'intérêt des traites précédemment émises, ce qui fit tomber leur valeur et les racheta ainsi progressivement pour des montants inférieurs à leur valeur d'émission (ce n'est pas d'aujourd'hui qu'on spolie les possédants !). Il fit créer de nombreuses charges nouvelles qu'il vendit selon la coutume et supprima pour quatre ans le traitement des membres des cours souveraines en leur accordant, en contre-partie, un caractère héréditaire. De plus, on continua, et il en sera toujours ainsi, une frappe surabondante de liards et doubles tournois de cuivre. Il fallait d'ailleurs utiliser le cuivre acheté à la Suède à qui la France s'était alliée depuis les débuts de la guerre de Trente Ans. On prit l'habitude d'utiliser cette monnaie en métal commun, non par unité mais par rouleaux, ce qui facilitait singulièrement l'introduction dans ces «rouleaux», qu'on ne vérifiait que superficiellement, de fausses monnaies qui se mirent à circuler en masse.

En 1646 apparut une deuxième émission de monnaies de l'enfant-roi. Il grandissait, ses boucles s'allongeaient mais surtout une étape importante dans sa formation commençait : la régente, la reine-mère Anne d'Autriche, informa les Français par une lettre publique que l'éducation du roi était entreprise et que Mazarin en avait reçu la surveillance (on sait que le résultat fut loin d'être brillant !).

On peut penser que c'est cette étape de la vie du jeune Louis XIV qu'on voulut souligner par la création des écus à la mèche longue.

La France, en ce temps, approchait de son apogée : elle l'atteindrait après la résorption d'une crise extrêmement grave : la Fronde du Parlement suivie aussitôt de la Fronde de la noblesse. Les causes de mécontentement étaient multiples : rivalités de pouvoir, irritation profonde devant les charges financières que, contrairement à Richelieu, Mazarin avait étendues aux nobles agacement devant la surabondance des cuivres dans laquelle les propriétaires se noyaient et altérations répétées des traites dont les possédants étaient largement pourvus.

Le peuple, lui, souffrait dans sa chair. Selon Omer Talon, écrivain de cette époque, cité par Durant : «Les paysans doivent dormir sur la paille car leurs effets ont été vendus pour payer les impôts» «Ils ne possèdent plus que leur âme car personne n'a trouvé le moyen de la mettre en vente».

Si la victoire de Rocroi avait été contemporaine des écus à la mèche courte, les traités de Westphalie (1648) mettant fin à la guerre de Trente Ans le furent des écus à la mèche longue. Quelques années plus tard, par la paix des Pyrénées (1659), la France et la monarchie française étaient devenues la plus grande puissance d'Europe, avec l'armée la plus considérable : au total, force terrestre et force marine comptaient un peu plus de deux cents mille hommes. Tous ces hommes pesaient lourd sur les finances de l'état, qu'on ne parvenait pas à équilibrer. De nombreuses séditions éclatèrent dans le royaume et il fallut parfois recourir à l'armée pour en venir à bout.

En 1661, Mazarin trépassa et Louis XIV décida d'exercer lui-même le pouvoir. Pour marquer ce fait et aussi, bien sûr, parce que l'écu à la mèche longue ne correspondait plus du tout à la réalité - le roi avait maintenant 23 ans - il fit frapper l'écu au buste juvénile, la dernière monnaie de Jean Varin.

Fait plus important, le souverain choisit comme contrôleur des Finances un inconnu : Colbert, formé par Mazarin. Ce nouveau ministre n'eut d'autre objectif que de tenter de restaurer le trésor délabré, tout en stimulant la vie économique. Il semblerait qu'il aurait dû y arriver : l'époque était favorable, la paix régnait. Des mesures nombreuses tentèrent de mettre fin à une sorte de mendicité chronique érigée en moyen normal de faire rentrer de l'argent dans un trésor toujours à sec : le 11 décembre 1659, Fouquet, à ce moment surintendant des Finances, écrivait à Mazarin : «j'ai trouvé en cette ville (Montpellier) 80.000 livres à emprunter au denier 10 - c.-à-d. 10 % (alors que le taux normal était de 6,33 %) et tâcherai encore avant mon départ d'en recouvrer davantage» (cité par P. Goubert). Le 31 janvier 1660, le même Fouquet écrivait encore : «J'invite les fermiers - c.-à-d. les gens qui avaient affermé les impôts - à faire prêt sur les années éloignées de leur bail . . . ». Colbert estimait devoir tenter de mettre fin à des abus si criants et de ne plus devoir «donner de prodigieuses remises, non seulement pour les affaires extraordinaires mais même pour le recouvrement des revenus ordinaires, dont les remises et les intérêts des avances consommaient toujours plus de la moitié.» On sait par exemple que sur 85 millions d'impôts payés, le roi n'en recevait que 31 millions. Le reste «se perdait» en route.

Pour arriver à son but il proposa au roi de nombreuses mesures : la récupération de la fortune de Mazarin, qui comme d'autres n'avait pas hésité à se sucrer copieusement puisqu'il avait accumulé une fortune de 50 millions selon les uns, 200 millions selon d'autres, tout en rachetant les possessions françaises de Charles de Gonzague. Tout fut reversé au trésor. On arrêta le surintendant Fouquet, un des serviteurs les plus vénaux de Louis XIV ; on instaura une cour de justice pour poursuivre de nombreux traitants (fermiers généraux) qui s'étaient rendus coupables de tant de détournements que la cour dut siéger pendant plusieurs années et que des amendes allant jusqu'à plus de huit millions de livres furent infligées. Peut-être Colbert serait-il arrivé à ses fins s'il ne s'était trouvé devant une nouvelle cause de dilapidation des deniers : le roi lui-même, contre lequel il ne cessa de lutter. Louis XIV menait au début de sa majorité une vie de joueur passablement débauché (il avait de nombreuses maîtresses de tout niveau) et perdait parfois des sommes importantes : Goubert rapporte encore une lettre de Fouquet du 29 octobre 1659 «Le Roi a voulu avoir 4000 pistoles en espèces au lieu des 3000 que Sa Majesté avait demandées le premier jour : elle avait joué et beaucoup perdu». Le roi, en outre, s'était lancé dans des dépenses somptuaires telle la construction du Château de Versailles ou des fêtes comme la fête du Carrousel en 1662. Le résultat n'arrive donc pas au niveau espéré et aucune réserve ne put être accumulée. Aussi, dès la reprise de la guerre, en 1667 on frôla la catastrophe. Malgré sa répugnance, Colbert dut recourir aux mêmes expédients que ses prédécesseurs.

A partir de 1679, sous le direction du nouveau maître des monnaies, François Varin, le fils de Jean décédé en 1672, on commença à multiplier les émissions : c'est le temps des pièces de réformation lancées dans un but purement spéculatif. «Pour attirer le métal, écrivent Blanchet et Dieu-donné dans leur *Manuel de numismatique française*, on imagina de décréter une émission de cours surélevé et on profita du perfectionnement de la mécanique pour ne pas refondre les pièces mais pour les surfrapper à un type bien apparent. Les espèces, après avoir été surfrappées et surélevées, étaient ramenées, par une série de décrets successifs, à un taux voisin de celui qu'elles avaient eu sous leur première forme». Ces deux auteurs continuent : «L'écu d'argent aux huit L émis pour 66 sous, subit des abaissements de cours successifs : en juillet 1692 il ne valait plus que 65 sous, puis 64 enfin en août 1693, 62 seulement». Quand on avait atteint la valeur voulue abaissée de plus de 9 % dans le cas des écus aux huit L, une nouvelle ordonnance faisait rentrer les monnaies pour en faire un nouveau type, à nouveau surélevé puis lentement décrié. Telle fut la raison des émissions de 1689 (écu aux huit L), de 1693 (écu aux palmes), de 1701 (écu aux insignes) et de 1704 (écu aux huit L, deuxième type).

Le bénéfice escompté de ces opérations qu'on peut qualifier de frauduleuses, même si elles étaient royales, atteignit-il le montant espéré ? Il semble que non s'il faut en croire Marmontel. Dans ses *Mémoires*, il écrit : «Les faux-monnayeurs et les étrangers profitèrent plus que le Roi du tort qu'il faisait à son peuple».

On pourrait s'étonner qu'on puisse incriminer les faux-monnayeurs de perturber, voire de mettre à néant, le bénéfice escompté d'une opération de réformation. Le faux-monnayage n'était pas, comme de nos jours, le fait d'un ou deux isolés. C'était devenu presque une institution nationale. «Le faux-monnayage, écrivait en 1867 un procureur impérial d'Orléans, était une spéculation pratiquée en grand, le plus souvent par des associations habiles, riches, quelquefois soutenues de haut, trouvant, dans maints châteaux asile et protection contre la Justice du Roi»... «On députait de temps à autre des commissaires royaux, pour fouiller le pays et faire justice exemplaire. La dernière de ces commissions fut donnée en 1710 au Sieur de St-Maurice, conseiller d'État et président de la Cour des Monnaies de Lyon, pour la France-Comté, Lyonnais, Dauphiné, Provence, Languedoc, Auvergne. Le mandat dura dix-sept années pendant lesquels 103 ateliers de faux-monnayeurs furent découverts». On ne s'étonne pas que devant un phénomène d'une telle ampleur, une situation monétaire soit difficile à dominer. En fait, durant les vingt dernières années du siècle et le début du XVIIIe siècle, en France, on ne la dominait plus. L'abondance des papiers et des cuivres n'avait cessé d'amplifier. «Entre 1685 et 1715, note Vilar dans son volume *Or et Monnaies dans l'Histoire*, alors que la moyenne annuelle des frappes d'argent s'effondre d'un quart, se mettent à circuler, non des billets de banque, mais des traites sur le Trésor, sur l'Extraordinaire des Guerres, sur la Caisse des Emprunts. Traitants, fermiers généraux,

receveurs des finances font à leur tour circuler du papier». Déjà en 1680, Madame de Sévigné se plaignait de la surabondance des cuivres : «Ce matin 15 juin, il est entré un paysan, avec des sacs de tous côtés : il en avait sur les bras, dans les poches, dans les chausses. C'étaient tous les doubles de France qui se sont réfugiés dans cette province». (Note : il s'agit de la Bretagne, mais c'était la même chose partout). Durant les dernières guerres, durant celle de la Succession d'Espagne surtout, qui plus que toutes les autres fut ruineuse, la situation frôla constamment la banqueroute. En 1704, dit encore Marmontel, on fut obligé de surseoir au paiement de la Caisse d'Emprunts et l'abondance des billets (note : il veut dire traites) ajoutée à celle des «billets de monnoye» avertit bientôt le public de l'impuissance où l'on serait de payer les uns et les autres... Ces effets qui se seroient soutenus au pair si la quantité en avait été modérée, perdirent tout au coup jusqu'à 65 %. Ce fut la catastrophe de 1705. Il fallut bien à nouveau emprunter à des taux usuraires aux fermiers généraux, aux traitants, au clergé, à ceux qu'on avait poursuivis quelques années plus tôt.

«En 1707, le désordre et la ruine étaient au comble. Une masse énorme de papiers se trouvoient sur la place et formoient tous ensemble un engorgement sans issue» (Marmontel). Pour ajouter à cette misère, l'hiver de 1708-1709 fut terrible et la disette se généralisa dans tout le royaume.

Au cours de l'année 1709, heureusement, un événement inespéré vint permettre au Trésor de souffler quelque peu : des navires français revinrent d'Amérique apportant pour plus de 30 millions d'or et d'argent métal ou en pièces. Grâce à ces ressources fraîches, on put recourir à une refonte et à l'émission des derniers écus du règne : l'écu aux trois couronnes. Bien qu'il fut l'oeuvre du quatrième graveur général des monnaies du règne de Louis XIV, - il s'agissait depuis 1704 de Robert Roettiers - ils n'en conservaient pas moins l'aspect solennel de l'effigie royale à la grande perruque.

On sait que la paix survint quelques années plus tard. Sans emporter le succès espéré, la France avait tout de même desserré l'étouffement des Habsbourgs d'Espagne puisque nos pays passaient à leurs cousins d'Autriche.

En 1715, Louis XIV trépassa. Il laissait à son successeur une dette de 3 milliards de livres - (le budget ordinaire d'une année normale tournait autour de 120 millions) - et un désordre financier inextricable (J. Pirenne). On ne pouvait, devant une telle situation que s'attendre à de nouvelles secousses violentes : celle de la banque de Law par exemple !

Tel fut le règne du Roi-Soleil : incarnation de la grandeur et de l'absolutisme royal d'un côté, misère du peuple, expédients et tripotages financiers de l'autre.

Un tel drame, camouflé par d'ausi beaux écus, mérite d'être rappelé. On ne peut l'oublier quand on contemple la série de plus de deux-cent-cinquante monnaies que nous a laissés un monarque aussi chroniquement impécunieux que fastueux.

ENKELE NIET GEKENDE GALLISCHE NABOOTSGINGEN VAN ROMEINSE DENARII

(1)

Simone SCHEERS

In 1969 verscheen mijn boek «Les monnaies de la Gaule inspirées de celles de la République romaine» (2), waarin 35 Romeinse prototypes en hun nabootsing worden behandeld. Een grondiger kennis van de lokale muntslag in Gallië en het feit dat bezoeken aan diverse buitenlandse musea beter bewaarde exemplaren ter mijner beschikking stelden, maakt het mogelijk een aanvulling te brengen van mijn vroeger verschenen studie. In dit artikel beperk ik mij echter tot de bronzen munten die traditioneel aan de Carnuten worden toegeschreven, meestal echter zonder grote zekerheid en soms wel ten onrechte.

1. Het type LT 6077 (3) (afb. 1 en 2)

Deze bronzen munt draagt op de voorzijde een gedrapeerde buste naar rechts, het haar samengebracht in een streng die langs de zijkant van het hoofd loopt en achtereen wordt samengebonden in een knoet ; achter de buste is een vijfbladige bloem afgebeeld en het geheel is omgeven door een parelrand. De keerzijde toont een adelaar die, met gespreide vleugels een voor hem opgericht serpent aanvalt ; in het veld bevinden zich als bijkomende versieringen, een cirkel met punt en een parelcirkel met punt, en het geheel is gevat in een parelrand.

Het gewicht van de bronzen munten is veel minder nauwkeurig dan dat van gouden of zilveren munten. Toch stelt men vast dat de meeste exemplaren van dit type tussen 2,99 g en 2,50 g wegen (4), hoewel het aantal beschikbare munten erg beperkt is.

De buste op de voorzijde vertoont een bijzonder treffende gelijkenis met de buste van Diana op de denarius van Ti. Claudius Ti. f. Ap. n., geslagen rond 79 of 78-77 v. Chr. (5) (afb. 3) : de lijnen die het haar weergeven zijn op dezelfde wijze aangebracht, de knoet achteraan valt uiteen in twee delen, de drapering aan de hals is met dezelfde eenvoudige lijnen aangeduid. Slechts de pijlkoker en de boog ontbreken ; op de Gallische munt zijn deze vervangen door een bloem (6).

De voorstelling op de keerzijde daarentegen is verwant aan deze op de bronzen munt met het monogram AK, waar de adelaar niet een slang, maar een hagedis aanvalt (7) (afb. 4). Deze munt draagt op de voorzijde een

hoofd met een netvormig kapsel dat typisch is voor de munten van de Carnuten die op de keerzijde een of twee adelaars dragen ⁽⁸⁾.

De aanwezigheid van vier exemplaren van deze munt in de grachten vóór Alesia plaatst het begin van de aanmunting vóór 52 v. Chr. Het Romeinse prototype levert de terminus post quem van 78-77 v. Chr., maar het is veel waarschijnlijker dat de muntslag moet gesitueerd worden na 58 v. Chr., wanneer, met het binnendringen van de Romeinse legioenen in Gallia Comata, ook de romanisering een aanvang neemt.

De munt wordt traditioneel toegeschreven aan de Carnuten. De vindplaatsen ⁽⁹⁾ zijn echter erg verspreid en laten niet toe de munt met zekerheid te lokaliseren. Het is trouwens opmerkelijk dat tot nu toe geen exemplaren zijn aangetroffen in het gebied van de Carnuten, terwijl dit wel het geval is bij hun buurvölkeren, de Auleri Eburovices en de Turones. Het feit dat de munt typologisch verwant is aan de munt met AK-monogram die met zekerheid aan de Carnuten kan worden toegeschreven, is niet noodzakelijk een bewijs voor een gemeenschappelijke herkomst.

2. De munt met het monogram (LT 6337) ⁽¹⁰⁾ (afb. 5)

De voorzijde draagt een vrouwenbuste naar rechts, het haar samengegord in een streng op de zijkant van het hoofd en achteraan samengebracht op het hoofd; vooraan staat het monogram voor KATAL, en het geheel is omgeven door een parelrand. De keerzijde toont een gevlugelde leeuw stappend naar rechts en geplaatst in een parelrand.

De meeste munten hebben een gewicht dat schommelt tussen 3,49 g en 3,00 g ⁽¹¹⁾.

De buste op de voorzijde met het eigenaardig opgemaakte haar is sterk verwant aan de buste van de voorgaande munt. De gravure is echter zorgvuldiger. Anderzijds is de voorstelling niet zo volledig als op de voorgaande munt, daar de knoet op het achterhoofd ontbreekt en de drapering minder gedetailleerd is weergegeven. Verder werd een nieuw element toegevoegd in de vorm van een sieraad om de hals, waarvan het uiteinde in de nek zichtbaar is. In dit geval is moeilijk uit te maken welke munt als prototype gediend heeft. Het is mogelijk dat de graveur zich geïnspireerd heeft op de voorgaande munt LT 6077, hoewel de gravure van de KATAL-munt zorgvuldiger is en haar gewicht hoger ligt. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de minder grote volledigheid van het type. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat het ook kan gaan om een directe ontlening aan een Romeinse denarius, misschien deze van Ti. Claudius Ti. f. Ap. n., waarbij de Gallische graveur bewust bepaalde details heeft weggelaten en andere heeft bijgevoegd.

Indien de buste van de voorzijde geïnspireerd is op de voorgaande munt, LT 6077, dan is de munt met het KATAL-monogram recenter, maar een zekere datering kan niet worden vooropgesteld.

Traditioneel wordt deze munt toegeschreven aan de Carnuten. Zij zou gevonden zijn in het «pays chartrain», maar de enige zekere vindplaats die gekend is, is de schatvondst van Verneuil-sur-Avre (Eure), waarin 1 ex. werd aangetroffen.

3. De CATAL-munt met adelaar (LT 6329) ⁽¹²⁾ (afb. 6)

De voorzijde draagt een hoofd rechts, het haar getooid met een lint dat op de zijkant geknoopt is en waarvan de twee uiteinden neerhangen; ervoor staat CATAL en het geheel bevindt zich in een parelrand. Op de keerzijde staat een adelaar in driekwart naar rechts, de kop links gekeerd, op een gestileerde bliksem; rechts ervan staat een amfoor en links een scepter, waarboven zich een S bevindt; een parelrand omcirkelt het geheel.

De meeste munten hebben een gewicht dat schommelt tussen 4,00 g en 3,00 g, maar dit gegeven is erg relatief, gezien het geringe aantal beschikbare exemplaren ⁽¹³⁾.

Voor de scène op de keerzijde van deze munt heeft de denarius van Q. Cassius Longinus model gestaan, die geslagen werd rond 57 of 55 v. Chr. ⁽¹⁴⁾ (afb. 7). Ondanks de grote overeenkomst in de voorstelling zijn er kleine verschillen: op de Gallische munt keert de adelaar het hoofd naar links, een amfoor vervangt er de kruik van de Romeinse munt en de scepter heeft een andere vorm. Deze verschillen zouden er kunnen toe aanzetten de imitatie af te wijzen. Maar het kan geen toeval zijn dat de associatie adelaar-recipient-scepter voorkomt zowel op een Gallische munt als op een Romeinse denarius.

Het Romeinse prototype situeert de aanmunting van de CATAL-munt met adelaar na 57-55 v. Chr.

De CATAL-munt met adelaar vormt één geheel met een bronzen munt die op de voorzijde hetzelfde hoofd en hetzelfde opschrift draagt, maar waarvan op de keerzijde een leeuw naar rechts staat, waaronder zich een klein everzwijn bevindt (afb. 8) ⁽¹⁵⁾. Beide munten worden toegeschreven aan de Carnuten, maar de vindplaatsen ⁽¹⁶⁾ zijn vooralsnog erg verspreid, zodat de toeschrijving niet helemaal zeker is.

Er bestaat een tendens om de CATAL-munt te associëren met de KATAL-munt met monogram (afb. 5). Het is mogelijk dat beide munten geslagen werden door hetzelfde personage en afkomstig zijn uit hetzelfde atelier, naar op dit ogenblik ontbreken nog de gegevens om hierin zekerheid te verschaffen.

4. De DRVCCA-munt (LT 6393) ⁽¹⁷⁾ (afb. 9 en 10)

De voorzijde draagt een hoofd getooid met een diadeem naar rechts; ervoor staat de legende DRVCCA en het geheel bevindt zich in een parelrand. Op de keerzijde staat een godin naar links, de linkerarm gesteund op een zuil, in de rechterhand een slang waarvan de staart beneden achter de zuil zichtbaar is.

De meeste munten hebben een gewicht dat schommelt tussen 3,00 g en 2,00 g ⁽¹⁸⁾.

De godin op de keerzijde is steeds beschouwd geworden ⁽¹⁹⁾ als een imitatie van de denarius van Mn. Acilius, geslagen rond 55 of 49 v. Chr. ⁽²⁰⁾ (afb. 11). Het hoofd op de voorzijde werd echter nooit herkend als een nabootsing van een Romeinse denarius. Het is nochtans duidelijk dat hier het Apollo-hoofd van de denarius van Q. Sicinius en C. Coponius (afb. 12), geslagen in 49-48 v. Chr. ⁽²¹⁾ werd nagevolgd.

De denarius van Q. Sicinius en C. Coponius geeft als terminus post quem voor de aanmunt van de DRVCCA-munt het jaar 49-48 v. Chr. Het betreft hier bijgevolg een na-oorlogse munt, die duidelijk de beginnende invloed van Rome en het binnendringen van de denarius in Gallië illustreert. Muntschatten die naast Gallische munten ook grote hoeveelheden Romeinse denarii bevatten, komen in Gallië inderdaad pas voor vanaf de veertiger jaren ⁽²²⁾. Dit schijnt er op te wijzen dat de Romeinse munten eerst na de oorlog in vrij grote hoeveelheden in Gallië werden verspreid.

De munt wordt traditioneel toegeschreven aan de Carnuten, maar de enige gekende vindplaats is Amboise (Indre-et-Loire).

5. De ACVSSROS-munt (LT 6391) ⁽²³⁾ (afb. 13 en 14)

De voorzijde draagt een hoofd getooid met een diadeem, een lauwerkrans en een parelsnoer, het haar in een knoet in de nek opgestoken, waaruit twee lokken ontsnappen, een parelsnoer om de hals; ervoor bevindt zich de legende ACVSSROS en het geheel wordt omsloten door een parelrand. Op de keerzijde rent een everzwijn naar rechts onder een korenaar.

Het gewicht van de munten schommelt tussen 4,13 g en 2,89 g ⁽²⁴⁾.

Het everzwijn werd steeds beschouwd ⁽²⁵⁾ als een nabootsing van het everzwijn op de denarius van M. Volteius, geslagen rond 78-76 v. Chr. ⁽²⁶⁾ (afb. 15). Het prachtige hoofd op de voorzijde werd echter nooit in verband gebracht met een Romeins prototype. Nochtans is het vrijwel zeker een imitatie van de buste van Diana op de denarius van Faustus Cornelius Sulla, geslagen in 63-62 of 56 v. Chr. ⁽²⁷⁾ (afb. 16). De nabootsing is zeer getrouw, slechts de ooring ontbreekt. De denarius van C. Considius Nonianus, geslagen in 63-62 of 57 v. Chr. ⁽²⁸⁾ draagt een Venus-buste met

een gelijkaardige opschik ⁽²⁹⁾ (afb. 17), maar hier ontbreken de haarlokken in de hals. Beide denarii kunnen model gestaan hebben voor de Gallische munt en een keuze willen maken lijkt louter willekeur.

De aanmunt van de ACVSSROS-munt moet, gezien de nabootsing op de voorzijde van een denarius uit de jaren 63-56 v. Chr., geplaatst worden na deze periode.

Evenals voor de voorafgaande munt, zijn de vindplaatsen schaars: slechts Saint-Marcel (Indre) en Amboise (Indre-et-Loire) zijn gekend. De munt kan bijgevolg niet met zekerheid toegeschreven worden.

6. De ACVTIOS-munt (LT 6388) ⁽³⁰⁾ (afb. 18)

Op de voorzijde is een gelauwerd hoofd naar rechts afgebeeld; ervoor staat de legende ACVTIOS. Op de keerzijde stapt een gevleugelde figuur naar rechts, in de linkerhand een scepter, met de rechterhand een in het midden staande versierde zuil aanrakend; rechts van deze zuil staat, op een lijn, een adelaar naar links.

Het gewicht van deze munten schommelt tussen 3,22 g en 2,80 g ⁽³¹⁾.

De houding van de vogel, evenals de zuil in het centrum laten vermoeden dat deze keerzijde een gedeeltelijke nabootsing is van de denarius van Varro, geslagen in 49 v. Chr. ⁽³²⁾ (afb. 19). De dolfin die zich, op de Romeinse munt, links van de zuil bevindt, werd op de Gallische munt echter vervangen door een gevleugelde figuur. Ook de zuil in het centrum werd opgesmukt. De eigenaardige bewegingloosheid van de adelaar rechts van de zuil werd echter behouden. Gedeeltelijke ontleningen zijn bij Gallische munten niet zeldzaam en er is althans nog één voorbeeld gekend van een gedeeltelijke ontlening van een denarius ⁽³³⁾.

De denarius van Varro geeft als terminus post quem voor de aanmunt van het jaar 49 v. Chr.

Er zijn vier vindplaatsen gekend voor deze munt: Saint-Marcel (Indre), Amboise en Manthelan (Indre-et-Loire) en Poitiers (Vienne). A. Blanchet ⁽³⁴⁾ associeert de ACVTIOS-munt met de twee voorgaande munten met de opschriften DRVCCA en ACVSSROS, evenals met nog twee andere bronzen munten, die de legende KARIΘA ⁽³⁵⁾ en ARTOS ⁽³⁶⁾ dragen, en die eveneens te Amboise en te Saint-Marcel werden aangetroffen. Hij lokaliseert al deze munten in een streek aan de boorden van de Loire tussen Orléans en Tours. Deze munten worden gekenmerkt door hun sterk Romeins karakter en zij zijn vrij recent, daar, aan de hand van de prototypes, kan worden aangetoond dat tenminste de ACVTIOS- en de DRVCCA-munten geslagen werden in de veertiger jaren. Dit betekent echter nog niet dat al deze munten uit hetzelfde atelier komen. Neemt men echter het geheel van de vindplaatsen van de verschillende munten in aanmerking,

dan ontkomt men niet aan de indruk dat het atelier van deze munten moet gezocht worden in een gebied ten ZW van de Carnuten, in de driehoek gevormd door de departementen Indre, Indre-et-Loire en Vienne.

(1) De volgende afkortingen worden gebruikt: BN = E. MURET en A. CHABOUILLET, *Catalogue des monnaies gauloises de la Bibliothèque Nationale*. Parijs 1889; LT = H. DE LA TOUR, *Atlas de monnaies gauloises*. Parijs 1892; ABT = A. BLANCHET, *Traité de monnaies gauloises*. Parijs 1905; CRAWFORD, 1974 = M. H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*. Cambridge 1974; RRC = E.A. SYDENHAM, *The Coinage of the Roman Republic*. Londen 1952.

(2) Leuven, 1969 (Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, deel 6), geciteerd als SCHEERS, 1969.

(3) BN, p. 136, nos 6077-6087; ABT, p. 325.

(4) 7 op 17 exemplaren. De uitersten zijn 3,93 g en 1,97 g.

(5) RRC 770; CRAWFORD, 1974, n° 383/1.

(6) De voor deze munt typische haardracht wordt ook aangetroffen op andere Romeinse denarii. Zij komt voor bij de buste van Victoria op de denarii van L. Valerius Flaccus, geslagen in 108-107 of 103 v. Chr. (RRC 565; CRAWFORD, 1974, n° 306/1) en van T. Carisius, geslagen in 46 of 45 v. Chr. (RRC 985; CRAWFORD, 1974, n° 464/4-5), evenals bij de buste van Diana op de denarii van A. Postumius A. f. S. n. Albinus, geslagen in 81 of 79 v. Chr. (RRC 745; CRAWFORD, 1974, n° 372/1) en van C. Hosidius C. f. Geta, geslagen in 68 of 60 v. Chr. (RRC 903; CRAWFORD, 1974, n° 407/1). Maar de overeenkomst met deze munten is minder treffend.

(7) BN, p. 140, nos 6322-6325; LT XIX 6322; ABT, p. 327, fig. 251.

(8) LT XIX 6088, 6108.

(9) Vindplaatsen: Aisne (Condé-sur-Aisne), Bouches-du-Rhône (Saint-Remy-de-Provence), Côte-d'Or (Grégnigny-Sainte-Reine), Eure (Verneuil-sur-Avre), Indre-et-Loire (Fondettes, Tours), Oise (Chamont-en-Vexin, Vendeuil-Caply), Vienne (Poitiers).

(10) BN, p. 141, nos 6337-6341; LT XIX 6337; ABT, p. 327-328, fig. 252.

(11) 5 op 8 exemplaren. De uitersten zijn 3,97 g en 2,80 g.

(12) BN, p. 140-141, nos 6326-6330; LT XIX 6329; ABT, p. 328, fig. 254.

(13) 4 op 6 exemplaren. De uitersten zijn 4,45 g en 2,66 g.

(14) RRC 916; CRAWFORD, 1974, n° 428/3.

(15) BN, p. 144, nos 6331-6336; LT XIX 6331; ABT, p. 328, fig. 253.

(16) Vindplaatsen: Aisne (Pommiers), Eure (Verneuil-sur-Avre), Eure-et-Loire (Bazoches-les-Hautes, Verdes bij Châteaudun), Indre-et-Loire (Amboise), Loiret (Artenay), Maine-et-Loire (Méron), Oise (Vendeuil-Caply), Vienne (Poitiers). A. Blanchet vermeldt als vindplaats ook Châteaudun (ABT, p. 328, n. 2), maar dit berust op een vergissing.

(17) BN, p. 142, nos 6395-6397; LT XX 6393; ABT, p. 330, fig. 262.

(18) De drie exemplaren van de Bibliothèque Nationale te Parijs wegen respectievelijk 2,77 g, 2,65 g en 2,15 g.

(19) BN, p. 142; ABT, p. 200; SCHEERS, 1969, p. 55-56, fig. 91-92.

(20) RRC 922; CRAWFORD, 1974, n° 442/1.

(21) RRC 939; CRAWFORD, 1974, n° 444/1 a.

(22) Vernon (45 v. Chr.), Jersey-6 (39 v. Chr.), Compreignac (43-37 v. Chr.), Chantenay-Saint-Imbert (36 v. Chr.).

(23) BN, p. 142, nos 6391-6394; LT XX 6391; ABT, p. 329, fig. 260.

(24) Slechts de gewichten van 5 exemplaren zijn gekend.

(25) ABT, p. 200; SCHEERS, 1969, p. 64, fig. 100-101.

(26) RRC 775; CRAWFORD, 1974, n° 385/2.

(27) RRC 879, 884; CRAWFORD, 1974, nos 426/1 en 3.

(28) RRC 886; CRAWFORD, 1974, n° 424/1.

(29) De denarius van P. Licinius Crassus M. f., geslagen in 55 of 54 v. Chr. draagt een Venusbuste op de voorzijde, die vrijwel gelijk is aan deze op de Gallische munt, maar het parelsnoer dat de kruin van het hoofd tooit, ontbreekt op de Romeinse munt (RRC 929; CRAWFORD, 1974, n° 430/1).

(30) BN, p. 142, nos 6388-6390; LT XX 6388; ABT, p. 329, fig. 259.

(31) Er zijn slechts 4 gewichten gekend.

(32) RRC 1033; CRAWFORD, 1974, n° 447/1 a.

(33) De zilvermunt LT XXXVIII 9388 imiteert de denarius van M. Servilius, geslagen rond 100/95 v. Chr., maar i.p.v. twee strijdende soldaten draagt de oudste munt een gehelmd personage, gekleed in een lange mantel, een torques in de hand; daarnaast staat de nog goed leesbare naam ERVEILL. Zie S. SCHEERS, *Traité de numismatique celtique. II. La Gaule Belgique*. Parijs 1977, p. 503, pl. XIII, 344-345.

(34) ABT, p. 329-330.

(35) LT XX 6400, 6403, 6405, 6406; ABT, p. 329, fig. 261.

(36) LT XX 6385; ABT, p. 329, fig. 258. Deze munt imiteert op de voorzijde het hoofd van Juno Moneta van de denarius van P. Crepusius, geslagen in 82-81 v. Chr. (RRC 738; CRAWFORD, 1974, n° 361/1) en op de keerzijde de atleet van de denarius van L. Platorius L. f. Cestianus, geslagen in 74 of 72 v. Chr. (RRC 792; CRAWFORD, 1974, n° 396/1).

Lijst der afbeeldingen

1. Bourges, museum, D. 965.1.4849.
2. American Numismatic Society, New York
3. Brussel, Penningkabinet
4. Londen, British Museum 1847
5. Péronne, museum, 181
6. Péronne, museum, 180
7. Brussel, Penningkabinet
8. Brussel, Penningkabinet
9. Saint-Germain-en-Laye, Musée des Antiquités Nationales 2478
10. BN 6396
11. Brussel, Penningkabinet
12. Brussel, Penningkabinet
13. BN 6391
14. Péronne, museum, 186
15. Brussel, Penningkabinet
16. Brussel, Penningkabinet
17. Brussel, Penningkabinet
18. LT XX 6388
19. Brussel, Penningkabinet

MONNAYAGE NON CONVENTIONNEL

Jacques SCHOONHEYT

Dire que la « Vie numismatique » a pris naissance au VIIe siècle avant notre ère, est-ce bien exact ?

Certains numismates nous diront avec aplomb que la monnaie en tant que telle voit son point de départ à Éphèse avec les pièces en électrum, trouvées en 1904 ; d'autres contestent cette affirmation. Mais en définitive on tourne autour du début du VIe ou la fin du VIIe siècle avant notre ère.

On peut tout de même imaginer que ce n'est pas par un coup de baguette magique que l'on a vu naître la « Monnaie » avec un grand « M » à un moment précis de l'histoire.

Tout ceci se place dans un contexte évolutif. Les monnaies primitives, que nous appellerons non conventionnelles pour être moins péjoratives, se placent dans ce contexte évolutif et, à ce titre, font partie intégrante de la numismatique.

Si, au départ, les communautés résolvaient leurs problèmes d'échanges par le troc, très vite elles sont arrivées à des complications : si quelqu'un veut vendre des chèvres ce n'est pas nécessairement contre du sel ou du riz dont il n'a que faire. Assez rapidement les communautés ont senti le besoin de définir des éléments de référence, soit des produits de première nécessité, soit des outils, soit des armes, soit des bijoux ou même des objets religieux.

Tous ces objets se différencient par la matière de base :

animale : bêtes, peaux, défenses, dents, ivoire, os ;

végétale : bois, thé, tissus, savon, carton, papier ;

minérale : verre, pierre, sel, pierre précieuse, silex, porcelaine ;

métallique : or, argent, bronze, cuivre, fer, étain, plomb, nickel, platine.

Ces objets de première nécessité avaient leur valeur propre et faisaient partie du capital de leur propriétaire. Ils constituent du matériel numismatique dès l'instant où ils quittent leur fonction de base pour devenir des étalons monétaires ou des moyens d'échange, ils garderont dans bien des cas leur *forme* mais perdront leur *fonction* originelle. Exemple : flèche, hache en Afrique ou couteaux et pelles en Chine. Nous nous inscrivons ici dans une évolution de la forme.

D'autre part, très tôt la notion de *poids* a joué un rôle important ainsi que la *qualité* de la matière. Pour expliciter cette dernière évolution nous prendrons, bien entendu, la matière de base *métallique*.

Il est clair que très tôt dans l'histoire de l'humanité les métaux ont été l'objet d'un engouement particulier : rareté relative et utilité en ont fait des signes de richesse pour leurs propriétaires. Donc or, électrum, argent, bronze, fer ont été l'objet de l'attention des communautés.

Les transactions importantes et officielles se sont rapidement exprimées en poids de tel ou tel métal. Ne citons, à titre d'exemple, que ce texte datant de la 4e dynastie égyptienne et qui fait état d'une vente de maison exprimée en unité de poids d'argent 2800 ans avant notre ère.

Si au départ on parle *poids* de métal, assez rapidement on en vient à mettre le métal sous une *forme* particulière (anneaux, lingots, fils ou disques). Étape suivante et logique ; on associe poids et forme, c'est plus aisé pour compter, mais on prendra la précaution de peser les objets à chaque transaction et de vérifier la qualité du métal.

Nouvelle étape tout aussi logique ; on sera tenté de mettre une marque sur les objets : signe de poids exact ; signe de qualité correcte ; signe d'origine et-ou de leur donner une forme personnalisée. On s'aperçoit immédiatement que nous avons abouti aux critères qui caractérisent la monnaie.

Pour illustrer cette évolution nous prenons un exemple connu et pas tellement ancien. La Chine, pour son commerce avec les royaumes du nord du Siam, utilisait des lingots d'argent de poids définis, non marqués, mais de forme connue. Le système pondéral était basé sur le TAE.

La figure 1 montre un lingot appelé YUAN PAO de 3 taels.

La figure 2 montre un lingot de même forme de 1,5 tael mais cette fois-ci contremarqué « fabriqué pour la province de SETCHOUAN ».

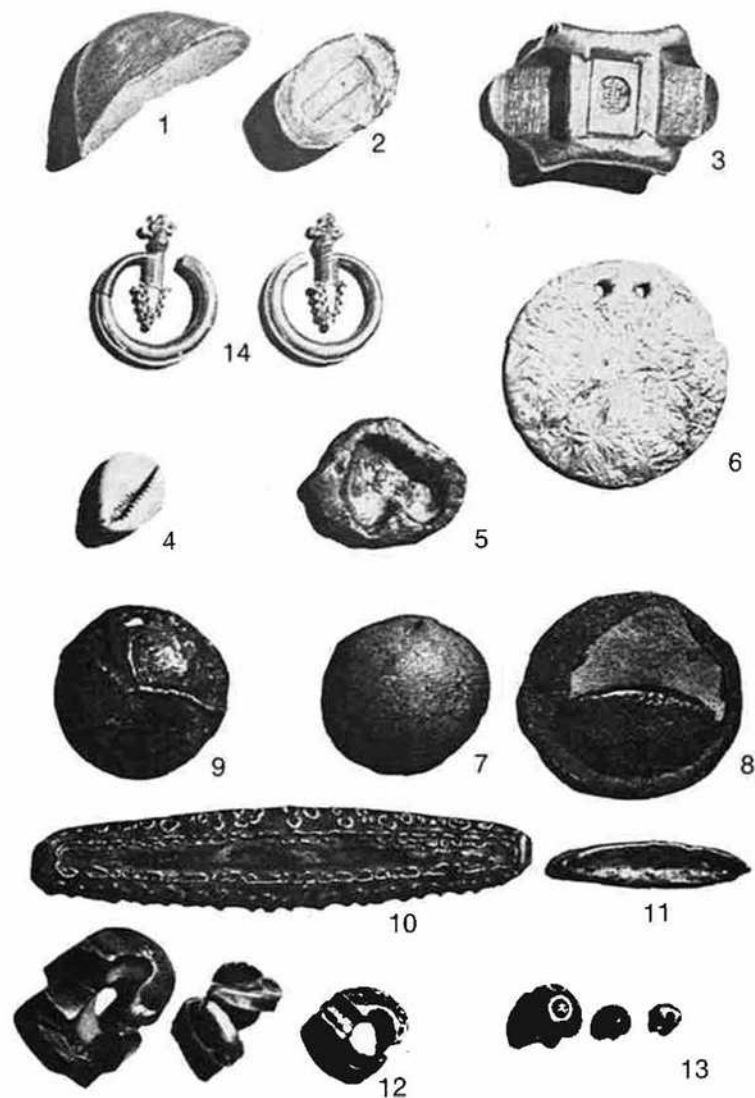
La figure 3 montre une autre forme de lingot de 5 taels appelé « YIN TING ». Les marques renseignent le nom de la banque d'émission « argent fin de la Compagnie PAN YUHSING », mais également la marque ASSAY « évalué publiquement et inspecté par T'UNG SHE CHOU ».

Une contremarque supplémentaire confirme le standard argent dans l'échelle du Trésor.

Les Siamois ont élaboré leur standard pondéral propre : le TAMLUNG, mais ce dernier garde une parité définie avec le TAE chinois. Le TAE chinois valait 2,5 bahts siamois et le TAMLUNG équivalait à 4 bahts.

N'oublions pas qu'au début de notre ère les coquillages (figure 4) étaient un moyen courant pour les échanges de peu d'importance, les Siamois ont trouvé utile de faire une monnaie d'argent reprenant la forme d'un coquillage (figure 5), personnalisée par la forme et l'état de surface.

La figure 6 montre un disque d'argent de très bonne qualité, ayant conservé le même état de surface que la figure 5.

La figure 7 montre un disque d'argent appelé NGON HOI attaché à la ville de NAN - particularité : à la forme et au poids vient s'ajouter un autre indice : la couleur. Par une astuce au moment de la coulée, l'argent est teinté rouge-jaune de manière indélébile.

La figure 8 montre une autre étape : disque d'argent, poids défini, état de surface défini, couleur définie sur une face mais en plus trois contre-marques poinçonnées. Ces monnaies étaient connues à C'heng Mai.

La figure 9 montre une autre façon de personnaliser le lingot ; les nervures rappellent celles d'une feuille d'où le nom de « monnaie feuille ». La qualité de l'argent varie fort.

La figure 10 montre une autre forme très classique de lingot. Ce type de lingot se trouve avec et sans contre-marque.

La figure 11 donne un exemple de petit lingot de bronze dont la forme rappelle les barques du Mekong. Fonction : payer le passage sur le fleuve.

La figure 12 illustre une étape supplémentaire. Il s'agit de K'A K'IM. Très bel exemple de monnaie de cité ayant eu cours principalement durant l'existence du Royaume de Lannat'ai au nord du Siam. Les objets ont une forme définie, s'inscrivent dans un système pondéral : 4 bahts, 2 bahts, 1 baht, comportent chacun trois poinçons différents, un pour confirmer le poids, un pour indiquer la ville d'émission, un pour différencier le souverain.

Pour être complet on ne peut, au Siam, passer sous silence l'existence des P'OT DUANG. Ces monnaies sous forme de « ver bouclé » s'inscrivent également dans le système pondéral du Siam et portent chacune deux poinçons, ce que montre la figure 13. Ce monnayage a eu cours pendant près de 700 ans.

Il nous faut maintenant faire un petit détour dans l'évolution telle que décrite plus haut. Une notion est venue s'ajouter au cours du temps : en l'occurrence la portabilité des valeurs. Certains peuples comme les Karen au nord du Siam ont transformé les lingots, résultat de la vente de l'opium aux Chinois, en bijoux : boucles d'oreille, bracelets, colliers.

La figure 14 nous montre une paire de boucles d'oreille KAREN. La forme est précise et constante et, comme par hasard, le poids est proche du baht.

Conclusions :

Le raisonnement tenu sur une partie du matériel numismatique du sud-est asiatique prouve à suffisance que les monnaies que nous connaissons aujourd'hui, s'inscrivent bien dans un contexte évolutif. Dès lors ne faut-il pas remettre en cause cette sacro-sainte origine des monnaies du monde occidental au VIe-VIIe siècle avant notre ère ?

Qui nous dit, qu'en Chine, en Inde ou en Égypte, il n'existait pas des objets bien plus anciens qui répondent de manière identique aux critères que nous voyons dans la monnaie du roi Crésus de Lydie en 561 av. J.C. ?

DE MEDAILLE VAN DE LIMBURGSE VRIJWILLIGERS VAN 1790

Ivo SUETENS

Inleiding

Jozef II werd in 1780 op 39-jarige leeftijd Rooms-Duits keizer en alzo ook heerser over de Oostenrijkse Nederlanden. Hij bezocht deze erflanden in 1781 en kwam met zeer slechte indrukken te Wenen terug.

Dientengevolge werkte hij hervormingsplannen uit waarbij de invloed van de Encyclopedisten duidelijk tot uiting kwam. Bij deze hervormingen kwam hij met ongeveer iedereen in botsing : in de eerste plaats met de Rooms-Katholieke Kerk.

Op 13 oktober 1781 werd het zogenaamd Tolerantie-edikt uitgevaardigd dat de vrije uitoefening van de protestantse erediensten garandeerde en tevens de burgerrechten van protestanten en Rooms-katholieken gelijkstelde, wat veel belangrijker was.

De kerk zou een nationale kerk worden en Jozef II belemmerde derhalve de betrekkingen van de geestelijkheid van de Oostenrijkse Nederlanden met Rome.

In 1783 werden de kontemplatieve kloosterorden afgeschaft.

In 1784 werd het huwelijk tot een uitsluitend burgerlijk kontrakt verklaard en de geestelijkheid werd verplicht ook de gemengde huwelijken in te zegenen. Tegelijkertijd werd er ook verbod opgelegd nog langer in de kerken te begraven. In 1786 werden alle godvruchtige en liefdadige broederschappen ontbonden en vervangen door één enkel, de Broederschap der Werkzame Naastenliefde. Ook mochten er nog slechts twee processies per jaar gehouden worden en dan nog zonder heiligenbeelden of muziek. Het vertonen van relikwieën en het houden van bedevaarten werd eveneens verboden.

Het begrijpelijk hevig verzet van de geestelijkheid leidde in 1786 tot de sluiting van alle bisschoppelijke seminaries en tot het inrichten van een «Seminarie generael» waarvan de professoren door de keizer zelf werden aangesteld. Reeds in 1787 verbood kardinaal de Franckenberg de seminaristen nog langer de leergangen van dit Seminarie generael te volgen daar de professoren er ketterse leerstellingen zouden verkondigd hebben.

Ook met de hogere burgerij kwam de keizer in konflikt, o.m. door het afschaffen van de geprivilegieerde rechtbanken en het onder staats-

toezicht stellen van de vrijmetselaarsloges die bovendien tot drie beperkt werden voor de ganse Oostenrijkse Nederlanden.

Het volk tenslotte joeg de keizer tegen zich in het harnas door de gilden, de ambachten en de natiën onder voogdij van de hogere overheid te stellen en door te verordenen dat alle kermissen op éénzelfde dag dienden gehouden te worden, namelijk op de tweede zondag na Pasen.

☆

☆ ☆

In september 1787 hadden in Brussel reeds relletjes plaats nadat Jozef II op 15 augustus afgevaardigden van de Staten van Brabant in Wenen had ontvangen en zich bereid had verklaard tot bepaalde concessies, echter onder voorwaarde dat de achterstallige hulpelden betaald werden en dat de burgerweerkorpsen die in veel steden en gemeenten waren opgericht zouden ontbonden worden.

Van deze toegevingen kwam echter niets terecht en de algemene ontevredenheid nam zienderogen toe. Hier moet wel opgemerkt worden dat de overheid tot dan toe niet haar toevlucht zocht in geweld. Jozef II ontbood wel de landvoogden Maria-Christina (zuster van Jozef II) en Albert-Casimir van Saksen-Teschen naar Wenen om hen de les te lezen over het feit dat zij eigenmachtig de keizerlijke edikten van 1 januari 1787 hadden opgeschort uit angst voor een dreigende opstand. Deze edikten hadden voornamelijk tot doel de bestuurlijke en rechterlijke inrichting van onze gewesten grondig te wijzigen. Ook de waarnemende goeverneur, Joseph graaf Murray de Melgum, opperbevelhebber van de Oostenrijkse troepen in de Nederlanden, durfde geen geweld te gebruiken en verklaarde eveneens dat de privilegiën zouden behouden blijven en dat de edikten van 1 januari 1787 werden ingetrokken ! Wel dreigde Jozef II een legermacht van 50.000 man te zullen zenden, maar veel meer dan dreigen kon hij niet vermits hij zijn troepen broodnodig had om tegen de Turken op te trekken. Graaf Murray werd in oktober 1787 vervangen door graaf d'Alton en Ferdinand graaf von Trautmannsdorf-Weinsberg kwam als gevolmachtigd minister naar Brussel. Zowel d'Alton als von Trautmannsdorf waren voorstanders van een harde koers.

Na de nietigverklaring van de privilegiën van Henegouwen, volgde op 18 juni 1789 de intrekking van de Blyde Inkomste en de ontbinding van de Staten van Brabant. Dit was de lont aan het kruitvat en einde juli 1789 braken in verschillende steden de onlusten los.

De Limburgse vrijwilligers

Gedurende de mislukte Belgische opstand (juli 1789 - december 1790) en na de praktische vernietiging van het revolutionaire patriottenleger,

bezetten de keizerlijke Oostenrijkse troepen opnieuw een groot gedeelte van het Belgisch territorium, vooral in de loop van augustus 1790. Dit betekende evenwel niet dat alle verzet tegen Oostenrijk werd opgegeven. Verspreide troepen opstandelingen zetten de strijd verder en veroorzaakten veel moeilijkheden aan het keizerlijk leger dat verplicht was verschillende strategische plaatsen tegelijk bezet en onder controle te houden. De Oostenrijkse effectieven waren allesbehalve voldoende voor dit doel en het opperbevel moest dan ook een beroep doen op de, vaak dubieuze, hulp van ingezetenen. Het was inderdaad zo dat een zeer groot gedeelte van de bevolking de akties van de leiders der Verenigde Belgische Staten helemaal niet goedkeurde en zich min of meer loyaal opstelde tegenover het wettig gezag, in casu het Oostenrijks bewind. Het waren vooral inwoners van het hertogdom Limburg (bestaande uit een klein gedeelte van Nederlands Limburg, het noordelijk gedeelte van de provincie Liège en een aantal gemeenten tussen Aachen en de huidige Belgische grens) die het grootste gedeelte van de Oostenrijksgezinden (indien we ze zo kunnen noemen) vormden. Deze Limburgers plaatsten zich onder het bevel van kapitein Constant van Hoobrouck d'Asper (wiens broer de zaak van de Patriotten diende) die bevelvoerend officier was van de zogenaamde Limburgse Jagers, beter bekend als de «Laudon-Verts» ⁽¹⁾, een vrijkorps opgericht in januari 1790 door Feldzeugmeister Maximilien graaf de Baillet de Latour en gerekruteerd in de streek van de Beneden-Rijn en het prinsdom Liège. Het kreeg de naam van de befaamde veldmaarschalk Gideon baron von Laudon (+ 14 juli 1790). Kapitein van Hoobrouck d'Asper had op 3 augustus 1790 Herve ingenomen maar was er enkele dagen later door de Patriotten verdreven. Op 13 augustus d.a.v. bezetten de Oostenrijkse troepen de stad definitief. Bij de eerste bezetting van Herve waren veel Oostenrijksgezinden de kleine mobiele kolonne van van Hoobrouck d'Asper komen verwoegen en hun aantal liep naderhand tamelijk hoog op. Het was toen dat te Aachen de vorming van een werkelijk vrijwilligerskorps werd beslist en een keizerlijk dekreet van 10 augustus 1790 erkende hun bestaan als een bezoldigde troep.

Het bleek echter alras dat het zo goed als onmogelijk was op dat ogenblik een regulier korps in te richten en daarom werd er beslist dat de effectieven zouden verdeeld worden in zogenaamde «divisies» of «brigades», geleid door een kommandant en hulpkommandant. Enkele weken later waren er reeds een paar duizend vrijwilligers aangeworven, genoeg om er de rechter Maasoever mee te beveiligen en om de rebellen in een tangbeweging te verrassen.

Hier is het wellicht interessant om aan te stippen dat er reeds vroeger pogingen gedaan werden om in Herve een vrijwilligerskorps op te richten. Dat gebeurde in november 1789 door luitenant Michel de Grand-Ry bij het naderen van het Patriottenleger onder generaal Vander Mersch. De Grand-Ry beloofde toen 15 sols per dag aan ieder die dienst zou nemen

tegen de Patriotten, maar de snelle opmars van het rebellenleger verijdelde deze plannen.

Na de katastrofale «kruistocht van september» waarbij de Patriotten tot aan de Maas werden teruggedreven, werden de Limburgse vrijwilligers op 17 november ontslagen. Als eindvergoeding ontvingen ze ieder een Kronenthaler en een dankbrief ⁽²⁾. Een groot gedeelte van de ontslagen manschappen verlangde er echter helemaal niet naar om naar huis terug te keren (velen hadden waarschijnlijk niet eens een «thuis») en bleven rondzwerven in de streek van Herve, zelfs nog tot in maart 1791, maar dat is een andere geschiedenis.

Over het effectief op het ogenblik van het ontslag der Limburgse vrijwilligers zijn er uiteenlopende cijfers gaande van 1045 tot 1143. Wij houden het maar bij 1091, getal geciteerd in de «Tableau de dénombrement général des volontaires limbourgeois à l'époque du 12 novembre 1790» in het Rijksarchief te Brussel. Deze verschillende getallen zouden kunnen verklaard worden door deserteurs en ontslagenen of ontslagnemers vóór 17 november 1790. Bij de effectieven moeten nog gerekend worden 40 kommandanten of «chefs», 20 hulp-kommandanten of «onderchefs», een kwartiermeester en een trompetter, allen onder het bevel van de kommandant, Michel de Grand-Ry, dezelfde die in november 1789 gepoogd had een vrijwilligerskorps samen te stellen.

Op 20 april 1792 verklaarde de Franse republiek de oorlog aan Oostenrijk, dit als gevolg van de gezamenlijke provokerende verklaring van de keizer en Friedrich-Wilhelm II van Pruisen tijdens de bijeenkomst van Pillnitz op 27 augustus 1791. Onmiddellijk werd er aan een heroprichting van het Limburgs vrijwilligerskorps gedacht met het oog op gebruik tegen de troepen van de Franse republiek die het Belgisch grondgebied bedreigden. Reeds vroeg in mei 1792 werd dit korps uitgerust en bewapend. Het bestond uit 385 man waarbij veel vrijwilligers van 1790 waren en het werd in Namur gelegerd onder het bevel van generaal Jean de Moitelle, die in 1789 kolonel was in het regiment «Prince de Ligne» ⁽³⁾.

Door de slag bij Jemappes op 6 november 1792, waar het Oostenrijks leger van hertog Albert-Casimir van Saksen-Teschen verslagen werd door de Franse troepen van generaal Dumouriez, kwamen de Belgische provincies onder Frans republikeins bewind. De overwinning van de prins van Koburg te Aachen en de Oostenrijkse zege bij Neerwinden op 18 maart 1793 verplichtten de Fransen tot ontruiming van onze gebieden. Op 25 januari 1794 gaf de Oostenrijkse gouverneur-generaal Charles-Louis (1793-1794, broer van keizer Franz II) bevel het tweede Limburgse vrijwilligerskorps te ontbinden.

De medailles

In een rapport gedateerd 20 augustus 1791 vanuit Liège, deed staatsraad Leclerc, lid van de privé-raad van de gouverneurs-generaal, een eerste

voorstel houdend het slaan van een kleine medaille met ring die op de voorzijde het portret van de keizer en op de keerzijde een inscriptie zou dragen die een allusie inhield op de gebeurtenissen waarin de vrijwilligers van 1790 betrokken waren geweest (bvb. MIL. SPONT. LIMB. CONTRA INSURG. BRAB. M.D.C.C.X.C.). Deze medailles zouden in goud of in zilver geschonken worden aan de chefs, de onderchefs en alle vrijwilligers zonder onderscheid. Ze zouden verleend worden aan een lint met de kleuren van de goeverneurs-generaal Maria-Christina en Albert-Casimir van Saksen-Teschen. Van in het begin had Leclerc aanbevolen de medailles niet enkel te verlenen aan hen die zich bijzonder onderscheiden hadden, maar aan iedereen. Een zeer wijs advies dat mogelijk rivaliteiten zou neutraliseren. In zijn rapport vermeldde raadslid Leclerc 28 chefs, 12 onderchefs, 30 vrijwilligers «ex-proprie», d.w.z. onbetaalde, en 1.299 gewone vrijwilligers, een groot verschil dus met de reeds eerder genoemde cijfers. Bovendien bevindt zich in het Rijksarchief te Brussel een lijst met de namen van niet minder dan 62 vrijwilligers «ex-proprie». Zoals we reeds eerder zegden is het onmogelijk een juist cijfer te geven van de werkelijke effectieven.

Zich steunend op het Leclerc-rapport stelde de privé-raad van de goeverneurs-generaal voor over te gaan tot het slaan van :

1. 40 gouden medailles met een gewicht van ongeveer twee dubbele soevereinen. De voorzijde zou het portret van keizer Leopold II dragen en de keerzijde een nog te kiezen inscriptie. Deze gouden medailles waren bestemd voor de 28 chefs en de 12 onderchefs.
2. 30 gouden medailles, identiek aan de eerste, met uitzondering van het formaat en het gewicht dat slechts één dubbele soeverein mocht benaderen. Deze kleine gouden medailles zouden bestemd zijn voor de vrijwilligers «ex-proprie».
3. Zilveren medailles van hetzelfde formaat en met dezelfde voorstelling als de grote gouden medailles en te verlenen aan de 1.299 gewone vrijwilligers, met uitzondering van deze die niet tot het einde gediend hadden of wiens gedrag onwaardig bevonden was.

De medailles zouden opgehangen worden aan een lint met de kleuren zoals voorgesteld door raadslid Leclerc. We stellen hierbij vast dat de kleuren van het lint of de schikking van de kleuren nergens duidelijk omschreven werden.

Het advies van hun privé-raad volgend, gaven de goeverneurs-generaal Maria-Christina en Albert-Casimir van Saksen-Teschen op 17 september 1791 het bevel aan de keizerlijke munt te Brussel om de medailles te slaan en ze kozen ook de inscriptie voor de keerzijde. Keizer Leopold II meldde op 14 oktober 1791 vanuit Wenen dat hij zich akkoord verklaarde met de beslissing van zijn zuster en schoonbroer.

Alzo werden geslagen door de munt te Brussel : 40 grote gouden medailles, 30 kleine gouden medailles en 1.299 zilveren medailles. Met dezelfde brief van 27 april 1792 die de oprichting van het tweede korps Limburgse vrijwilligers beval, werden ook de medailles verzonden. Ze werden in Herve uitgereikt aan die vrijwilligers die reeds in 1790 gediend hadden, door de burgerlijke commissaris-generaal van zijn Apostolische Majesteit, Wunsch, die tevens auditeur van de Rekenkamer te Brussel was. Andere uitreikingen grepen plaats door raadslid Havenith, advocaat-generaal in de soevereine raad van het hertogdom Limburg, o.m. op 6 mei 1792 in Eupen en op 10 mei 1792 in Baelen bij Eupen, aan oud-vrijwilligers van 1790.

Betreffende de personen die in aanmerking konden komen voor een der medailles heerste er enige verwarring. We vermeldde reeds de algemene verleningsvoorwaarden. Bovendien zouden in aanmerking kunnen komen voor de grote gouden medaille degenen die zich onderscheiden hadden door wapens op de vijand te veroveren of door daden van grote moed bij de verdediging van de zaak van de wettige vorst. Maar veel aanvragen kwamen van lieden die met de Limburgse vrijwilligers niet het minste uitstaans hadden gehad. Kort na de verdeling van 33 grote en 30 kleine gouden medailles bleek dat lang niet aan alle aanvragen voor gouden medailles zou kunnen voldaan worden. Commissaris-generaal Wunsch beschreef in een brief aan de goeverneurs-generaal de vreugde der gedekoreerden en vroeg terzelfdertijd dezelfde «koninklijke gunst» voor andere verzoekers.

Verschillende onderzoeken van deze aanvragen bewezen echter dat het grootste gedeelte van deze zogenaamde «rechthebbenden» rustig hadden thuis gezeten tijdens de troebelen of gevlucht waren bij het eerste kanonschot. Hoe dan ook, de privé-raad besloot op 9 juni 1792 een supplementair contingent van 91 kleine gouden medailles te laten aanmaken. Dit supplement werd verdeeld op het einde van juni en het begin van juli 1792. Zeer kort daarop ontving Wunsch het bevel de verdeling te staken en de restanten werden door het staatssekretariaat aan het Brussels munthof overgedragen en aldaar gesmolten.

Resumerend kunnen we stellen :

In 1792 werden door het keizerlijk munthof te Brussel geslagen : 40 grote gouden medailles, 121 (30 + 91) kleine gouden medailles en 1.299 zilveren medailles.

Door het munthof werden einde 1792 gesmolten : 6 grote en 13 kleine gouden medailles evenals 215 zilveren medailles.

Verleend (of beter gezegd : verdeeld) werden er dus :

34 grote gouden medailles, 108 kleine gouden medailles en 1.084 zilveren medailles waarvan er nog twee dienen afgetrokken die gegeven werden aan vrijwilligers die hun oorspronkelijke medaille verloren hadden (of verdronken).

De Medaille van de Limburgse Vrijwilligers van 1790 is vermeld en beschreven in de standaardwerken van Herman von Heyden, van Dr Hesse von Hesselthal en Georg Schreiber, evenals in de recente werken van Václav Měříčka. Geen van deze auteurs heeft ooit een grote gouden medaille gezien en ons is er geen bekend in publieke of private verzamelingen.

De medailles zijn rond met een diameter van respectievelijk 32 en 28 mm. De voorzijde vertoont het gelauwerd borstbeeld van keizer Leopold II (1790-1792) met daarrond de legende LEOPOLDVS. II. AVG. DVX. LIMBVRGI. De keerzijde draagt de tekst FIDIS. / FORTIBVSQVE. / VOLVN- TARIIS. / LIMBVRGENSIBVS. / PALMA. / MDCCXC. omringd door een lauwer- en een eikenkrans. Zij zijn voorzien van een versierde draagring van het type dat we ook vinden bij de schoolprijsmedailles van die tijd. De medailles werden gedragen aan een 35 mm breed, rood lint met 5 mm brede blauwe zijstroken op 1 mm van de boord. De gegevens voor het lint stammen van von Hesselthal & Schreiber die het zeer waarschijnlijk overnamen van von Heyden die echter zijn bron niet vermeldt. De stempels voor de twee formaten medailles werden gegraveerd door de befaamde medailleur en hoofd-graveur van de Brusselse munt, Theodoor van Berckel, dezelfde die de stempels vervaardigde voor de munten van de dissidente, kortlevende Verenigde Belgische Staten van 1790-1791, de tegenstanders dus van de Limburgse vrijwilligers. Deze stempels bevinden zich nu in de stempelverzameling van de Munt van Wenen, waarnaar zij bij het begin van de Franse inval in de Nederlanden werden overgebracht. Er zijn slechts twee stempels, gecatalogeerd onder de nummers 1231 en 1232, waaruit blijkt dat de grote gouden en de zilveren medailles met dezelfde stempel geslagen werden.

Zoals we reeds zegden is een grote gouden medaille noch in openbare noch in privé verzamelingen bekend. Een kleine gouden medaille bevindt zich in het Koninklijk Museum van het Leger en een in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek. De kleine gouden medaille in het Pen-

ningkabinet weegt 9,81 g wat dus absoluut niet overeenstemt met het gewicht van een dubbele soeverein dat varieert van 11,08 tot 11,11 g. De zilveren medaille in het Penningkabinet en deze in mijn verzameling wegen 14,25 g ⁽⁴⁾.

In de voormalige verzameling van wijlen baron Surmont de Volsberghe die in 1904 door legaat in het bezit kwam van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, bevindt zich een vergulde zilveren medaille die slechts 13,864 g weegt. De vergulding van dit stuk is absoluut oud en aangebracht op een reeds versleten medaille, wat het gewichtsverlies zou kunnen verklaren. Mogelijk wou een met de zilveren medaille gedekoreerde doen geloven dat hij de gouden medaille had gekregen. Eveneens in het Penningkabinet te Brussel bevinden zich exemplaren van de grote en van de kleine medaille, beide in zilver doch zonder ring geslagen zoals een rekenpenning. De bedoeling van deze stukken is niet duidelijk, mogelijk waren het present-exemplaren. In de voormalige verzameling van Edouard van den Broeck, nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, bevindt zich een rood koperen proefstuk van de grote medaille, eveneens geslagen zonder ring.

Tot slot willen we nog een mysterieus stuk vermelden dat er de oorzaak van was dat verschillende auteurs verkeerde conclusies trokken en foutieve informatie verstrekten over de formaten van de medailles. Professor G. Fattovich van Venetië bezit een kleine medaille, volledig met ring doch zonder lint, geslagen in zilver. Deze medaille is voor ons en voor alle ordekundigen een volslagen raadsel en zal het waarschijnlijk ook blijven.

Bibliografie :

1. Bronnen en algemene publikaties

- Algemeen Rijksarchief, «Staatssecretariaat en secretariaat van oorlog».
- Algemeen Rijksarchief, «Fonds van de Verenigde Belgische Staten».
- de RYCKEL A., *Histoire de la ville de Herve*. Liège 1906.
- GACHARD, *Documents politiques et diplomatiques sur la révolution belge de 1790*. Brussel 1834.
- GUILLAUME, *Histoire des régiments nationaux des Pays-Bas au service de l'Autriche*. Brussel 1877.
- LECONTE L., *La révolution brabançonne dans le duché de Limbourg*. Brussel 1938.
- LECONTE L., *Les événements militaires et les troupes de la révolution liégeoise*. G.p.o.d.
- MINDER A., *Le duché de Limbourg et la révolution brabançonne*. Pepinster 1940.
- Vicomte TERLINDEN Ch., *Les derniers belges au service de l'Autriche - 1797-1861, Carnet de la Fourragère*, 3e série, nr. 4 (juni 1932), p. 330-348.
- VON OTTENFELD & TEUBER, *Der österreichischen Armee von 1700 bis 1867*. Wien 1895.

2. Ordekundige publikaties

- CUMONT G., *Les volontaires limbourgeois et leur médaille, 1790-1794*. Brussel 1886.
- *Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung des K.K. Hauptmünzamt in Wien*. 2. Band, Wien 1902, nrs. 1231 (32 mm) en 1232 (28 mm).
- HESSE VON HESSENTHAL W. - SCHREIBER G., *Die tragbaren Ehrenzeichen des Deutschen Reiches, einschliesslich der vormals selbstständigen deutschen Staaten sowie des Kaisertums und des Bundesstaates Österreich, der Freien Stadt Danzig, des Grossherzogtums Luxemburg, des Fürstentums Liechtenstein und der Ehrenzeichen der NSDAP*. Berlin 1940, nrs. 1094, 1095 en 1096.
- MĚŘIČKA V., *Rakouské, Rakousko-Uherské vojenské a občanské záslužné a pamětní medaile*. Praha 1974, p. 19, nr. 7 + ill. 7/C. (Geeft foutieve afmetingen van de drie medailles).
- MĚŘIČKA V., *Rakouské medaile záslužné a pamětní, Faleristická příloha Oběžníku ČSSPD*, nr. 29-30, 1960, p. 15.
- MĚŘIČKA V., *Orden und Ehrenzeichen der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien-München 1974, p. 220-221 + ill. nr. 161. (Geeft foutieve afmetingen voor de drie medailles en een verkeerde datum voor de verlening : in 1790 waren de medailles nog niet gesticht en ze werden ook nooit verleend voor de oorlog tegen het revolutionaire Frankrijk).
- SUETENS I., *Medaile pro dobrovolníky z Belgické provincie Limburk z doby vojenské spolupráce s Rakouskem v roce 1790*. Praha, Drobná Plastika, Brezen 1979, p. 12-20.
- VON FALKENSTIEN (sic) J., *Imperial Austrian Medals and Decorations*. Tucson, Arizona 1972, p. 22.
- VON HEYDEN H., *Ehren-Zeichen (Kriegs-Denkzeichen, Verdienst- und Dienstalterszeichen) der erloschenen und blühenden Staaten Deutschlands und Oesterreich-Ungarns*. Frankfurt a.M. 1897, nr. 991. (Enkel de zilveren medaille).
- VON HEYDEN H., *Ehren-Zeichen in Frankreich und Belgien*. Frankfurt a.M. 1903. *Belgien* : nrs. 10, 11 en 12. (Vermeldt als eerste de kleuren van het lint).
- VON PROCHAZKA R., *Oesterreichisches Ordens-Handbuch*. München 1975, p. 30, nrs. 144, 145 en 146 + ill. p. 147. (Beeldt de zilveren medaille af onder vermelding dat het de gouden is. Geeft ook foutieve afmetingen van de zilveren medaille).
- DE WITTE A., *Le graveur Théodore-Victor van Berckel - Essai d'un catalogue de son œuvre, Gazette numismatique*, 1907-1908, p. 109-111, nrs. 136 en 137.

(1) Constant Ghislain Charles van Hoobrouck d'Asper. Geboren te Gent op 27 december 1754 en overleden op 6 juli 1809 als Feldzeugmeister en kolonel-bezitter van het oud regiment «Stuart». Hij stierf aan de verwondingen opgelopen bij de verdediging van het dorp Adderklaw, een sleutelstelling tijdens de slag bij Wagram.

(2) De gevechten van Mafle, Florée, Wagnée en Maillen op 22 september 1790, Rotheux en Neupré op 24 september 1790 waren beslissend. Vooral in dit laatste gevecht waren de Limburgse Vrijwilligers zeer actief.

(3) Jean de Moitelle was ook de verdediger van Namur tegen de Fransen in 1792.

(4) In april 1978 werd door een bekend Duits veilingshuis een zilveren medaille van de Limburgse vrijwilligers openbaar geveild. Deze woog, naar de gegevens verstrekt door de catalogus, 13,82 g.

GEDENKPENNING BIJ DE INWIJDING VAN HET VERBINDINGSKANAAL «DE COUPURE» TE BRUGGE IN 1753

Juliaan Taelman

De Vlaamse dichter Karel-Lodewijk Ledeganck wijdde in zijn poëtische trilogie *De Drie Zustersteden* een hymne aan de stad Brugge in volgende bewoordingen :

«Wie ooit een dode maegd zag
Den eersten droeven stervensdag
Eer nog de vinger der vernieling
De lijnen heeft gekrenkt van schoonheid en bezieling
Die ondervond hoe zacht, hoe engelachtig schoon
't Genot der eeuwige rust op 't wezen ligt ten toon».

Rustig als een schrijn, fonkelend als een juweel, zo toont Brugge zich in de schaduw van zijn grijze hemel of in de blakende zon en zelfs zwijgend vertelt de stad haar wel en wee uit de voorbije eeuwen.

Brugge wemelt van gebouwen en oorden die merkwaardig zijn inzake bouwkunst en schilderachtigheid ; zo de oude poorten van de stad, de oude huizen en de smalle straten . . . Kortom, de stad Brugge, die zoveel musea heeft, is zelf een openluchtmuseum.

Brugge zal niet sterven, kan niet sterven. Het is zachtjes ingeslapen en droomt, zoals de schone slaapster, glimlachend over zijn roemrijk verleden. Ga het slenterend en dromend bezoeken en het zal rustig ontwaken om U te bekoren. Het zal U vertellen over zijn verleden, zijn blijvende jeugd.

Ik besef dat Brugge leefde, wanneer ik vóór mij de zilveren penning zie liggen geslagen bij de inwijding van het verbindingskanaal «de Coupure» te Brugge in 1753.

Beschrijving :

V/ Borstbeeld van Maria-Theresia, naar rechts, het haar versierd met diadeem.

Op de onderste afsnede : H. (eylbrouck)

MAR. TH: D: G: JMP: R: COM.FLA:

K/ Zuil van vuur, omringd door zonnestralen. In het midden de Rode Zee (!) die «de Coupure» voorstelt. Onderaan op drie lijnen : INSUETUM/PERITER/1753

EXSPECTATA DIU POPULIS COMMERCIA PANDIT leeuwje (= muntteken Brugge).

Rand : dubbele rij punten.

Zilver - 29 mm - 9,168 g.

Graveur : Norbert Heylbrouck.

De penning herinnert aan een stukje geschiedenis, waartoe de numismatiek een klein steentje heeft bijgedragen, en zulks ten tijde van Maria-Theresia, bij de Gratie Godts Rooms Keyserinne, Koninginne van Duytslandt, van Hongaren, van Bohemen, van Dalmatiën, van Croatiën, van Slavoniën etc. . . . Gravinne van Vlaenderen etc. . . ., in een Brugge dat volgens een oud boek «Kleynen Atlas ofte Curieuse Beschrijving van Geheel de Weireldt», in die tijd als volgt beschreven wordt :

«De Stadt Brugghe heeft haeren naem van de menigte van steene en houte Bruggen, oft van een brugge alleen genaemt Brughstok, de outste plaetse is de Borghet waer van de fondamenten syn in een schoon en effen pleyn, dry mylen van de zee, heeft van natuer geen watervloet maer een groote vaert met menschen handen gemaect, heeft diversche stroomen door de staat, dewelcke uitlopende vergaderen by malkander, zuyt-oostwaerts is gelegen Gent, zuyt-waerts Cortryk, zuyt-westwaerts Vurne, noor-oostwaerts Middelburgh in Zeelant, alle omtrent acht mylen van daer, wordt gedeylt in ses deelen, heeft negen Prochiën, daeronder is het Heylich Cruys en S. Catharina, is in de ronde groot ses Italiaansche mylen met rechte en breedte straeten, ende ses vermaerde poorten, daer syn de 60 kercken soo kleyn als groote, de Hooft-Kercke is die van S. Donaes, heeft eenen Bisschop ende Canonieken, de inwoonders syn van natuer vrindelyck, beleeft en gespraecksam, geneiren haar Satynen, Sayetten, lijven, wolle lakenen, tappiseryen. Op de Borghet word justitie gedaen van de ses diversche overheden, is de tweede Hooft-Stadt, en het tweede lid, leyt naest Gent».

In die tijd, nl. in het midden van de 18de eeuw, werden veel belangrijke werken uitgevoerd : een gevolg van de bezorgdheid van de regering.

Noemen wij o.a. het kanaal Gent-Brugge en verder het kanaal Brugge - Oostende.

Een som van 3.308.733 gulden werd besteed om het kanaal Gent - Brugge te verbeteren niet alleen door het uit te diepen en te baggeren, maar ook door het aan beide einden te verbinden met andere waterlopen en door de bouw en de herbouw van verscheidene draaibruggen. Het was een enorm werk en de nieuwe sekties werden «Coupure» genoemd, een benaming die thans nog bewaard is gebleven.

De «Coupure» is gelegen aan de overkant van rijkswachtkazerne. De eigenlijke «Coupure» te Brugge moest het stroomafwaarts kanaal van de Gentpoort langs de vestingen verlengen om het kanaal naar Damme en naar Oostende te bereiken ; meer nog, een vertakking die de stad bereikte, moest toelaten de kanalen aan de Molenbrug met elkaar te verbinden.

De werken werden in 1751 begonnen en in 1753 voltooid. De hierboven beschreven penning vereeuwigde die voltooiing. Een brief dd. 6 september 1753 van de waradijn te Brugge aan de Staten-Generaal verklapt ons, dat tijdens een bezoek aan het Munthuis te Brugge Graaf Karel van Cobenzl, gevolmachtigd minister in de Nederlanden, bevel gaf om voor zijn eigen gebruik enkele zilveren penningen te slaan met als beeldenaar die van Keizerin Maria-Theresia ; de waradijn mocht echter zelf het onderwerp van de keerzijde kiezen. Pensionnaris Pycke, die bij het onderhoud aanwezig was, raadde aan, iets uit te denken in verband met de «Coupure». De hier bedoelde «Coupure» is wel die van Brugge, waar de onderhandelingen gebeurden.

Uit het vervolg van de brief kan worden afgeleid, dat de waradijn Simon-Pierre Van Overloop aan het werk ging en dat zijn ontwerp door de leden van de «jointe van de munte» werd goedgekeurd.

«Ick hebbe ghedacht ende ten selven daeghe ghemaect het medecommende projet, t' gone d'heeren van de jointe (den heer president Cordeijs à la tête) wel heeft bevallen volghens hunne missive hiernevens gevoegt, dewelcke benevens het projet te retour versoecke. Ende also UE seer Eerweerde ende Edle moghelijck oock sullen ghedient syn van een quantiteit derselve te bekomen, believen de selve t'ordonneren à mon gouverne».

Er dient opgemerkt, dat een gedenkpenning die in 1667 geslagen werd op naam van Lodewijk XIV, op de keerzijde een gezicht op de stad Toulouse vertoont met het omschrift «EXSPECTATA DIU POPULIS COMMERCIA PANDIT», een zinspeling op het graven van het kanaal van Languedoc. Van Overloop heeft hetzelfde omschrift gebruikt, doch het gezicht op de stad Toulouse vervangen door een tamelijk vage afbeelding van de doortocht door de Rode Zee. De uitleg in de brief van de waradijn toont aan, dat hij zich verdedigt tegen de mening dat die allegorie raadselachtig zou zijn.

«Den sin van desen penninck en is niet enigmaticq, wanneer men dunckt dat de Coupure is «ITER INSUETUM PER QUOD PRINCEPS COMMERCIA PANDIT» soo als «ITER UNSUETUM» was voor de passage over de Roode Zee voor de kinderen van Israël geleijt door een vierighe wolcke als een colonne waer op den sin speelt».

Hiermee meen ik een zeer zeldzame gedenkpenning in zijn tijd belicht te hebben, hetgeen de waarde ervan wellicht vergroot.

Bibliografie :

Revue Belge de Numismatique 1903, p. 51 - 57.
Collection F. Feurardent. Paris 1915, tome troisième, nr. 14.056.

DEUX MÉDAILLES SUR LE SIÈGE DE MAESTRICHT DE 1579

A.G. VAN DER DUSSEN

Introduction

C'est avec plaisir que j'ai accepté d'écrire un article pour les «Miscellanea» publiés par l'Alliance Européenne Numismatique à l'occasion de son trentième anniversaire, dont la célébration a lieu à Liège, qui célèbre de son côté son millénaire.

Il semble en effet qu'on se trouve actuellement dans une époque de commémorations : après le millénaire de Bruxelles, c'est l'heure de célébrer le millénaire de Liège ; dans les Pays-Bas septentrionaux, on vient de commémorer le quatrième centenaire de l'Union d'Utrecht, et dans la ville de Maestricht, on se prépare à commémorer un événement moins heureux, le siège de 1579. Deux médailles furent frappées à (ou plutôt après) cette occasion, et c'est à elles qu'est consacré ce bref article. Bien entendu, les monnaies obsidionales frappées pendant le siège auraient pu fournir le sujet d'un article beaucoup plus intéressant, mais M. l'ingénieur Hamelers m'a coupé l'herbe sous le pied avec la conférence qu'il a donné en 1978, à Maestricht, lors de la réunion annuelle de la Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Je devrai donc me contenter de ces deux médailles...

Un peu d'histoire

- 1555 Abdication de Charles Quint, auquel succède Philippe II, qui nomme sa demi-sœur, Marguerite de Parme, gouvernante des dix-sept provinces des Pays-Bas. De sérieux problèmes économiques se manifestent dans nos régions ; chômage et hausses de prix des denrées alimentaires (l'histoire est un éternel recommencement).
- 1567 Arrivée du duc d'Albe, qui persécute les Calvinistes.
- 1568 Guillaume le Taciturne traverse la Meuse à Stockhem. Le onzième couplet de l'hymne national néerlandais y fait allusion. Début d'une guerre qui durera 80 ans.
- 1568, 1570 et 1572. Echec de toutes les expéditions lancées de l'est par Guillaume d'Orange. Dans les environs de Maestricht, les Espagnols n'engagent pas le combat, espérant que Guillaume devra battre en retraite faute d'argent.
- 1576 Maestricht est toujours occupée par les Espagnols. Ses habitants emprisonnent le gouverneur espagnol Montesdoca et repoussent l'ennemi dans le quartier de Wick. Par une ruse peu honorable, en

se servant des femmes de Wick comme boucliers devant leurs troupes, les Espagnols réussissent à rentrer dans la ville, qui est alors livrée à un terrible pillage.

1577 Don Juan d'Autriche, gouverneur général des Pays-Bas, accepte la Pacification de Gand. En vertu de l'Edit perpétuel, les Espagnols doivent donc évacuer la ville de Maestricht. Une petite garnison des Etats s'y installe. La ville jouit de quelque repos jusqu'au moment où Don Juan rompt avec les Etats.

1578 Alexandre Farnèse, prince de Parme, succède à son oncle, Don Juan d'Autriche.

(Alexandre Farnèse, qui descendait d'une famille aristocratique de Toscane, naquit à Rome en 1545 et mourut à Arras en 1592. Il était l'arrière-petit-fils du pape Paul III et le fils d'Octave Farnèse et de Marguerite de Parme. Sous Don Juan, il participa à la bataille navale de Lépante contre les Turcs et, en 1577, à la bataille de Gembloux, où les troupes des Etats furent mises en pièces).

Une des premières idées d'Alexandre fut de s'emparer de Maestricht afin de couper aux provinces de Belgique leurs communications avec l'Allemagne. Melchior de Schwarzenberg commandait la garnison de Maestricht, assisté de Sébastien Tapin, défenseur de La Rochelle.

1579 Le 8 mars marque le début du siège de Maestricht. A ce moment, la garnison se compose de 1.200 hommes de diverses nations ; on peut y ajouter 6.000 hommes des corps de métiers, ainsi que de nombreux bourgeois et campagnards.

Une partie de l'armée espagnole traverse la Meuse et occupe le quartier de Wick. Une autre partie, sous le prince de Parme, occupe la rive gauche de la Meuse. Le prince fait jeter deux ponts sur la Meuse pour relier les deux camps.

Le 26 mars, il ouvre le feu contre la ville avec 46 pièces d'artillerie lourde. Pendant des mois, on se bat farouchement dans les tranchées et sur le terrain, mais l'héroïsme des défenseurs ne peut arrêter le destin.

Après la perte successive des ouvrages extérieurs, la ville tombe le 29 juin, et pendant trois jours, elle subit la fureur des Espagnols.

Les médailles

(Avec mes remerciements au Cabinet des Médailles de La Haye)

- (a) D/ ALEXANDER FARNESIVS ; buste du prince à gauche.
R/ INVITVS INVITOS («je les ai détruits malgré moi» ou, si l'on veut, «malgré eux») ; vue de Maestricht face à l'artillerie lourde des assiégeants.
- (b) D/ ALEXANDER PIR(mae) PLAC(entiaeq) DVX III ET CT (Alexandre III, Duc de Parme et de Plaisance, etc.) ; buste du prince à droite.
R/ Même légende que la première médaille ; vue sur la ville de Maestricht, avec MAESTREHG dans le champ.

(De la légende et du Collier de l'Ordre de la Toison d'Or dont les deux bustes sont ornés, on peut déduire que les deux médailles ont été frappées après 1586, car c'est seulement après la prise d'Anvers que le prince reçut cette haute distinction, et il ne prit le nom d'Alexandre III qu'après la mort de son père, en 1586.)

Le médailleur

La signature IVLIAN et IVLIANO est celle du graveur Gianni Giuliano, ou Juliano Jannini, mort après 1599. Il s'agissait probablement d'un orfèvre florentin qui, après avoir servi dans la cavalerie, s'était établi en Belgique vers 1580 et qui, en 1599, était fort âgé et infirme. On connaît de lui, outre les deux médailles sur le siège de Maestricht, les médailles suivantes :

- (sans date) Octave Farnèse et Marguerite d'Autriche ;
- 1568 le duc d'Albe ;
- 1585 la prise d'Anvers ;
- 1592 Philippe II.

Bibliographie

- BARTELET, J., *Parma, Spiegel der Spaense Tyrannye 1579-1979*. Maastricht 1979.
- ELSEVIER, *Historische W.P.* Amsterdam/Brussel 1957.
- FORRER, L., *Biographical Dictionary of Medallists, Coin, Gem, and Seal-Engravers, 500 B.C.-A.D. 1900*. 8 vols. London 1902-1930.
- GELDER, Dr. H. ENNO VAN, *De Nederlandse Noodmunten van de Tachtigjarige Oorlog*. 's-Gravenhage 1955.
- HAMELERS, H.H.M., Voordracht voor het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde over : «De Belegering van Maastricht in 1579 door de Hertog van Parma en de Noodmunten gedurende dit Beleg geslagen». Maastricht 1978.
- LOON, G. VAN, *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*. 's-Gravenhage 1723-31.
- LOON, G. VAN, *Histoire métallique des XII provinces des Pays-Bas depuis l'abdication de Charles-Quint jusqu'à la paix de Bade en MDCCXVI*. La Haye 1732-1737.
- PERREAU, A., *Recherches sur les Corporations des Métiers de la Ville de Maestricht, et sur leurs Méreaux*. Bruxelles 1848.
- PINCHART, A., *Histoire de la Gravure des Médailles en Belgique depuis le quinzième siècle jusqu'en 1794*. Bruxelles 1870.

LES DÉBUTS DE LA BELGIQUE VUS À TRAVERS LA LOUPE DU NUMISMATE

Philippe VAN HEURCK

Il est curieux de remarquer que l'histoire de notre indépendance nationale peut, de façon ininterrompue, se lire à travers nos collections numismatiques. Bon nombre de médailles, de monnaies, nous racontent de façon irréfutable, les événements dont elles furent les témoins. Nous nous proposons, dans cet article, de les interroger au sujet des premiers événements qui marquèrent notre indépendance.

Les premiers signes des troubles envers la domination hollandaise sur nos régions, sont rapportés par quelques médailles d'argent, dont le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Royale de Bruxelles possède quelques exemplaires. Nous pensons aux médailles de l'«Ordre des Infâmes». Leur frappe eut lieu suite à une déclaration malheureuse de notre souverain de l'époque, Guillaume Ier, qui, lors d'un séjour à Liège en 1829, enivré par les acclamations de la foule, se laissa aller à qualifier l'opposition d'«infâme». L'acclamation, que Guillaume avait pris pour une marque d'attachement à son gouvernement, n'était, en fait, qu'un témoignage envers sa personne royale. L'opposition, vexée à outrance par les propos du souverain, saisit le mot, et imitant en cela une révolte vieille de trois siècles, celle des Gueux, institua l'Ordre des Infâmes. Ses adhérents arboraient son insigne en guise de protestation contre Guillaume Ier, rangé depuis cette malencontreuse déclaration avec son gouvernement, et cible des esprits révoltés. De la même façon les Gueux, trois siècles plus tôt, avaient tenu à marquer leur opposition à Philippe II qui couvrait Granvelle. Ainsi, aussi marqua-t-on l'opposition envers Guillaume qui, ouvertement, couvrait son gouvernement.

Sur ces insignes, on lit les mentions suivantes : «Fidèles jusqu'à l'Infâmie», raillerie évidente sur le thème inauguré par Guillaume à Liège, et au dos «L.F. art. 161» (L.F. = loi fondamentale), allusion au pétitionnement de 1828. Il y a des exemplaires portant d'autres mentions telles que par exemple «Lex Rex», qui est un raccourci du précédent.

La semence de révolte tomba en bonne terre, le rapprochement entre libéraux et catholiques devint réel, et le pétitionnement obtint un succès grandissant. Guillaume Ier, voulant opposer à la réaction des provinces belges son droit souverain, eut une deuxième parole malheureuse, qu'il émit en tant qu'opinion personnelle. Il disait que sa conduite s'inspirait de celle de ses ancêtres «dont la sagesse et le courage servirent d'égide à la liberté politique, civile et religieuse des Pays-Bas contre les usurpations

d'une foule égarée et contre l'ambition d'une domination étrangère...». Voilà bien des paroles fort imprudentes à l'égard des provinces belges. Elles reflétaient parfaitement la mentalité d'un souverain des Provinces-Unies, mais ne pouvaient se justifier pour le roi des Pays-Bas.

De Potter, virulent démagogue, et populaire par une première condamnation, se fit le porte-parole de la Belgique pour la réponse à Guillaume Ier. Dans sa célèbre «Lettre de Démophile», publiée dans le *Courrier des Pays-Bas*, De Potter reproche au souverain de s'appuyer sur la foi fondamentale pour justifier son gouvernement. Il lui demande la séparation administrative entre la Belgique et la Hollande... Le mot est lancé ! De Potter et les siens n'auront de repos avant d'atteindre cet objectif, but de toutes leurs prochaines luttes.

A partir de ce moment, pour De Potter, la réconciliation avec le roi des Pays-Bas est devenue impossible. Il propose la création d'une confédération de tous ceux qui résistaient au pouvoir. Ses activités sont interprétées par le gouvernement comme étant une agitation à la révolte, et De Potter est condamné au bannissement. Ses fidèles frappèrent à cette occasion une médaille pour honorer De Potter. Elle rappelle en deux mots les objectifs de la lutte de De Potter : «Liberté, Patrie», peut-on lire. La médaille est de bronze et est due au talent du graveur Adrien Veyrat (Paris 1803 - Bruxelles 1883).

En 1830, la situation des provinces méridionales ne s'est pas calmée. Dès janvier, on croit que c'est le roi qui provoque volontairement des émeutes, pour trouver un prétexte à changer la constitution et à consolider le pouvoir. Il n'en est pas moins injurié ouvertement par ses sujets belges, et la tension monte. Puis éclate la révolution française de 1830. Guillaume voit en celle-ci un soulagement, car il craignait une invasion de la Belgique par Charles X. Il ne se doute pas que cette révolution est suivie avec intérêt par les révoltés belges et que ceux-ci sont reçus en pompe à Paris. Il ne se doute pas non plus de ce que la réussite de celle-ci, décidera les plus modérés à passer dans l'illégalité de la révolution. Certains Belges rêvent d'un rattachement à la France, et on rapporte à Louis-Philippe que, s'il le désirait, il envahirait la Belgique sans coup férir, et que ses populations se rangeraient aussitôt de ses côtés, désireux à tout prix de se défaire du joug hollandais. Les rapports de police signalent que des agitateurs français sont actifs à Bruxelles, et que parmi le peuple on voit circuler bon nombre de pièces françaises toutes neuves, à l'effigie du Roi Bourgeois. Mais Louis-Philippe, peu désireux de se brouiller avec Vienne ou Londres, observe attentivement le déroulement des événements, sans intervenir.

Une autre médaille, de bronze, gravée par Maurice Borrel (Montataire 1804 - La Rue Chevilly 1882), commémore la chaude soirée du 25 août 1830. Ce soir-là, devait avoir lieu une fête à l'occasion de l'anniversaire du roi. Sous prétexte de la pluie - mais plus probablement pour éviter la contestation, et en attendant que les esprits soient calmés - les festivités

prévues furent reportées à une date indéterminée. Quoi qu'il en soit, ce soir du 25 août, les Bruxellois se rendent à un grand spectacle organisé au théâtre de la Monnaie, la «Muette de Portici». La police a appris que certains troubles auraient lieu à cette occasion, mais on ne fait rien pour renforcer les forces de l'ordre. Le gouvernement veut donner une impression de calme et ne veut éveiller aucune hostilité du public par un déploiement accru des forces de l'ordre. Au moment où, dans la «Muette de Portici», le ténor La Feuillade entame «Amour sacré de la Patrie», sa voix est étouffée par les clameurs s'élevant de la salle. La foule se lève, échauffée par ce chant, et, remplie de fièvre révolutionnaire se rend au bureau du National, organe défendant le gouvernement, et à la maison de son directeur, Libri-Bagnano, rue de la Madeleine, où tout est saccagé. On se procure des armes qui sont aussitôt distribuées, et la révolution est née. La police, trop peu nombreuse, ne peut retenir la ruée révolutionnaire. C'est d'elle que naîtra la Belgique un peu plus tard.

Nous passons ici sous silence les combats et les grands événements d'où sortit la Belgique, ceux-ci étant abondamment décrits dans les ouvrages qualifiés. Nous nous limitons à citer les anecdotes moins connues, et rapportées par des témoignages numismatiques.

Nous citerons encore cette autre médaille de Veyrat, commémorant l'adoption des couleurs nationales. Curieusement, ce n'est pas le pavillon belge qu'on peut voir sur cette médaille, mais le lion belge. Il est étrange qu'aucune médaille ne rapporte son adoption, ni celui de la devise du nouveau pays «L'Union fait la Force», deux symboles qui figurent sur cette médaille aussi pour la première fois. Curieusement d'ailleurs, ce lion est inversé, c'est-à-dire qu'il regarde à droite, alors que, selon les règles héraldiques, le lion belge regarde à gauche. Autre curiosité, le ceinturon entourant ce lion : il rappelle de façon frappante l'Ordre de la Jarretière britannique, mais au lieu de la devise de cet honorable ordre, il porte celle du nouveau pays. Manque d'originalité de la part du dessinateur. On y lit que les couleurs nationales furent adoptées en septembre 1830. Ceci pour l'histoire officielle. Mais n'aurait-il pas été plus touchant d'évoquer par une médaille ces deux premiers drapeaux belges qui furent en hâte assemblés de quelques morceaux de mérinos teints. C'est la femme d'un marchand de tissus, Marie Abts, qui se chargea de cette besogne méritoire, le 26 août 1830, le lendemain même de la «Muette de Portici» ! Seule une plaque commémorative rappelle l'endroit où ils furent confectionnés, au coin des rues Marché-aux-Herbes et de la Colline à Bruxelles.

La Belgique se constitue ainsi assez rapidement, et est assez tôt reconnue par les autres gouvernements. On crée un Gouvernement Provisoire, on rassemble un Congrès National, qui ratifie les initiatives du Gouvernement Provisoire : ceci aussi est rappelé par une médaille, sur laquelle on voit en outre un plan de la salle de réunion du Congrès National, avec indication des places et maint détail. Une autre médaille, postérieure puis-

que frappée seulement pour l'inauguration de la Colonne du Congrès (1859), donne les noms de tous les membres du Congrès National. C'est la plus grande médaille frappée en Belgique. Son diamètre est de 150 mm.

..

Nous sautons ici encore les quelques mois que dura le Gouvernement Provisoire, car nous consacrerons un article séparé aux aspects numismatiques de cette période.

Nous voulons cependant encore rapporter quelques détails au sujet de la pièce de 5 francs Léopold Ier.

Pour marquer encore plus clairement le déchirement d'avec les Pays-Bas, on adopta pour la Belgique le franc, comme unité monétaire, au détriment du florin. Ce choix ne fut nullement guidé par les antécédents monétaires de notre région, car seul pendant les périodes où nous connûmes la domination française la monnaie de ce nom avait circulé dans nos régions. Le florin par contre, avait été frappé dans nos régions depuis plusieurs siècles. On continua néanmoins à désigner encore certains montants en florins, par exemple le cens minimal pour l'éligibilité.

La pièce de 5 francs de Léopold Ier a plusieurs antécédents, en France. On remarquera aisément qu'elle fut inspirée de la pièce de 5 francs de Louis-Philippe. Ceci n'étonnera pas quand on connaît les liens qui unissaient les pays et plus particulièrement leurs familles régnantes. On remarquera d'ailleurs à juste titre, que de nombreux pays s'inspirèrent de ces pièces françaises : Suisse, Italie...

Le premier modèle de la pièce de 5 francs de Léopold porte, au revers, la mention «5 FRANCS», suivie de l'année de sa frappe, le tout sur trois lignes. Cette mention est entourée d'une couronne de chêne et en exergue se voit un pointillé épousant le contour de la pièce. La pièce de 5 francs de Louis-Philippe, qui a le même module, se présente de façon tout à fait semblable, sauf que Louis-Philippe choisit une couronne de laurier plutôt qu'une couronne de chêne. Le type même des caractères est identique, et ceci se verra très facilement dans le chiffre 5. Au droit de la pièce belge se voit le profil de Léopold. Sur les pièces de Louis-Philippe aussi, figure le profil du roi, mais tandis que Louis-Philippe regarde à droite, Léopold regarde vers la gauche. A-t-on voulu ainsi différencier intentionnellement les pièces de Léopold de celles de Guillaume Ier, qui sur ses grandes pièces d'argent regarde à droite ? Cette explication serait aussi valable pour Louis-Philippe, dont les prédécesseurs ont frappé des pièces de 5 francs sur lesquelles leur profil est orienté à gauche. Nous pensons à Charles X et à Louis XVIII, car Napoléon, sur ses pièces de 5 francs, regarde à droite, ainsi d'ailleurs que le fera plus tard Napoléon III...

Revenons à Léopold Ier, et remarquons qu'au revers de la pièce il est coiffé d'une couronne de chêne, tout comme Louis-Philippe. La légende entourant les profils des rois est à peu près identique, sauf un détail qui mérite mention : sur la pièce française se lit «Louis-Philippe I Roi des Français», sur la pièce belge «Léopold Premier Roi des Belges», et non pas «Léopold I Roi des Belges». A première vue il s'agit d'un texte similaire, mais à notre avis il y a lieu de nuancer. «Léopold Premier Roi des Belges» signifie que Léopold est le premier roi des Belges et non pas que Léopold Ier est roi des Belges. Etant l'auteur d'une nouvelle lignée, il ne porte pas de chiffre. Son successeur, lui, sera mentionné «Léopold II Roi des Belges». Le chiffre dynastique est d'ailleurs toujours écrit en chiffres romains, jamais en entier. Si Louis-Philippe porte après son prénom le I, c'est parce qu'il prend place dans un tableau dynastique de la famille royale de France. Il appartient à la famille de ses prédécesseurs, il n'est pas l'auteur d'une nouvelle lignée, mais l'héritier de la couronne désigné par le peuple. Il n'est d'ailleurs pas le «Premier» roi des Français, car Louis XVI, quelque temps avant son emprisonnement, avait perdu sa qualité de Roi de France pour adopter celle de Roi des Français. Ainsi Napoléon, autre auteur d'une dynastie, sera désigné «Bonaparte Premier Consul», mais plus tard «Napoléon Empereur», sans chiffre. Ce n'est que plus tard, lorsqu'un autre Napoléon régnera, qu'on parlera de Napoléon Ier.

Le même pointillé se voit au listel des deux pièces, la belge et la française. Sur la tranche de la pièce de Léopold on lit «Dieu protège la Belgique», suivi de trois étoiles, sur celle de Louis-Philippe «Dieu protège la France», également suivi des trois étoiles. Cette légende est, sur les deux pièces, gravée en relief. Louis-Philippe l'adopta en remplacement de celle gravée - en creux - sur les pièces de 5 francs de Charles X et de Louis XVIII, et qui était «Domine Salvum Fac Regem», suivie d'une fleur de lys, légende ancienne des rois de France d'avant la révolution de 1789. La légende adoptée par Louis-Philippe et reprise par Léopold, est celle gravée par Napoléon sur ses pièces de 5 francs ! On se souviendra de l'importance du parti bonapartiste dans le gouvernement de Louis-Philippe et on remarque que ceci se reflète dans les détails de son monnayage. Napoléon III, toujours fidèle à la mémoire de son oncle, gardera cette légende, mais ajoutera quelques étoiles entre les mots.

Le deuxième modèle de la pièce de 5 francs de Léopold, ne semble plus s'inspirer entièrement de la pièce de Louis-Philippe, mais semble influencé par celles de ses prédécesseurs, Charles X et Louis XVIII. Il est vrai qu'elle est de la main d'un autre graveur, Léopold Wiener, mais nous croyons que ce n'est pas là une explication suffisante à cette ressemblance. Remarquons par ailleurs que les premiers exemplaires de ce modèle circulèrent au moment où Louis-Philippe perdit sa couronne, en 1848. Était-on resté fidèle au Roi-Bourgeois pendant son règne jusque dans nos émissions numismatiques ? Ce détail est curieux et il serait

intéressant d'en trouver la confirmation. Quoi qu'il en soit, la nouvelle pièce de 5 francs de Léopold semble bien plus inspirée de celles de Charles X et de Louis XVIII. Sur le droit toutes deux portent l'écu de leur pays, surmonté de la couronne royale. Ces écus sont tous deux flanqués, à gauche d'un chiffre «5», à droite de la lettre «F», d'un type de caractère identique. Le tout est entouré de deux branches de laurier, liées par un ruban. Sous celui-ci on lit l'année d'émission. Au revers, Léopold apparaît tête nue, abandonnant la couronne de chêne, de la même façon qu'apparaissaient aussi Charles X et Louis XVIII. Il est d'ailleurs curieux de remarquer que seuls les souverains «élus» et éphémères apparaissent couronnés sur leurs pièces, du moins pour cette époque : Napoléon figure couronné sur certaines pièces, de même Louis-Philippe et Napoléon III. Léopold s'est-il rangé par ce geste du côté des souverains «anciens» ? Il est vrai qu'à ce moment, plus personne ne met en cause sa légitimité, que l'autorité royale est bien assise sur le trône belge et que la succession est assurée. La dynastie belge pouvait envisager son avenir avec confiance.

DE ROMEINSE MUNTTECHNOLOGIE

Hugo VANHOUDT

Zolang het aanmunten bestaat, zolang zal er wel eens de vraag gesteld zijn : «Hoe zou mijn voorganger dit hebben gedaan». Het aanmunten of de werking van een munt heeft beslist een grote evolutie gekend, meestal parallel met de algemene technologische vooruitgang. De Romeinen hadden in hun periode een techniek die wondermooie exemplaren produceerde. Hoe men deze kwaliteiten verkreeg is een open vraag gebleven. Hier en daar zijn enkele handelingen met zekerheid gekend. Verschillende hypothesen werden neergeschreven. Toch is het voor de meeste verzamelaars een onbekend hoofdstuk in hun numismatische gegevens. En onbekend is onbeminde.

Deze tekst heeft de bedoeling een bondig overzicht te mogen geven van enkele hypothesen die werden vooropgesteld betreffende de Romeinse munttechnologie in de officiële ateliers.

Het gieten

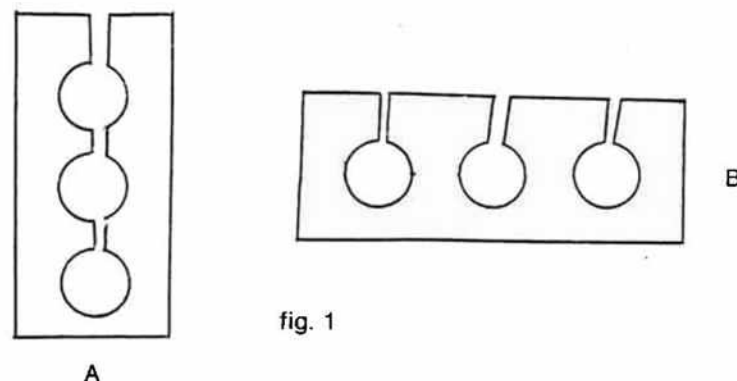
De Romeinse officiële muntgeschiedenis kent één periode waarin het gieten van munten de voornaamste techniek was, de republiek (een periode van de derde tot en met de eerste eeuw voor Christus).

De aes grave, de oudste Romeinse betaalmiddelen, werden uitsluitend gegoten. Deze techniek was toen noodzakelijk wegens de volumineuze omvang van deze munt. De eerste aes grave wogen tot bijna 250 gram. De techniek van het muntslaan was zeker gekend in deze periode daar dit reeds 400 jaar in wereldgebruik was.

In de keizerlijke periode (de eerste vier eeuwen van onze tijdrekening) was er tevens een opkomst van gegoten biljoenen stukken, doch meestal op basis van een valsmunterij. De techniek is totaal verschillend en wordt ondanks het niet officiële karakter kort beschreven.

De vroeg republikeinse bronzen stukken werden allen gegoten, maar het blijft gissen hoe men te werk ging. Plinius spreekt van «bepaalde stenen of gebakken aarden vormen» die men gebruikt voor het gieten van brons. Van de gebruikte gietvormen is echter geen enkel exemplaar met zekerheid teruggevonden. In de achttiende eeuw werden er vormen uit een vondst beschreven, doch nooit meer teruggevonden zodat er geen zekerheid bestaat over de echtheid van dit materiaal. In de kataloog van de veiling van de verzameling F.M. Ferchel in 1830 te München gehouden, werd een marmeren gietvorm afgebeeld die zou gevonden zijn nabij of in de villa Borghese te Rome. Doch ook hiervan is er geen spoor meer.

De zware Romeinse as onderging een geleidelijke evolutie. Door de vermindering van zijn gewicht kon de as langzamerhand met meerdere munten in één serie worden gegoten. Na afkoelen werden ze van elkaar geknipt en de breuksporen van de gietkanaaltjes bijgevijld. Deze sporen zijn zeer duidelijk zichtbaar. Aan de hand van deze breuksporen kan een hypothese betreffende de giettechniek worden voorgesteld. De meeste bronzen stukken bezitten immers twee breukvlakjes die mooi diagonaal staan ten opzichte van elkaar. Munten met één enkele breuk zijn minder talrijk. Het gebruik van gietvorm A (fig.1) zal meer waarschijnlijk zijn dan vorm B. De giettechniek werd vervangen door het slaan zodra de grootte van de gangbare munten het toeliet. De republikeinse zilverstukken werden immers altijd geslagen.

Het gietproces is beslist geen perfecte techniek, te meer daar er niet onder druk werd gegoten. Door deze werkwijze ontstond een afwijking van het standaardgewicht en een afvlakking van de beeldenaar. Wanneer een gegoten munt afkoelt, krimpt ze. Met deze nieuwe munt werden nieuwe vormen gemaakt, die op hun beurt krimpen. Misschien was er wel een (houten) meestervorm waarmee de gietvormen werden gemaakt. Dat dit gebeuren een kleine afwijking in gewicht kon veroorzaken lijkt aanvaardbaar. Doch de bewering van Hill alsof hij op die manier de voortdurende devaluatie van de Romeinse republikeinse munten wil verklaren is verwonderlijk. Door het voortdurend kopiëren wordt het afgietsel steeds ruwer zodat een groot deel van de elegantie van dit type verloren gaat.

De technologie in de antieke wereld evolueerde. Een giettechniek tijdens het keizerrijk, meestal toegeschreven aan valsmunters, is een sterk verbeterde werkwijze en beter bekend. Daar in deze periode een massale aanmaak van dit type ontstond kwam het veelvuldig voor als betaalmiddel (een bijna officieel karakter). Zonder het gebruik van vroegere methoden uit te sluiten werd er praktisch uitsluitend als volgt gewerkt. Ronde plaatjes (1 - 0,5 cm dik) werden uit fijne klei gemaakt met aan beide zijden de

negatieve indrukken van een voorzijde en keerzijde. Een serie van deze plaatjes werd samengebundeld, keerzijde tegen voorzijde met een tussenruimte gelijk aan de dikte van de te bekomen munt. De ontstane kolom werd in de lengterichting voorzien van een gleuf waardoor alle vrije ruimten kunnen worden gevuld met gesmolten metaal. Deze aanmunting met de giettechniek was bijna uitsluitend in gebruik in het westelijke rijksteel. In het oosten werd het slaan als de meest gebruikte vorm behouden. Het grootste deel van de teruggevonden gietvormen betreft de periode tussen Septimius Severus en de tetrarchie van Diocletianus. Als gevolg van het foutief inzetten van een der plaatjes werden enkele ongewone stukken gegoten zoals deze met twee dezelfde zijden. De periode is een bloeiperiode voor de valsmunters geweest daar zeer eenvoudig alle handige personen met een kleine vaardigheid er hun eigen munt konden op na houden. Diocletianus bracht aan deze praktijken verandering door een verbod voor het gieten van munten wettelijk te maken.

Het slaan

De munten slaan is een bewerking die in verschillende stadia kon worden onderverdeeld. Naast de eigenlijke handeling van het manueel slaan is er het vervaardigen van de muntplaatjes en de stempels.

Nauw aansluitend bij het hiervoor beschreven gietproces is de vervaardiging van de muntplaatjes. Het muntplaatje is dat ronde schijfje metaal dat tot munt geslagen wordt. Vooreerst mag worden gesteld dat zeker tot midden vierde eeuw na Christus er bij de Romeinen geen sprake is geweest om de muntplaatjes te snijden uit dunne metaalplaten. Alhoewel deze techniek niet ongekend zou zijn geweest zoals voor de incuso-munten van Grieks Zuid-Italië en bij de Sassaniden. Andere bronnen beweren dat ook deze laatst genoemde stukken werden bekomen door het plat-hameren van oudere munten. Het vervaardigen van de muntplaatjes was beslist niet eenvoudig daar het de bedoeling was om zeer uniform gewicht te verkrijgen vermits de muntwaarde de intrinsieke metaalwaarde was. Het is verwonderlijk met welke nauwkeurigheid het muntmetaal werd gewogen. Dikwijls varieert het gewicht van de antieke munten slechts met enkele honderdsten van een gram. De bronzen exemplaren werden iets minder nauwkeurig vervaardigd en meestal niet of slechts sporadisch gecontroleerd op hun gewicht. De giettechniek was de enige manier waarmee de Romeinen deze legering tot muntplaatjes verwerkten. Deze was zeer sterk aanleunend bij de reeds besproken republikeinse methode, doch niet helemaal identiek daar het model van de vormen licht veranderde. *Bahrfeldt* ziet, analoog met de aes grave, weinig stukken met één gietspoor (breukvlak van een kanaal). Meestal zijn er twee breuken die diagonaal of onder een hoek van 90° staan. Dit laatste komt niet voor bij de munten van de republiek. Hiermee is het hypothetische gietvormtype

fig.2A geschikt in plaats van het type 2B dat dikwijls wordt vooropgesteld. Daar er geen stukken met drie breuksporen voorkomen mag vorm type 2C als onwaarschijnlijk worden aangenomen.

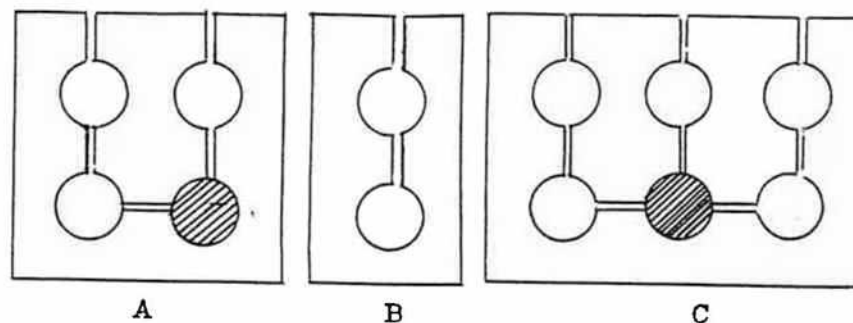

fig. 2

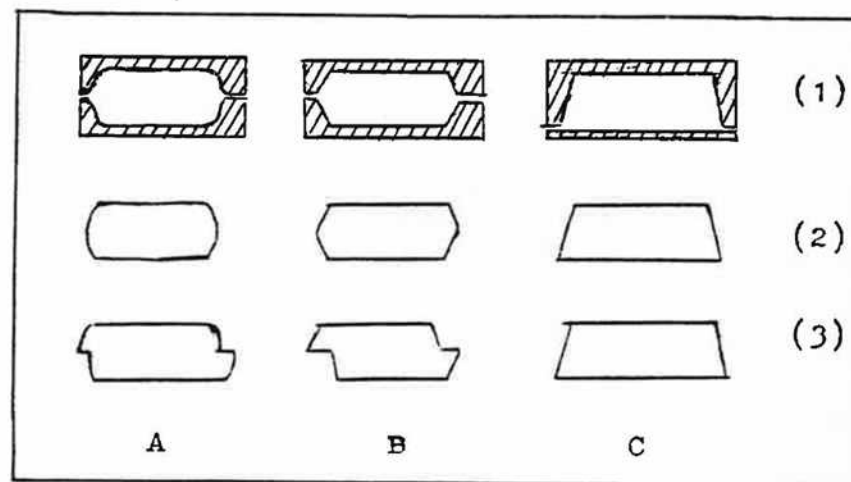

fig. 3

gietvormtypes, tweedelig
 (1) de gesloten gietvorm
 (2) de normale muntplaat
 (3) de muntplaat wanneer de gietvorm niet correct werd gesloten.

De gietvormen zijn in stenen gesneden of van gebakken aarde en bestaan meestal uit twee delen. Dit laatste laat sporen na wanneer de twee helften slecht op elkaar sluiten op ten opzichte van elkaar zijn verschoven. De vorm is vooral bepalend voor het randtype van het gegoten stuk. Figuur 3 geeft een overzicht van enkele mogelijkheden. Type 3C komt weinig voor bij de Romeinen, maar is zeker zeer gewoon bij andere antieke aanmuntingen. Het inkrimpen van het metaal bij de afkoeling vergemakkelijkte het loskomen uit de gietvormen.

De breukvlakken werden meestal zo goed mogelijk weggevijld of gehamerd. Deze procedure werd voortdurend verbeterd zodat men reeds op het einde van de republiek mooi afgewerkte plaatjes maakte. De bronzen stukken waarop laat-Romeinse sestertiën werden geslagen, werden aan elkaar vast gegoten en dienden daarna van elkaar gekapt (fig. 4a). Hierdoor ontstond een nogal hoekige ronding (fig. 4b). Dit moet wel een revolutionaire verandering geweest zijn daar er geen resten meer te verwijderen en te verwerken waren, én er moesten geen breuksporen meer gecorrigeerd worden. Anderzijds kunnen deze hoekige betaalmiddelen niet gelukkig genoemd worden wat hun afwerking betreft.

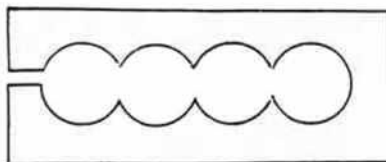

fig. 4a

fig. 4b

De edele metalen werden op een totaal andere manier en met meer zorg verwerkt. De gouden stukken werden afzonderlijk, al pezzo, gekeurd op gewicht en geajusteerd. De zilverstukken volgden oorspronkelijk misschien hetzelfde stramien, doch een grote produktie is beter gediend met het wege van grote hoeveelheden, al marco. Een mooie getuige hiervan is de voorzijde van een bronzen munt van Paestum, geslagen op het einde van de republiek waarop een balans evenwicht zoekt tussen een hoeveelheid muntplaatjes en een gewicht (fig. 5). De keerzijde toont het tafereel van het aanmunten.

fig. 5

De zilveren en gouden muntplaatjes werden door hameren van een ruw metaalklompje bekomen. Deze klompjes werden gegoten in een tweedelige vorm met bolvormige holten. Onvermijdelijk bleven er naden achter door het slecht sluiten van de tweedelige vorm die na het hameren nog zichtbaar bleven en werden teruggevonden.

Wellicht de meest eenvoudige manier, de open gietvorm, is het drukken van een putje in een kleivorm en deze met metaal te vullen. Keltisch materiaal van dit proces werd gevonden. Of werd er kunstig metaalknollen gegoten in water? Teksten over de Romeinse edelsmeedkunst leren dat een fijne straal metaalsmelt in het water gegoten afkoelt in bollen. Zelfs met de nodige ervaring kan moeilijk een zekere reproduceerbaarheid worden bekomen. De mogelijkheid dat gegoten (dunne) metaalbaren tot kleine, afgemeten stukjes werden gekapt, die door een reducerend hersmelten mooie ronde bolletjes werden, is te overwegen. Het zou beslist een snelle en nauwkeurige methode zijn ten opzichte van het individueel gieten van de muntplaatjes. De verkregen ruwe vormen (bolvormig) moesten tot muntplaatjes worden geslagen op een aambeeld. Enkele quadransen van Augustus beelden aambeelden af (fig. 6).

fig. 6

De stukken werden voorverwarmd, platgehamerd en bewerkt tot ronde metaalschijven klaar voor de aanmunting na ajustering. Het hameren veroorzaakt een oppervlakteverharding die door een tijdelijke heropwarming opgeheven wordt. Een in 1895 ontdekte muurschildering in het huis van Vettii te Pompeï geeft onder andere deze passage weer. Het fresco kan helpen bij het zoeken naar een toenmalige munttechniek doch het is een teatrale voorstelling en zonder de bedoeling een getrouwe weergave te zijn. Hier wordt het ganse aanmuntingsgebeuren in vier grote delen voorgesteld. Alle handelingen worden uitgevoerd door engeltjes die vanaf het omsmelten van het metaal tot en met het manueel slaan van de munt uitbeelden. Een belangrijke bron van muntplaatjes, maar meestal ver-

waarloosd, zijn de reeds beschikbare muntplaatjes van oudere munten. Een aanzienlijk deel van de nieuwe aanmuntingen waren gewone overslagen wanneer het gewicht van het vroegere type dit toeliet.

Als toenmalige Romeinse curiosa zijn er de subaerati en de serrati (de geplateerde en getande munten).

fig. 7

De republiek en het keizerrijk kenden beide een periode met geplateerde munten of subaerati. Deze munten bestonden uit een kern van minder waardevol materiaal omgeven door een laagje edel metaal. De techniek waarmee dergelijke stukken vervaardigd werden roept nog heel wat vragen op en waarschijnlijk werden meerdere technieken uitgetest in verschillende muntplaatsen. Positief is de zekerheid dat de amalgaam-techniek (koper bestrijken met een kwik-zilver laagje en het kwik verdampen door verhitting) niet werd gebruikt daar geen kwiksporen werden teruggevonden. Een hulpmiddel bij het zoeken naar een mogelijke oplossing is de kennis van het zilver-koper systeem (legering). Het eutectisch mengsel (ongeveer 1/3 koper-2/3 zilver) heeft een smelttemperatuur (780°C) ver beneden deze van de zuivere metalen (koper 1083°C, zilver 960°C). Een eutectische laag wordt praktisch altijd gevonden in het scheidingsgebied van de kern en de deklaag. Volgens Campbell werd een koperen kern aan beide zijden bedekt met een dun zilveren plaatje waartussen eutectisch poeder, fijngemalen eutectisch mengsel, werd gelegd. Na verhitting tot rood werd de munt geslagen. Het laagsmeltend eutectische mengsel moest de vasthechting bevorderen. Dit zou in overeenstemming zijn met metallurgische studies.

Een andere, meer voor de hand liggende, methode is het onderdompelen van de koperen kern in een smelt, hetzij van zuiver zilver of van een Ag-Cu-legering. Het is hier zeer moeilijk een vlot, continu systeem in te denken dat zou kunnen voldoen aan de massale produktiecapaciteit. Het indompelen moet gebeuren met tangetjes zodat er onbedekte punten moeten worden weggewerkt door een herhaaldelijk indompelen. Mikroskopisch werden deze lagen aangetoond, lagen van eutectische legering evenwijdig aan de oppervlakte. De grote aangemaakte hoeveelheden waren immers slechts mogelijk dankzij een snelle techniek of een arbeidsintensief werk. Hoe dan ook, het ganse subaerati gebeuren was zeer arbeidsintensief.

De platering gebeurde vóór het slaan, wat duidelijk blijkt uit de scherpte van de beeldenaars. De dikte van de lagen was zeer tijdsgebonden. Laat-Romeinse stukken hebben slechts een zeer dun vliesje, dat vrij snel was afgesleten. Zo onzeker de technische bewerking voor de huidige numismaat is, zo onduidelijk is het statuut van deze munten tijdens de republiek en het keizerrijk. Was het een officiële uitgave, een economisch redmiddel van staatswege of een nieuw ontgonnen terrein van valsmunters? Sommige auteurs beweren ondubbelzinnig dat de republikeinse geplateerde munten allen vals zijn. Anderen zeggen dat sommige stempels echt zijn en ook gediend hebben om niet geplateerde uitgaven te slaan. Doch de derde- en vierde eeuwse uitgaven in de keizertijd zijn ontegensprekelijk echte uitgaven, het gevolg van een continue devaluatie.

De serrati of getande munten zijn muntplaatjes die voorzien zijn van aangebrachte inkepingen en in omloop waren tijdens de Romeinse republiek (fig. 7). Dit munttype was geen nieuwigheid, maar reeds gekend bij andere culturen (o.a. de Syrische koningen hadden reeds munten met getande rand geslagen). Over de technologie van de serrati kunnen enkele zekere bedenkingen worden gemaakt. De inkepingen werden manueel aangebracht door stukjes weg te nemen. De onregelmatige diepte van de tanden en een verschillende tanding bij munten van eenzelfde serie mag het bewijs zijn dat ze individueel werden bewerkt. De tanding had een gewichtsvermindering tot gevolg en gebeurde vóór het slaan van de munt. Bahrfeldt heeft dit laatste aangetoond door experimenten en vergelijking met origineel muntenmateriaal. Door de druk en vervorming van het muntplaatje bij het aanmunten ondergaat de inkerving ook een vormverandering (fig. 8).

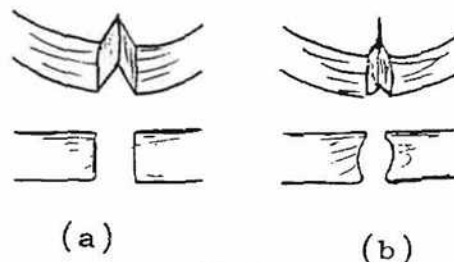

fig. 8

(a) voor de aanmunting (b) na de aanmunting

Eveneens zouden misslagen verwijderd zijn en geplateerde getande exemplaren hun kern prijs geven, mocht het tanden na het aanmunten gebeuren. Er bestaan heel wat hypothesen over de motivatie die aan de

basis van een dergelijke muntvorm liggen. Het zou een garantie kunnen zijn geweest voor de zuiverheid van de muntplaat. Doch in dit geval zijn de geplateerde stukken gedoemd om het resultaat te zijn van valsmunterij. Tevens wordt beweerd dat de Galliërs de Romeinse munten ontvingen en van inkepingen voorzagen teneinde de zuiverheid van het metaal na te gaan en hun muntateliers gaven eigen produkten met tandjes uit om de omloop te vergemakkelijken. Of betreft het hier een manier van uitsnoeien, al dan niet door de Galliërs gedaan. *Mattingly* zou wel eens kunnen gelijk hebben wanneer hij politieke motieven ziet. De democraten werkten met *serrati*, bewijs van een legale en stabiele munt, terwijl de aristokraten liever met gewone munten betaalden. Doch eens is men het niet. Belangrijk is het fenomeen «mode». Zouden de Romeinen hiermee geen modieus experiment hebben gewaagd? Het zeer langzaam ontstaan dankzij individuele initiatieven (zie *C. Talna* en het munthuis van Narbonne) verwijst misschien in deze richting. Er moet hoe dan ook een motief worden gevonden dat voldoende krachtig is om de overgang naar de veel hogere produktiekosten te verklaren die deze speciale presentatie meebracht.

Eens de muntplaatjes klaar en opgewarmd zijn, kan met de stempels een munt worden geslagen. De kennis aangaande aanmaak van de stempels is belangrijk wanneer men meer inzicht wil krijgen in de totale Romeinse technologie. Ook wat betreft het vervaardigen van de muntstempels zijn de kennis en de hypothesen vooral ontstaan via de studie van de aangeemaakte munten vermits slechts weinig officiële stempels teruggevonden zijn. Er is geen algemene regel voor de gebruikte metalen waaruit de stempels werden gemaakt. Tijdens de republikeinse periode waren er enkel bronzen en verharde ijzeren stempels; het keizerrijk kreeg er stalen exemplaren bij. Aangenomen wordt dat met de ijzeren de bronzen munten werden geslagen. Voor de zilveren en gouden muntplaatjes werden dan de bronzen stempels gebruikt, doch een algemeen gebruik was dit niet. Het gebruik van bronzen stempels mag misschien eigenaardig lijken, doch het brons weerstaat door zijn grotere elasticiteit beter het slaan van de gloeiende muntplaatjes dan het ijzer.

De methode van het graveren werd niet geschreven overgeleverd, maar vertoonde veel gelijkenis met de graveertechniek voor edelstenen hoewel elk materiaal zijn eigen kenmerken en bewerkingsregels bezit. In stenen worden bijvoorbeeld gaatjes geboord, in metalen kunnen ze tevens worden geslagen met een ronde doorslag. Het boren van gaatjes gebeurde door een staafje van zacht ijzer via een koord een voortdurende draaibeweging te geven. Hierdoor kon de punt ronddraaien in een hoopje schuurpoeder dat het gat uitschuurde. Beroemde Romeinse edelsteengraveurs waren ontwerpers van munten. Het lijkt vanzelfsprekend dat elke stempel afzonderlijk wordt gegraveerd. En stuk metaal wordt met boortjes en beitels uitgewerkt tot het negatief beeld is gevormd. Dikwijls was het vergrootglas, bestaande uit een glazen bol gevuld met water, een aangegeven hulpmiddel. Het gebruik van doorslagen met letters of een serie

letters tot woorden kunnen het maken van omschriften versnellen. Gevonden doorslagen en duidelijk op gelijkaardige manier bijgewerkte slijtage bij gebruikte stempels bevestigen dit. Deze techniek moet onmisbaar zijn geweest wanneer er aan serieproductie werd gedacht. De vordering van het graveerwerk werd gecontroleerd door het veelvuldig nemen van afdrukken in klei van de stempel in wording.

Het bestaan van patrijsstempels om een eenmalige indruk te maken in de te graven stempel heeft het produceren van talrijke identieke beelden naars mogelijk gemaakt. Zelfs minder begaafde graveurs of slaven verkregen nu een aanvaardbaar resultaat daar slechts enkele details moesten worden bijgewerkt. Een ervaren graveur of stempelsnijder zou de meesterstempel (patrijs) maken, het typevoorbeeld dat door alle andere moest worden gevolgd. Een nogal verstrooide muntarbeider graveerde soms de keerzijde op een reeds met de voorzijdepatrijs behandelde stempel. Hiermee geslagen munten laten op hun keerzijde het flauwe hoofdbeeld zien. Het inslaan van een negatief zou als gunstig neveneffect een slagverharding aan de stempel geven wat een verder afwerken vergemakkelijkt. Het produceren van stempels via een gietproces is beslist niet gebruikt bij officiële munthuizen. De valsmunters zullen er wel gretiger op geweest zijn. De stempels zijn onderhevig aan slijtage en barsten. Het bijwerken van vervormingen was een voortdurende bezigheid waarbij soms stempeldelen werden weggenomen en vervangen. Technologisch mag men de mogelijkheden van toen niet onderschatten. De voorzijdestempel of de vaste, gemonteerd in het aambeeld, werd meestal verstevigd met een ijzeren versterkingsring, doch er waren ook andere vormen. Het gewone

fig. 9

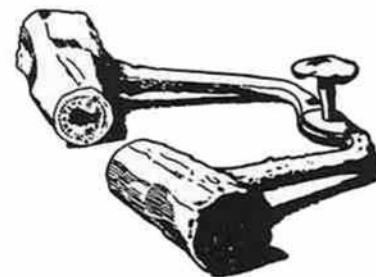

fig. 10

type is een keerzijde- of mobiele stempel (30-40 cm lang) die met de hand geplaatst werd op zijn versterkte voorzijde- of vaste stempel, bevestigd in het aambeeld (fig.9). Soms zijn beide stempels met elkaar verbonden (fig.10), of wordt de ene in een cilindrische tegenhanger geschoven waartussen het muntplaatje komt te liggen (fig.11).

fig.11

Na het graveren werden de stempels gehard, een behandeling die uiteindelijk de levensduur van een stempel bepaalt. Het verharden gebeurde door een nauwkeurig opwarmen gevolgd door een onmiddellijke en brutale afkoeling van deze stempel. Na slechts enkele slagen kan een te harde stempel reeds in stukken springen. Een grote stempel zal het sneller begeven dan een platte; een stempel die munten van een hoog reliëf moet voorzien zal minder lang leven dan een andere gemaakt voor een vlak reliëf. Hoe dan ook is er een duidelijk verschil wat betreft de levensduur van een boven- of onderstempel. De bovenstempel zal gewoonlijk slechts half zolang meegaan als zijn tegenhanger. Allerlei methoden werden uitgetest om een aanvaardbare levensduur te vinden. Sommige mensen vervaardigden gelijkaardige stempels en gingen de experimentele toer op. Anderen deelden het aantal aangemunte stukken (gekend uit teksten) door de stempelvarianten. Spekutaties variëren van enkele honderden tot 30.000 munten per stempel. Een gemiddelde van 7.000 - 9.000 stukken voor een mobiele, en ongeveer 15.000 voor een vaste stempel geven een betrouwbaar beeld van het uithoudingsvermogen van stempels.

fig. 12

Het aanmaken van de munten gebeurde op de meest eenvoudige methode én de goedkoopste: het slaan met de hamer. In principe komt het muntplaatje tussen twee stempels, al dan niet onafhankelijk van elkaar, en wordt met een hamer tot munt geslagen. De afbeeldingen die ons hierbij kunnen helpen zijn schaars. Een republikeinse denarius van T. Carisius (fig.12) toont de gereedschappen die bij het aanmuntingsproces noodzakelijk waren: de stempels (de bovenstempel zou konventioneel konisch zijn weergegeven), het aambeeld, de tang en de hamer. *Charles Dupriez* ziet het anders: de zogenaamde hamer zou een mobiele stempel zijn

fig. 13

terwijl het konische gewicht (stuk metaal) via een takelsysteem de functie van een hamer zou overnemen om munt te slaan. Voor de aambeelden kan figuur 6 een idee geven. Het ganse gebeuren van aanmunten wordt toege- licht op een enig reliëf, gevonden bij een begraafplaats uit de vierde eeuw, voorstellend twee werkende munters (fig.13).

fig. 14

Een tweede eeuwse (n.Chr.) munt van Paestum (fig.14) vertoont op de voorzijde drie muntgodinnen, de Tres Monetae, die de drie in omloop zijnde metalen verpersoonlijken. Op de keerzijde vindt men een trio dat bijna symbolisch het aanmunten uitbeeldt met belangrijke details. Eén van de zittende figuren legt de muntplaat op de voorzijdestempel, de andere plaatst de mobiele stempel en de rechtstaande persoon slaat met een zware hamer. De keerzijde van fig.5 kan ook iets leren. Waarschijnlijk werd er een zeker werkritme op nagehouden en op kommando gehamerd waar- van dit muntje stille getuige kan zijn. Wanneer de bovenstempel met de hand werd vastgehouden kreeg elk stuk hierdoor een specifiek kenmerk, zijn stempelstand. Het betreft de standrichting van de keerzijde tegenover de voorzijde. Er wordt wel eens beweerd dat elke schift (enkele uren) stukken met een bepaalde stempelstand afleverde. Doch het terugvinden van verschillende exemplaren zal veeleer te wijten zijn aan een vaste verbinding tussen voor- en keerzijdestempel dan aan een ijzeren hand van een munter.

Een misslag, een as van Augustus, met twee halve en dezelfde stem- pelindrukken op één muntplaatje kan het resultaat zijn van een voortdu- rend zoeken naar betere en snellere methoden. Deze misslag is waar- schijnlijk afkomstig van een aanmunting waarbij een zeker aantal keer- zijde of bovenstempels aan elkaar werden verbonden. Meerdere munten konden gelijktijdig worden verkregen wanneer eenzelfde serie voorzijde- stempels in het aambeeld zaten. Of zaten een aantal stempels vast in het aambeeld met één enkele mobiele stempel zodat de voorzijdestempels periodisch mochten afkoelen nadat ze de warmte van het muntplaatje kregen te verwerken. Dit zou zeker een langere levensduur van de stem- pels in de hand werken.

De manuele actie van het slaan kon niet anders dan veel mislagen geven, alhoewel dit niet dadelijk door de nu gekende exemplaren wordt bevestigd. Dit laat een strenge nakontrolle vermoeden van het geleverde werk. Een bewijs voor deze stelling zouden de dubbelslagen kunnen zijn, een gevolg van het herslaan van afgekeurde stukken. Doch deze korrektie van de munten was eveneens mogelijk op het ogenblik van het slaan zelf. Overslaan was een veelvuldig euvel, dat gebeurde wanneer een geslagen munt aan de stempel (meestal een keerzijde- of een bovenstempel) bleef plakken waardoor de volgende en warmere muntplaat een negatieve in- drukking van de vorige munt kreeg.

Eén van de grote twistpunten van de technologie der antieke munten blijft de vraag of de munten warm of koud werden geslagen. Bijna altijd zullen de schijfjes voor het slaan zijn opgewarmd, doch 200°C is metal- lurgisch koud omdat er nog geen metaalverzachting optreedt. Bij hogere temperaturen (vanaf roodkleuring of 600 - 800°C) gebeurt dit wel en kan met minder krachtige slagen hetzelfde resultaat worden bekomen. Zach- tere metalen zoals goud lieten zich veel gemakkelijker aanmunten dan harde legeringen waarvan het brons de primus was.

In de munthuizen was het werken geblazen. Meestal wordt een aanmun- tingssnelheid van 6 tot 7 stuks per minuut (zijnde 3.000 - 4.000 per dag) als een haalbare hoeveelheid gezien voor één trio. Een miljoenenaanmaak kon niet anders dan zeer arbeidsintensief zijn. Van Trajanus is gekend dat hij in de munt te Rome bijna 2.000 personeelsleden tewerkstelde.

Ter informatie mag wel eens een uitgebreide lijst van de literatuur aan- gaande dit onderwerp volgen.

Literatuur :

- BABELON, E., *Traité des monnaies Grecques et Romaines*. 1ère partie.
BAHRFELDT, M., *Antike Münztechnik, Berliner Münzblätter*, vol. 26/27, 1904, p. 433-448.
CAMPBELL, W., *Greek and Roman plated coins, Numismatic Notes and Monographs nr. 57*. New York, American Numismatic Society, 1933.
CARSON, R.A.G., *System and product in the Roman Mint-Essays in Ro- man Coinage presented to H. Mattingly*. Oxford 1956, p. 227-239.
CRAWFORD, M., *Plated coins-False coins, Numismatic Chronicle*, ser. 7, vol. 8, 1968, p. 55-59.
CRAWFORD, M., *Roman republican coinage*. Cambridge 1974.
DARMSTAEDTER, E., *Subaerati Münzen und ihre Herstellung, Mitteilun- gen der Bayerischen Num. Gesellschaft*, vol. 47, 1929, p. 27-28.
DUPRIEZ, Ch., *Monnaies et essais monétaires du Royaume de Belgique et du Congo Belge*. Bruxelles 1949, 2 vol.
HILL, G., *Ancient methods of coining, Numismatic Chronicle*, ser. 5, vol. 2, 1922, p. 1-42.

- MATTINGLY, H., The Roman «serrati», *Numismatic Chronicle*, ser. 5, vol. 4, 1924, p. 31-52.
- MILNE, J.G., *Catalogue of Alexandrian coins*. London 1971.
- MILNE, J.G., *Greek and Roman Coins and the study of history*. London 1939.
- VERMEULE, C., *Some notes on ancient dies and coining methods*. London 1954.
- ZEHNACKER, H., *Moneta, recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la république romaine*. Rome 1973. 2 vol.

MUNTSCHATTEN EN DE WET VAN GRESHAM OF EEN POGING TOT ANALYSE VAN DE BEGRIPPEN «GOED» EN «SLECHT» IN DE MONETAIRE GESCHIEDENIS (*)

Raf VAN LAERE

0. Enige tijd geleden werd mijn aandacht getrokken door het feit dat de zogenaamde *Wet van Gresham* een toenemende populariteit geniet bij bepaalde numismaten ⁽¹⁾.

In het boek dat GÖBL onlangs over antieke numismatiek publiceerde ⁽²⁾ beriep de auteur zich niet minder dan *elf maal* impliciet of expliciet ⁽³⁾ op deze economische wet om bepaalde fenomenen in de antieke numismatiek te verklaren. Maar de antieke numismatiek vormt hierin geen uitzondering. Zelf citeerde ik onlangs dezelfde wet in verband met een probleem in het gebied van de moslem-numismatiek ⁽⁴⁾. De *Wet van Gresham* wordt daarenboven door sommige numismaten nogal eens aangehaald om de samenstelling van muntschatten uit de periode van het Ancien Regime te verklaren. Daarom leek het interessant even dieper in te gaan op de rol van deze toch zo amorele *Wet van Gresham* volgens dewelke het «slechte» geld het «goede» uit de circulatie verjaagt.

1. De Wet van Gresham

De naam : *Wet van Gresham* is in feite zuiver conventioneel. Ongeveer een halve eeuw voordat sir Thomas GRESHAM (°1519-†1579) zijn : *Bad money drives out good money* in 1566 te London formuleerde was dezelfde bepaling reeds uitdrukkelijk door COPERNICUS (°1473-†1543) in 1517 in zijn *De moneta cudenda ratio* naar voor gebracht ⁽⁵⁾. Het is daarenboven niet uitgesloten dat men reeds in de oudheid gelijkaardige theorieën koesterde ⁽⁶⁾.

De meeste moderne auteurs die naar de *Wet van Gresham* verwijzen schijnen daarenboven traditioneel «goed» te verstaan als : munt waarvan de metaalwaarde in verhouding tot de nominale waarde hoog is ⁽⁷⁾. Hoe dan ook, de termen «goed» en «slecht» geld houden subjectieve waardeoordelen in. Goed of slecht voor wie of wat ? Men zou mogen verwachten dat wetenschapslui, die zich bezig houden met monetaire geschiedenis dergelijke begrippen zouden vermijden.

Recente gebeurtenissen in de wereldeconomie hebben daarenboven ernstig het vertrouwen van de economen in het bestaan van economische wetmatigheden geschokt. Steeds meer komen de meest eminente onder hen tot het besef dat bij de vorming van economische situaties zoveel quasi onbekende factoren een rol spelen dat het formuleren van ook in *praktijk geldende* economische wetten meer en meer gezien wordt als een onmogelijke opgave ⁽⁸⁾.

Dit alles doet, ons inziens wel enige twijfel rijzen omtrent de bruikbaarheid van de *Wet van Gresham* om bepaalde numismatische problemen te verklaren.

Twee vragen dienen hier centraal gesteld te worden :

- 1) Wordt de munt met een hoge relatieve ⁽⁹⁾ muntwaarde steeds als goede munt beschouwd ? of, met andere woorden is de munt met de hoogste relatieve metaalwaarde steeds de «beste» munt ?
- 2) Wordt goede munt onder alle omstandigheden steeds eerder gethesauriseerd dan slechte munt ?

In feite stelt zich echter nog een derde probleem namelijk dat van de relatie geld-munt en de invloed van deze relatie op de samenstelling van een muntschat. De *Wet van Gresham* heeft het immers over *money* (= geld) terwijl de numismaat het meestal toepast op munt (= *coin*). Kan het één het ander zonder meer vervangen ? ⁽¹⁰⁾.

In het kader van een kort artikel als voorliggend *in extenso* een antwoord geven op beide vragen is natuurlijk een onmogelijke opgave. Dit veronderstelt immers het bestaan van grondige muntgeschiedenissen op elk deelgebied van de numismatiek, iets waaraan eigenlijk een schrijnend gebrek bestaat. Numismaten begeven zich slechts uiterst zelden op dit gladde ijs vermits zij zich meestal terdege bewust zijn van hun beperkingen op het gebied van de numismatische realiteiten. Wil men in 1980 een bilan opmaken dan moet men besluiten dat, op enkele uitzonderingen na, de eerste stappen in de goede richting nauwelijks gezet zijn. Enerzijds moet men immers rekening houden met het monetaire materiaal in al zijn aspecten (niet alleen munttypes, -emissies, etc. maar ook evolutie in gewicht, legering, etc.) uit een bepaalde streek en/of periode maar anderzijds heeft men eveneens de beschikking over archivalische en andere geschreven bronnen van de meest uiteenlopende aard waarin bepaalde munttypes vermeld worden evenals de manier waarop ze gebruikt worden of zouden moeten worden, hun onderlinge koersverschillen, etc. Het coördineren van beide groepen gegevens is dikwijls zeer moeilijk. Zelfs voor de meer recente periodes dateren onder meer heel wat identifikaties en naamgevingen van munten uit het midden van de 19de eeuw ⁽¹¹⁾ en werden sindsdien bijna kritiekloos overgenomen ondanks het feit dat sommige identifikaties berusten op gegevens die achteraf onbetrouwbaar bleken te zijn. Natuurlijk, de grote types zijn met zekerheid geïdentificeerd maar voor andere, minder bekende of meer plaatsgebonden types dient men uiterst kritisch te

werk te gaan ⁽¹²⁾. Het leggen van deze verbinding is echter een *conditio sine qua non* voor het schrijven van een valabele monetaire geschiedenis waarin de *Wet van Gresham* naar waarde zou kunnen geschat worden. Meestal is het echter zo dat deze laatste juist daar ingeroepen wordt waar geschreven bronnen ontbreken, of onvoldoende gegevens opleveren, zo onder meer bij GÖBL (zie hoger).

2. Muntschatten

De muntschatten of *thesauri* zijn voor de numismaat wat de archeologische site voor de archeoloog is. Het zijn gesloten gehelen van (gebruiks-) munten, die in het verleden samengebracht werden en die onveranderd tot ons zijn gekomen ⁽¹³⁾.

Vele numismaten beschouwen muntschatten als relatief getrouwe weerspiegelingen van het muntgebruik in een bepaalde periode en/of streek ⁽¹⁴⁾. In feite vertrekken zij op die manier impliciet vanuit het standpunt dat de *Wet van Gresham* niet van kracht was tijdens de opbouw van de muntschat vermits zij van de veronderstelling uitgaan dat een doelbewuste keuze tussen «goed» en «slecht» geld geen rol speelde bij de samenstelling van de muntschat! In het tegengestelde geval zou een muntschat principieel immers steeds vooral uit «goede» munten bestaan. Is dit in werkelijkheid zo?

2.1. Om de vraag naar de relatie : samenstelling van een muntschat en samenstelling van de muntcirculatie te kunnen beantwoorden dient men eerst te onderzoeken waarom men overgaat tot het thesauriseren van munten. Op enkele uitzonderingen na, onder meer het verzamelen van al of niet eigentijdse munten, etc. overwegen steeds zuiver economische motieven. Men besluit een gedeelte van zijn bezit aan munten tijdelijk aan de circulatie te onttrekken omdat men op deze manier probeert een voordeel te behalen. Het is evenwel de bedoeling, na verloop van tijd deze munten terug in circulatie te brengen. Men kan dus, ons inziens niet van een echte muntschat spreken indien de munten omwille van hun metaalwaarde, als *billon* werden gegaard vermits op dat ogenblik de munten hun waarde als munt definitief verliezen. Bij oudere publikaties van muntvondsten is het dikwijls onmogelijk uit te maken of men al dan niet te doen heeft met een dergelijke muntvondst, die dan meestal slechts dankzij het gelijktijdig voorkomen van munten en metaal-(afval) als dusdanig te herkennen is. Vondstomstandigheden en kennis van de exakte samenstelling van de muntschat geven dikwijls inlichtingen over de oorzaak van de thesaurisatie. Maar ook hier laten oudere publikaties dikwijls verstek gaan. Men zou echter een onderscheid moeten maken tussen thesaurisatie met spekulatieve doeleinden op lange of op korte termijn.

2.2. De uiteindelijke bedoeling van thesaurisatie «op korte termijn» is meestal het bezit aan munten veilig te stellen tegen plunderingen door

voorbijtrekkende soldaten, belastinggaarders, ... Indien er gehoopt wordt op een relatieve waardeverhoging van de gethesauriseerde munten dan speelt dit meestal toch slechts een kleinere rol ⁽¹⁵⁾. Men mag aannemen dat de samensteller van de thesaurus een maximaal aantal munten wil «redden» maar dat hij nochtans verplicht is een gedeelte «gereed-geld» voor de dagelijkse uitgaven te reserveren. Dit heeft twee gevolgen op de samenstelling van dit type muntschat

- 1) De verhouding tussen grote en kleine «coupures» weerspiegelt de realiteit niet vermits de samensteller van de muntschat vooral het kleingeld zal reserveren voor de dagelijkse uitgaven terwijl hij de grote uitgaven waarvoor grotere denominaties ⁽¹⁶⁾ gebruikelijk zijn zoveel mogelijk zal uitstellen tot betere tijden. Er zal in de muntschat dus een zekere discrepantie ontstaan ten voordele van de hogere denominaties.
- 2) Diegene die de thesaurus samenstelt heeft niet alleen de bedoeling een gedeelte van de munten te sparen voor toekomstig gebruik maar hij zal er eveneens voor zorgen dat hij met de overblijvende, niet-gethesauriseerde munten in zijn levensonderhoud kan voorzien. Hij zal dus de *goede* ⁽¹⁷⁾ munten, waarvan verwacht mag worden dat ze onder alle omstandigheden geaccepteerd zullen worden reserveren voor het dagelijks gebruik. Deze komen dus in tegenstelling van wat de *Wet van Gresham* beweert niet alle in de muntschat terecht! In praktijk komt het erop neer dat, wat betreft het relatieve aantal en soorten vreemde munten een verkeerd beeld wordt gegeven door dit type muntschat, vermits vreemde munten onder hoger beschreven omstandigheden eerder zullen gethesauriseerd worden dan «inheemse». Het keuzepatroon dat zal gevolgd worden bij de thesaurisatie van vreemde munten is daarenboven niet gebonden aan vaste regels vermits onder meer de persoonlijke opvattingen van de samensteller van de muntschat hierin een grote rol zullen spelen; denkt hij dat de ene partij het pleit gaat winnen dan kan dit gevolgen hebben op de keuze die hij maakt tussen de munten die hij bij de muntschat wil voegen.

2.3. Bij thesaurisatie met spekulatieve bedoelingen op lange termijn is de situatie totaal verschillend. Samen met HENNEQUIN ⁽¹⁸⁾ zijn wij ervan overtuigd dat men in dit geval een onderscheid moet maken tussen speculatie op de *rekenmunt* en/of op de *reële munt* ⁽¹⁹⁾.

In het eerste geval gaat men over tot de thesaurisatie van bepaalde muntstukken waarvan de waarde uitgedrukt wordt volgens een bepaalde rekenmunt. In onze tijd zou dit betekenen dat men de stukken van 1 Franse frank, 5 Franse frank, 10 Franse frank gaat thesauriseren in de hoop dat de waarde van de rekenmunt die zij konkretiseren, in dit geval de Franse frank zal stijgen ten opzichte van de niet-gethesauriseerde rekenmunt. Dit kan ook betekenen dat, indien men de devaluatie van een bepaalde rekenmunt verwacht dat men overgaat tot wat men zou kunnen noemen *negatieve*

thesaurisatie waarbij men zo snel mogelijk deze rekenmunt terug in circulatie brengt.

Het tweede geval kan de moderne muntgebruiker zich wellicht moeilijk voorstellen vermits dan in de thesaurus slechts bepaalde munttypes opgenomen worden waarvan men verwacht dat hun relatieve waarde zal stijgen. Sinds het gebruik ingang vond om de nominale waarde op de munt aan te duiden is dit type van thesaurisatie erg afgenomen vermits, in theorie immers de onderlinge waardeverhouding tussen de verschillende reële munten op die manier vastgelegd werd. Wel wordt nu nog soms gespekuleerd op het feit dat de metaalwaarde van een reële munt op een bepaald ogenblik de nominale waarde van deze munt gaat overtreffen, niet zolang geleden onder meer het geval met het zilveren twintig frank stuk in ons land. Thesaurisatie van munten omwille van hun metaalwaarde zullen wij hier echter buiten beschouwing laten omdat dit meestal een definitief onttrekken van de munt aan haar monetaire functie betekent. Men kan in dat geval dan ook niet spreken van muntschat maar wel eerder van «metaal-schat» (zie ook hoger § 2.1.). Voor dat het gebruikelijk werd de nominale waarde op de munt zelf aan te brengen kon de relatieve waarde van een muntstuk binnen een bepaald monetair systeem veranderen onder meer bij beslissing van de muntheer. Ook om dit verschijnsel te verklaren wordt door de numismaten de *Wet van Gresham* wel eens aangehaald⁽²⁰⁾. De vraag is echter of dit verantwoord is.

2.3.1. Bij spekulatieve thesaurisatie van een bepaalde rekenmunt kan men zich in vele gevallen de vraag stellen of deze niet bewaard werd om haar metaalwaarde en niet om haar monetaire waarde. Wanneer men bij voorbeeld ziet dat in een muntschat van Amay⁽²¹⁾ een Russische munt opgenomen werd dan kan men zonder al te veel aarzeling zeggen dat men ze ofwel als curiosum (spekulerend op de verzamelwaarde!) of als «metalen objekt» (spekulerend op de metaalwaarde) en niet als munt opnam.

Alleen indien bepaalde types (reken)munt systematisch vertegenwoordigd zijn in een muntschat dan zou men eventueel de rol van de *Wet van Gresham* meer in detail kunnen onderzoeken. Maar speelt deze werkelijk een rol in dit geval? Wij geloven niet. Er bestaan immers geen «goede» of «slechte» rekenmunten⁽²²⁾ en indien er al op rekenmunten gespekuleerd wordt dan kan dit uitsluitend gebeuren op basis van de evolutie van hun onderlinge convertibiliteit. Daarenboven is de muntcirculatie in een bepaald gebied meestal, in principe beperkt tot één enkele rekenmunt. (Voor onze streken zijn de uitzonderingen hierop legio maar ook hier blijft het pakket rekenmunten dat koers heeft beperkt tot een bepaalde, relatief konstante groep.) Thesauriseren van een vreemde rekenmunt is dus in feite een kapitalisatie zonder invloed op de interne monetaire markt en draagt niet bij tot het selekteren van «goede» of «slechte» munten uit de munten die reëel circuleren. Dus hier geen sprake van de *Wet van Gresham* in de gebruikelijke betekenis van het woord.

2.3.2. Blijft over: spekulatieve thesaurisatie van een reële munt die tijdelijk uit circulatie wordt genomen ten voordele van een andere reële munt/munttype. Indien de *Wet van Gresham* hierin een rol speelt zal het zo zijn dat juist die reële munt zal opgeslagen worden waarvan de relatieve metaalwaarde het hoogst is. In feite betekent dit echter dat impliciet de hoop gekoesterd wordt dat uiteindelijk de metaalwaarde van deze munt hoger zal worden dan de nominale waarde. In het tegengestelde geval, dat de nominale waarde (vooropgesteld dat deze konstant blijft!) hoger blijft dan de metaalwaarde, heeft de gebruiker van de munt immers geen voordeel uit de thesaurisatie kunnen halen. In feite zal deze eveneens minstens rekening moeten houden met het verlies aan interesten dat optreedt tijdens de periode van thesaurisatie van zijn kapitaal. Stel immers dat hij door thesaurisatie op een termijn van één jaar tijd 20% winst maakt (dit wil zeggen dat de metaalwaarde van de gethesauriseerde munten tot 20% boven de nominale waarde ervan steeg!) maar dat hij de, tijdens sommige periode traditionele 33,3 % interest per jaar moet ontberen dan heeft hij niet het minste voordeel uit de thesaurisatie gehaald, integendeel hij verliest 13,3 %. Zelfs al houdt hij rekening dat hij na één jaar uitbetaald wordt met «gedevalueerd» geld dan is de kans om winst te maken nog erg beperkt⁽²³⁾. Dit laatste probleem kan daarenboven op een andere manier omzeild worden, onder meer door te stipuleren met welke reële munt men wenst terugbetaald te worden⁽²⁴⁾. Maar zoals wij reeds hoger aanstipten wordt hier gespekuleerd op de mogelijkheid om reële munten definitief om te zetten in voorwerpen uit edel metaal dus te onttrekken aan hun monetaire gebruik hetgeen ons weer doet besluiten dat wij ook in dit geval niet met een muntschat *sensu stricto* te doen hebben maar wel met een «metaalschat».

Dat de metaalwaarde van een munt echter een ondergeschikte rol speelt was reeds in de oudheid duidelijk geworden. ARISTOTELES geeft in zijn *Oikonomika* verschillende voorbeelden waarbij de muntheer het edel metaal verving door tin, koper of ijzer zonder daarbij het economisch leven grondig te verstoren⁽²⁵⁾. In feite speelt de drager, *in casu* het metaal van de munt een geringe rol voor het bepalen van de nominale waarde van een munt binnen een «muntgemeenschap»⁽²⁶⁾. Deze drager wordt immers zuiver conventioneel gekozen binnen deze gemeenschap en door onderling overleg voor het monetaire verkeer tussen de verschillende gemeenschappen. Volgens KANT wordt de waarde van het geld bepaald door de arbeid die het kost om dit geld te maken. Vanuit dit standpunt stelde hij vast dat goud en zilver het meest geschikt waren om te fungeren als monetaire dragers vermits de winning van deze metalen enorm veel arbeid kost⁽²⁷⁾. Dit kan wellicht opgaan voor sommige «primitieve» geldsoorten⁽²⁸⁾ zoals het steengeld in Yap⁽²⁹⁾ maar zelfs in dit geval speelt het element «vertrouwen» een niet te verwaarlozen rol bij het bepalen van de monetaire waarde van een «munt». Ook deze component van de nominale waarde van een munt kan het voorwerp zijn van een speculatie. In praktijk

betekent dit speculatie op een eventuele verandering van de nominale waarde ⁽³⁰⁾ van een reële munt, speculatie die inhoudt dat de mogelijkheid bestaat dat geen rekening gehouden wordt met de faciale waarde, zo deze aangeduid is. De thesaurisatie van een bepaalde bestaande munt is in dat geval gebaseerd op de hoop dat de munten of het munttype zal gehervardeerd worden in de gunstige zin ten opzichte van de andere types binnen hetzelfde monetaire systeem. De kans dat dit gebeurt zonder officiële inmenging, onder meer door het aanbrengen van een tegenstempel is uiterst gering. De muntheer heeft er immers alle profijt bij deze waardeverandering van dichtbij te controleren om er zelf zoveel mogelijk profijt uit te halen. Het is immers de muntheer die uiteindelijk de beslissing neemt omtrent de relatieve koers van de verschillende circulerende types en juist omwille van de faktor vertrouwen zal hij tenminste naar een interne stabiliteit moeten streven om het economisch leven niet ernstig in gevaar te brengen. Ook hier is de mogelijkheid van thesaurisatie op basis van de *Wet van Gresham* door privé-personen dus erg beperkt.

3. De geld- en/of muntgemeenschap

Geld en in een nog hogere mate munt zijn *sociale* verschijnselen. Dit niet alleen omdat zij gebonden zijn aan economische handelingen, die op zichzelf al sociale contacten veronderstellen maar vooral omdat het gebruik van beide gebaseerd is op, maatschappelijk nauwkeurig omschreven regels. Numismaten en historici hebben nogal eens de neiging om het sociale karakter van het geld / de munt te onderschatten. Recent werd tegen dit «asociale» standpunt scherp, al te scherp naar onze mening gereageerd ⁽³¹⁾.

Noch de oude ⁽³²⁾ noch de moderne theorieën kunnen op dit ogenblik op een sluitende manier het ontstaan van geld of van munt verklaren ⁽³³⁾, maar vast staat niet alleen dat het gebruik van geld en in nog meerdere mate van munt beperkt bleven tot het menselijke ras maar eveneens dat het gebruik van beide sterk gebonden is aan bepaalde sociale konventies. Een monetaire ⁽³⁴⁾ gemeenschap wordt door eigen, specifieke criteria afgelijnd en komt daarenboven niet steeds overeen met een bestaande, bestuurlijke of anders afgelijnde gemeenschap zoals wel eens ten onrechte naar voor wordt geschoven. In onze streken wordt dit vooral tijdens het Franse Regime treffend geïllustreerd. Zo hadden vb. in het *Département de l'Ourte* in 1811 volgende geldsoorten legale koers : francs (français), livre tournois, argent de Liège, argent courant de Brabant, argent de change de Brabant ⁽³⁵⁾. De bestuurlijke gemeenschappen die dit geld uitgaven bestaan op dat ogenblik reeds lang niet meer. Een dergelijke toestand is geen uitzondering en komt in bepaalde omstandigheden ook nu nog voor ⁽³⁶⁾.

De sociale, para-economische rol van geld werd vooral aangevoeld door hen, die «primitief geld» bestuderen. De meeste ethnologen hebben immers moeite het begrip geld in een zogenaamde primitieve samenleving te

definiëren. Daar is het immers meestal duidelijk voor de buitenstaander dat geld een medium voor sociaal verkeer is dat niet uitsluitend, soms zelfs niet in de eerste plaats gebruikt wordt om zuiver economische behoeften te dekken. Geld dient in de meeste gevallen om sociale contacten tussen de leden van een monetaire gemeenschap in stand te houden ⁽³⁷⁾.

Een dergelijke monetaire gemeenschap kan in een, naar onze opvatting eigenaardige verhouding tot de bestuurlijke - of leef-gemeenschap staan. Zij kan bvb. op een dusdanige manier gestructureerd zijn dat bepaalde geldsoorten alleen binnen een bepaald broederschap of andere deelgemeenschap geaccepteerd worden ⁽³⁸⁾. Het gebruik van een bepaalde geldsoort is hier tekenend in die zin dat het uitsluitel geeft tot welke sociale groep de gebruiker ervan behoort. Daarbij komt nog dat één gemeenschap kan besluiten twee of meer geldsoorten elk voor een specifiek doel te hanteren waarbij de ene soort niet noodzakelijkerwijze omwisselbaar is in de andere ⁽³⁹⁾.

Zoals elk ander sociaal belangrijk fenomeen is geld omgeven door een groot aantal konventies die gerespecteerd moeten worden door de gebruiker. Indien deze konventies bij «primitief geld» opvallend schijnen dan is dat vooral te wijten aan het feit dat deze ons vreemd lijken en niet omdat wij er geen kennen.

Bij nader onderzoek blijkt immers dat geldgebruik in de westerse beschaving aan bepaalde konventies gebonden is. Zo wordt de krediet- of bankkaart steeds meer beschouwd als statussymbool. De para-economische rol van geld in de vorm van munt of in een andere vorm blijkt in onze materialistische twintigste eeuw dus verre van uitgespeeld te zijn. Wij kunnen ons dus niet akkoord verklaren met diegenen, die beweren dat het gebrek aan para-economische functie van het moderne geld *in casu* de munt, de bankkaart, etc. juist het onderscheid uitmaakt met het «primitieve geld» ⁽⁴⁰⁾. Veeleer moet men hier spreken van een gradueel dan van een fundamenteel onderscheid. Het rationeel-economische belang van het geld mag dan toegenomen zijn, de sociale functie, de taak als communicatiemiddel is niet uitgeschakeld !

4. Besluit

In de vorige paragraaf hadden wij de gelegenheid kort één van de vele niet-rationele functies van geld in het algemeen en munt in het bijzonder aan te stippen. Uitgebreid hierop in gaan is in het bestek van een kort artikel als dit onmogelijk evenmin kunnen andere vergelijkbare functies zoals de magico-religieuze rol van het geld onderzocht worden.

Elke munthouder houdt, bewust of onbewust rekening met deze factoren óók als hij tot thesaurisatie overgaat. Een rationeel-economische verklaring zoals de *Wet van Gresham* ze geeft kan dus nooit alle vragen beantwoorden tenzij dat de begrippen «goed» en «slecht» telkens weer

omschreven worden, rekening houdend met alle functies van het geld / de munt in hun sociale context ⁽⁴¹⁾ hetgeen een onmogelijke opgave is, omdat in dat geval teveel onbekenden een rol spelen.

Mag er dan niet meer aan zuiver monetaire geschiedenis gedaan worden? Integendeel! Eén van de voornaamste functies van de munt is natuurlijk zijn rol in het economisch gebeuren maar in de toekomst zou meer rekening gehouden moeten worden met de sociale context waarin het monetaire leven zich afspeelt.

(*) Opgedragen aan wijlen Mgr. H. KESTERS humanist en numismaat.

(1) DUPLESSY, J., *France, A survey of numismatic research 1972-1977*. Bern 1979, p. 291.

(2) GÖBL, R., *Antike Numismatik*. München 1978, 2 banden.

(3) GÖBL, *op.cit.*, band 1; expliciet: p. 70, p. 155, p. 173, p. 175, p. 185 en p. 217; impliciet: p. 78, p. 155, p. 170 en p. 179.

(4) VAN LAERE, R., Le monnayage circulaire des îles Maldives, *Revue belge de numismatique* ... 123 (1977), p. 163, noot 22.

(5) KLASSENS-VAN DER LOO, W., De renaissance in Polen, *Spiegel Historiael* 14 (1979), p. 373.

(6) Reflekties over het gebruik van munten onder meer bij (PSEUDO-)ARISTOTELES, *Oikonomikos deuterios*, § 16b, § 20c *et passim* (vergelijk B. VAN GROENINGEN & A. WARTELLE, *Aristote, Economique*. Paris 1968, p. 19, p. 21 *et passim*).

(7) Sommige theoretici spreken in plaats van nominale waarde bij voorkeur van reële waarde.

Winkler Prins Encyclopedie, Amsterdam/Brussel 1950, deel 9, p. 819b zegt: *Onderschat geld verdriift overschat geld*. Een vertaling die een interpretatie inhoudt die niet slechter is dan elke andere vertaling van de termen *good* en *bad*.

(8) Het bekendst is wellicht het geval van de zogenaamde Harvard-barometer die men tot de grote depressie van 1929-1934 aanzag als algemeen geldende conjunctuur-barometer doch die faalde bij de voorspelling van de *crash* van de dertiger jaren (VAN MEERHAEGHE, M., *Handboek van de economie*. Leiden 1966⁵, 303 sq.).

(9) Relatief betekent hier: in relatie tot zijn reële waarde.

(10) Verder zal op deze relatie terug gekomen worden; zie echter ook HENNEQUIN, G., «Bonne» ou «mauvaise» monnaie? *Mutations monétaires et Loi de Gresham avant l'époque moderne*, *L'Information historique* 39,5 (1977), p. 203-212. Deze auteur is zich eveneens bewust van het probleem hoewel hij het op een andere manier benadert (*op.cit.*, p. 205).

(11) Chalon, de Chestret de Haneffe, De Witte en Van Der Chijs zijn wellicht de bekendste onder de aartsvaders van de 19de eeuwse numismatiek. De studies die zij publiceerden vormen nu nog voor het grootste deel de grondslagen van onze kennis van de numismatiek der Lage Landen, maar ook voor de andere vakgebieden werd tijdens de 19de eeuw baanbrekend werk verricht dat tot op de dag van vandaag onvervangbaar blijft.

(12) GHIJSSENS, J., La monnaie de Hainaut sous Jean d'Avesnes d'après le registre B.3268 des Archives Départementales du Nord à Lille, *Revue belge de numismatique* ... 119 (1973), p. 77-102 getuigt van deze kritische geest. Deze auteur staat echter niet alleen in zijn opvattingen; hij mag eerder als voorbeeld gelden voor een nieuwe generatie.

(13) Wil een muntschat werkelijk waardevol zijn als wetenschappelijk studieobject dan moet men alle munten ervan kennen om onder meer de datum *post quem* van het geheel te kunnen bepalen. Het spreekt daarenboven vanzelf dat het om «gebruiksmunten» moet handelen; een groep Romeinse munten door een verzamelaar tijdens de Renaissance bijeengebracht en verborgen is geen echte muntschat omdat Romeinse munten tijdens de Renaissance geen monetaire waarde hebben. Evenmin kan een groep munten die verzameld werden louter omwille van het metaal waarvan ze gemaakt zijn niet gelden als een echte muntschat; men zou in dit geval eerder moeten spreken van een «metaalschat» en zelfs de term muntvondst moeten vermijden om verwarring te voorkomen.

(14) Impliciet onder meer VAN KEYMEULEN, A., *Les trésors monétaires modernes trouvés en Belgique 1434-1970*. Brussel 1973 (Cercle d'études numismatiques, travaux 6), p. 38 *et passim*. Van Keymeulen vertolkt hier slechts de algemeen geldende opvattingen.

(15) Voorbeelden kunnen onder meer gevonden worden in het repertorium van VAN KEYMEULEN, A., *op. cit.*, n° 5, p.65, n° 89, p. 140-141 *et alia*.

(16) Het aangeven van de nominale waarde op de munten is een vrij sporadisch en meestal recent optredend verschijnsel. De term wordt hier dus *mutatis mutandis* gebruikt.

(17) Verder komen wij terug op het begrip «goed». Zie echter ook HENNEQUIN, *op.cit.*, p. 206.

(18) *loc.cit.*

(19) Rekenmunt hier als equivalent van: monnaie de compte, eigenlijk reken-eenheid waarin de reële munt (espèce circulante) uitgedrukt wordt. Vereenvoudigd komt het er op neer dat de rekenmunt in onze samenleving het *geld* vertegenwoordigt in oppositie tot de *munt* (reële munt). Zie echter verder.

(20) Buitengewoon verhelderend is in dit opzicht HENNEQUIN, G., *Nouveaux aperçus sur l'histoire monétaire de l'Égypte à la fin du Moyen Âge*, *Annales Islamologiques* 13 (1977), p. 179-215 waar de auteur genadeloos afrekenet met heel wat mythes op dit gebied.

(21) VAN KEYMEULEN, A., *op.cit.*, n° 4, p. 64-65, voor een parallel geval zie onder meer HULIN, P., An inscribed silver piece of Darius, *Orientalia Lovaniensia Periodica* 3 (1972), p. 121-124.

(22) Dit zou immers, volgens de *Wet van Gresham* moeten inhouden dat alle speciën van een «goede» rekenmunt zonder onderscheid zouden gethesauriseerd worden hetgeen een onoverkomelijke kapitaalvlucht zou veroorzaken, die uiteindelijk zou leiden tot het volledig verdwijnen van de betrokken rekenmunt!

De onderlinge verhouding tussen de verschillende rekenmunten, die zoals opgemerkt moet worden niet steeds uit een verschillend land moeten stammen wordt immers niet bepaald door hun relatieve metaalwaarde.

Er kunnen in hetzelfde land (bestuurlijke eenheid) verschillende rekenmunten koers hebben; vergelijk nu, in een ietwat vereenvoudigde vorm de toestand in Vaticaanstad met de eigen en de Italiaanse lire, etc.

De onderlinge koersverschillen tussen de rekenmunten hangt dus niet af van de relatieve metaalwaarde van de totale emissies reële munten, die als specie van de verschillende rekenmunten circuleren. Deze metaalwaarde is immers, zelfs niet bij

benadering te schatten. Bepalend zijn eerder de wet van vraag en aanbod, het vertrouwen in een bepaalde rekenmunt, etc. (Zie onder meer VAN MEERHAECHT, *op.cit.*, p. 317 sqs.).

(23) Gedevalueerd hier uitzonderlijk in de betekenis : met een geringere metaalwaarde !

(24) Ook bij de andere gelegenheden werd soms gestipuleerd met welke reële munt de betaling diende te gebeuren ; vergelijk onder meer M. DAVID & A. VAN GRONINGEN, *Papyrological primer*. Leiden 1965, p. 42, sqs. : *Greek marriage contract* uit 311 v.C. waar sprake is van een bruidschat die moet betaald worden door middel van *Macedonisch* zilvergeld.

(25) PSEUDO-ARISTOTELES, *op.cit.*, §§ 16b, 20c en 23a.

(26) Voor een meer gedetailleerde benadering van dit begrip zie verder.

(27) Geciteerd naar Musée des Sacrifices, Musée de l'argent. De la nature étrange de l'argent dans l'art, la société et la vie, Centre Georges Pompidou, Musée national d'art moderne, Paris 1979, p. 28.

(28) Voor het benaderen van het begrip «primitief» geld zie SCHOONHEYT J., *Monnayage conventionnel ou non*, *Bulletin du Cercle d'Etudes Numismatiques* 13,4(1976), p.76-81. Een gelijkaardige studie zou dringend voor en door Nederlandstalige numismaten/ethnologen dienen geschreven te worden !

(29) QUIGGIN, A., *A survey of primitive money, the beginning of currency*. New York 1944 (rep.1970), p.144 sqs.

(30) Nominaal hier niet te verwarren met faciaal, zie hoger § 2.2.

(31) Musée des Sacrifices, etc. De auteur van voorliggend artikel is van oordeel dat het «psycho-analytisch» standpunt dat in deze kataloog naar voor wordt gebracht op zijn minst weinig *ad rem* is en er zeker niet toe bijdraagt de rol van het geld en de munt in zijn juiste sociale context te plaatsen. Men valt hier van het ene uiterste in het andere en begaat tenslotte dezelfde interpretatiefouten ten opzichte van het bestudeerde verschijnsel geld/munt hoewel de standpunten diametraal tegenover de meer klassieke opvattingen staan.

(32) De populariteit van oudere verklaringen over het ontstaan van de munt wordt sprekend bewezen door recente herdrukken van 19de eeuwse werken als RIDGEWAY, W., *The origin of metallic currency and weight standards*. Cambridge 1892 (rep. New York 1976). Voor meer moderne standpunten zie ook EINZIG, *op.cit.* en QUIGGIN, *op.cit.*

(33) Recent schijnen theorieën die de oorsprong van de munt in het Oude Nabije Oosten situeren aan populariteit te winnen. Hier is er echter minder aandacht voor de oude opvattingen zoals samengevat door EBELING, E., *Geld, een overzichtsartikel in het Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 3, Berlin 1957-1971 (stand van zaken in de 50-er jaren) dan wel naar de resultaten van recente opzoekingen (LIPINSKI, E., *Les temples néo-assyriens et les origines du monnayage, State and temple economy in the Ancient Near East*. Leuven 1979 en STOL, M., *Broodjes, kleitabletten en munten. Een zaak van vorm en inhoud*, *Akkadica* 9 (1978), p. 25-29).

(34) Monetair hier zowel voor geld- als voor munt-gemeenschap !

(35) *Almanach du Département de l'Ourte pour l'an 1811, Liège* (1811), p. 19 sqs. De onderlinge koersverschillen zijn : franc 1 = livre tournois 1.0'.3 = argent de Liège 16'.1.75» = argent courant de Brabant 11' = argent de change de Brabant 9'.5». Waarbij dient aangestipt te worden dat de meest gebruikelijke stukken klaarblijkelijk Brabantse munten waren. Voor elk van de reële munten wordt echter een aparte koers vastgelegd. Een halve Brabantse kroon is 2,77 francs waard, een ganse kroon is echter niet 2,77 x 2 = 5,54 francs waard maar 5,56 francs ! Buiten

deze groep munten die ongetwijfeld regelmatig in het departement circuleerde hadden eveneens koers, zoals op andere plaatsen in het Franse Keizerrijk munten van een zestal landen : het Franse Koninkrijk (7 types), Brabant (15 types), Luik en Maastricht (9 types), het Heilig Rooms Keizerrijk (13 types uit o.a. ; Beieren, Wurtemberg, ...), Holland (10 types) en Pruisen (5 types).

(36) Denk nu onder meer aan Groot-Brittannië waar het Schots en het «Engels» pond wettig betaalmiddel zijn.

(37) Zie uitgebreid over dit onderwerp TUCCI, G., *Origine et développement de la monnaie primitive*, *Cahiers Vilfredo Pareto, Revue européenne des sciences sociales* 21(1970), p. 17-36 en andere artikels in dezelfde jaargang van dit tijdschrift.

(38) EINZIG, *op.cit.*, p. 57. Hetzelfde verschijnsel is ook voor andere sociale communicatiemiddelen binnen eenzelfde bestuurlijke of leefgemeenschap vastgesteld. Er zijn bvb. aanwijzingen dat in Sumer o.a. de vrouwen een eigen taal spraken (*emesal*). In welke omstandigheden dit eigen taalgebruik zich situeerde blijft voorlopig echter nog duister.

(39) EINZIG, *op.cit.*, p. 63 *nko*- en *ndap*-geld op de Rossel-eilanden zijn beide in gebruik maar niet onderling verwisselbaar.

(40) POIRIER, J., *Monnaie et para-monnaie dans les sociétés non-industrielles*, *Cahiers Vilfredo Pareto* ... 21(1970), p. 7-15, vnl. p. 13.

(41) De sociologische context laat zich niet bepalen door geografische of chronologische grenzen maar duidt hier eveneens op het ganse pakket sociale konventies dat iedere geld- of muntgebruiker omgeeft.

DE EERSTE NIKKELHOUDENDE MUNTEN EN DE ROL DIE BELGIË HEEFT GESPEELD BIJ DE ONTWIKKELING VAN DE MODERNE KOPERNIKKELEN PASMUNT

René WAERZEGGERS

Om aan te tonen dat de eerste Belgische nikkeltjes een belangrijke stap vormden in de ontwikkeling van de nikkel en pasmunt in het algemeen, dienen we natuurlijk eerst na te gaan wat er op dat gebied daarvoor reeds gepresteerd werd. Laat ons daarom eerst beginnen met het metaal zelf.

Zoals in alle encyclopedies en aanverwante werken te lezen staat, werd nikkel slechts in 1751 als een afzonderlijk metaal ontdekt en geïsoleerd door de Zweedse scheikundige Axel Cronstedt. Op het eerste zicht kan het eigenaardig lijken dat dit niet veel eerder gebeurde, vermits er in China reeds in de oudheid nikkellegeringen geproduceerd werden uit gemengde koper- en nikkelertsen. De Chinezen beschouwden het witte of rose metaal dat aldus bekomen werd echter als een speciale kopersoort - vermits ze het pack tong of wit koper noemden - en beseften niet dat de afwijkende kleur in feite veroorzaakt werd door de aanwezigheid van een ander metaal in het koper. Daarbij komt nog dat de bovengenoemde koper-nikkelertsen, die enkel in China in kleine hoeveelheden aangetroffen werden, de enige nikkelhoudende grondstof was waaruit - met de in de oudheid beschikbare technische middelen - het metaal kon gewonnen worden.

Toch zijn er uit deze periode kopernikkelen muntstukken bekend. Ze werden echter - eigenaardig genoeg - niet uitgegeven in China, maar in Bactrië.

Deze staat, die in de Punjab en de Indusvallei van Noordwest Indië was gelegen, had deel uitgemaakt van het imperium van Alexander de Grote en zich, kort na het uiteenvallen hiervan, afgescheurd van het koninkrijk der Seleuciden. De Bactrische koningen waren zeer trots op hun Griekse afkomst en niettegenstaande hun koninkrijk reeds spoedig door de omringende Oosterse volkeren volledig was afgesneden van de andere Griekse staten, slaagden ze er in om de Hellenistische cultuur nog zeer lange tijd te bewaren.

De typen en de stijl van de Bactrische munten bleven dan ook zuiver Grieks, ook nadat in een latere periode het omschrift op de keerzijde in het lokale Karoshti - schrift werd weergegeven.

De afbeeldingen van sommige Bactrische koningen op hun munten worden trouwens algemeen aangezien als het absolute hoogtepunt van de Hellenistische portretkunst.

Dit uitzonderlijk artistiek peil had tot gevolg dat de Bactrische stukken beter werden bestudeerd dan vele andere reeksen. Het bestaan van koper-nikkelen exemplaren werd dan ook reeds in de jaren 1860 ontdekt door Doctor Flight, een delfstofkundige verbonden aan het British Museum. Deze stelde vast dat een dichalcon van Euthydemus II, die regeerde van 190 tot 171 v. Chr. ongeveer 21 % nikkel bevatte.

Sindsdien werden door het British Museum, de American Numismatic Society en het American Museum of Natural History nog talrijke metallografische testen op Bactrische munten uitgevoerd. Deze brachten nog een aantal andere nikkelhoudende exemplaren aan het licht, waaronder ook enkele van Agathocles en Pantaleon, die Euthydemus II opvolgden en gezamenlijk regeerden van 171 tot 160 v. Chr.

Toch zijn er in totaal niet méér dan enkele tientallen dergelijke munten bekend. Dit toont duidelijk aan dat in Bactrië het kopernikkel slechts gedurende een beperkte periode en in een zeer kleine hoeveelheid voor de muntslag werd aangewend.

De redenen voor de totstandkoming en het kortstondig karakter van deze unieke uitgifte zijn moeilijk te achterhalen omdat historische bronnen met betrekking op het Bactrische koninkrijk grotendeels ontbreken. Het staat echter wel vast dat Demetrius I in het eerste kwart van de derde eeuw v. Chr. zijn koninkrijk uitbreidde tot aan de grenzen van de Chinese provincie Sinkiang, waar zich juist de voornaamste vindplaatsen van het wit koper bevonden. Vermoedelijk werd tijdens de laatste regeringsjaren van Euthydemus II, t.t.z. in 172 of 171 v. Chr., door de Bactriërs in dit grensgebied eveneens een laag koper-nikkelhoudend erts ontdekt, die echter vrij arm moet geweest zijn en in zeer korte tijd volledig was uitgeput. Andere nikkelhoudende geldstukken dan die van de bovengenoemde Bactrische vorsten werden niet teruggevonden, zomin in de antieke periode als in het middeleeuwse of moderne tijdvak.

Eens de produktie van de eerste commerciële nikkellegering - het zogenaamde neusilber of maillechort - in 1825 op industriële schaal op gang gekomen was, was het natuurlijk enkel een kwestie van tijd vooraleer men zich zou realiseren dat de speciale eigenschappen van dit nieuwe metaal - en meer in het bijzonder zijn mooi uitzicht en zijn grote hardheid en korrosiebestendigheid - het zeer geschikt maakte om als grondstof voor de fabricage van pasmunten te dienen.

De eerste poging om nikkelhoudend kleingeld ingang te doen vinden had plaats in de Verenigde Staten, waar een zekere Dr. Lewis Feuchtwanger een variatie van het neusilber ontwikkelde met iets afwijkende verhoudingen voor het koper, nikkel en zink. Hij stelde in 1837 aan het Amerikaans Congres voor om zijn metaal - dat hij in alle bescheidenheid naar zichzelf had genoemd - in de plaats van koper te gebruiken bij de produktie van de kleinste denominaties. Teneinde de volksvertegenwoordigers van de superieure kwaliteit van de munten in het Feuchtwangermetaal te overtuigen, liet hij zelfs - op eigen initiatief - proefstukken van 1 en 3 cent vervaardigen.

De tijden waren echter nog niet rijp voor pasmunten waarvan de nominale en de intrinsieke waarde zo ver uit elkaar lagen als die welke Dr. Feuchtwanger voorstelde. Bovendien - en dat zal ook wel zijn rol gespeeld hebben - zijn initiatieven en voorstellen die uitgaan van private personen bij de overheid gewoonlijk weinig populair omdat zij ze automatisch in zekere mate beschouwt als een inmenging in hun zaken door iemand die denkt het beter te weten dan zichzelf.

Hoe het ook zij, het voorstel van Dr. Feuchtwanger werd met bekwame spoed naar de papiermand verwezen, wat de invoering van nikkel in de muntslag nog bijna dertien jaar uitstelde.

De eerste moderne munten die nikkel bevatten zijn immers de Zwitserse 20, 10 en 5 Centimes, die werden geslagen vanaf 1850.

Ze bestonden uit de commerciële neusilberlegering, maar hieraan werd een zekere hoeveelheid zilver toegevoegd. De nominale waarde van deze pasmunten werd dus nog volledig bepaald door de hoeveelheid edel metaal die ze bevatten. Ze zijn dan ook, ondanks de 10% nikkel in hun legering, gewoon de voortzetting van het ouderwets biljoenen kleingeld dat voordien door de afzonderlijke kantons werd uitgegeven. Nikkel en zink werden enkel toegevoegd om de verkleuring en oxydatie tegen te gaan, vermits de gewone biljoenstukken zeer sterk aan deze verschijnselen onderhevig waren. Eens dat het uiterst dunne zilverlaagje, dat het oppervlak van het stuk oorspronkelijk bedekt en beschermt door slijtage wordt doorbroken, wordt de korrosie van het onderliggende koper immers sterk versneld door de aanwezigheid van de kleine hoeveelheid zilver in de legering.

Deze Zwitserse pasmunten kunnen dan ook geenszins beschouwd worden als een beslissende stap in de modernisering van de muntomloop, want het voornaamste kenmerk van de moderne kopernikkelen pasmunten is niet de samenstelling ervan, maar wel hun zuiver fiduciair karakter.

In dat opzicht was het Frans koperen kleingeld van Napoleon III, dat sinds 1852 in omloop werd gebracht, véél belangrijker. Het gewicht van deze pasmunten - en dus ook de intrinsieke waarde ervan - bedroeg immers slechts 50 % van dat van het kopergeld van de eerste republiek, hetwelk nog vrijwel volledig door zijn metaalwaarde was gedekt.

Het zou echter niet lang duren vooraleer beide nieuwigheden in éénzelfde stuk werden verenigd. In de Verenigde Staten bleek de opinie van de regering ten opzichte van de invoering van nikkelgeld sinds 1837 grondig gewijzigd te zijn, en was het merendeel van de congresleden nu voor de principes van Feuchtwangers ideeën gewonnen.

In 1853 kreeg professor James Booth dan ook van de regering de opdracht om een reeks experimenten op diverse nikkellegeringen uit te voeren. Deze mondten uit in de wet van 21 februari 1857, dewelke de grote koperstukken van 1 cent verving door veel kleinere, die bestonden uit 88 % koper en 12 % nikkel.

Deze Flying Eagle centen worden terecht beschouwd als de eerste moderne koper-nikkelmunten. Het enige dat ze nog onderscheidt van het nikkelgeld zoals we dat nu kennen, is hun ongewone dikte en hun kleur. Men had er immers speciaal zorg voor gedragen dat het nikkelgehalte voldoende laag bleef opdat de koperkleur gedeeltelijk bleef doorschijnen, wat aan deze centen een karakteristieke lichtroze kleur verleent. Deze maatregelen werden genomen om alle gevaar voor verwarring met de zilveren dimes uit te sluiten.

De laatste stap in de evolutie van de nikkelstukken, nl. de overgang op munten met normale afmetingen en vervaardigd uit een witte legering, zou in België plaatsvinden. Zoals reeds gezegd had de Franse regering in 1852 de produktie van koperen kleingeld hervat en terzelfdertijd het gewicht ervan aanzienlijk verminderd. De Franse pasmunt werd hierdoor veel handiger dan de Belgische, die nog steeds volgens de zware muntvoet van de eerste republiek werd aangemaakt.

Al spoedig werd het duidelijk dat de mentaliteit van de bevolking t.o.v. het geld in enkele decennia grondig was gewijzigd. De zekerheid dat de

Belgische koperstukken vrijwel volledig gedekt waren door de waarde van het erin verwerkte koper, woog immers niet langer op tegen de hiermee gepaard gaande ongemakken, zodat er een steeds groter wordende infiltratie van Frans kopergeld in de Belgische muntomloop ontstond. Dit, en de toenemende klachten van het publiek betreffende het onhandig formaat van de zilveren 20 Centiem en de koperen 10 en 5 Centiem, brachten de regering er toe op 14 maart 1859 een onderzoekskommissie op te richten om de hervormingen uit te werken die op het muntsysteem, en meer in het bijzonder op de pasmunt, zouden dienen uitgevoerd te worden.

De kommissaris van de munt Lejeune pleitte er voor het behoud van de bestaande munttypen, met dien verstande dat de produktie van het kopergeld strikt diende overeen te stemmen met de behoeften van het publiek, en dat deze stukken in zekere mate zouden kunnen dienen voor het betalen van belastingen en konden ingewisseld worden bij de burelen van de agenten van de schatkist. Deze laatste maatregel, die neerkwam op een verregaande gelijkschakeling tussen de pasmunten en de wettige betaalmiddelen - t.t.z. het zilver- en goudgeld en de bankbiljetten - was vrij revolutionair en betekende een diepgaande wijziging van de monetaire structuur.

Alhoewel het nut van de voorstellen van Lejeune binnen de commissie algemeen werd erkend, achtte men ze toch onvoldoende, vnl. omdat ze geen rekening hielden met het onpraktisch formaat van het kleingeld. Ze werden dan ook aangevuld door de regeringskommissaris bij de Nationale Bank, de heer Kreglinger. Deze behield de voorstellen van Lejeune wat betreft het aanvaarden van de pasmunten bij de dienst der belastingen en hun inwisselbaarheid, maar bovendien benadrukte hij de voordelen die het invoeren van nikkelstukken van 20, 10 en 5 Centiem zouden meebrengen. Dit zowel bij het bestrijden van de invasie van Frans kopergeld, als om tegemoet te komen aan de klachten aangaande het onhandig formaat van de toen in omloop zijnde stukken van die waarden. De afmetingen van deze nikkelstukken zouden vrij sterk moeten afwijken van die van de zilvermunten en de afbeeldingen op beide zijden, en zelfs de rand, dienden volledig anders te zijn dan bij de zilvermunten.

Na vrij lange discussies werden de ideeën van meneer Kreglinger goedgekeurd, zodat het eindrapport van de commissie de volgende voorstellen bevatte :

- 1e : De creatie van een witte munt, bestaande uit 70 % koper en 30 % nikkel.
- 2e : Om de depreciatie van deze pasmunten tegen te gaan, wiens intrinsieke waarde ver beneden hun nominale waarde zou liggen, diende de uitwisseling ervan in de staatskassen tegen zilvergeld te worden toegestaan.

Volgens de commissie zouden deze beide maatregelen op een afdoende wijze de infiltratie van het Frans kopergeld in België tegengaan, vermits de Franse stukken nu op hun beurt onhandiger werden dan de Belgische, en bovendien niet konden gewisseld worden tegen wettige betaalmiddelen - t.t.z. tegen zilvergeld.

- 3e : Voor de nieuwe stukken werden de volgende gewichten en doormeters aangeraden : Voor de 20 Centiem resp. 6 gram en 24 mm ; voor de 10 Centiem 4 gram en 21 mm, en voor de 5 Centiem 2 1/2 gram en 19 mm.
- 4e : Het ontwerp van het munttype diende het voorwerp uit te maken van een wedstrijd. Om alle verwarring met de zilverstukken te vermijden zou het echter aan te raden zijn om de deelnemende kunstenaars de volgende voorwaarden op te leggen :
 - De stukken mogen geen portret van de koning dragen.
 - Het ontwerp dient zoveel mogelijk van het type der zilverstukken af te wijken.
 - De aanduiding van de nominale waarde moet ten minste langs één zijde in opvallende cijfers te geschieden.

Deze voorstellen ondervonden op het Ministerie van Financiën blijkbaar geen noemenswaardige tegenstand, en alles laat uitschijnen dat het principe van de uitgifte van een reeks nikkelstukken zonder meer werd aanvaard. De heer Frère-Orban, die toen Minister van Financiën was, richtte dan ook op 26 september 1859 een subkommissie van technici op, die de problemen betreffende de legering, de diameter en de details van het type der nieuwe geldstukken dienden op te lossen.

Ze hield zich eerst bezig met de diameter en het gewicht die aan de nieuwe munten zouden dienen gegeven te worden. De gewichten, die door de eerste commissie waren voorgesteld, werden zonder discussie aanvaard, maar de diameters wenste men te verkleinen tot resp. 22 1/2, 20 1/2 en 17 1/2 mm. De 20 en 5 Centiem zouden dan slechts een halve mm kleiner zijn dan de Frank en halve Frank, waaruit duidelijk blijkt dat de werkgroep verwarring met het zilvergeld zocht te vermijden door middel van een opvallend verschil in dikte in plaats van in diameter. Hetzelfde principe dus als in de Verenigde Staten. Enkele leden van de werkgroep waren het ook niet eens met de witte kleur van de legering die de eerste commissie had voorgesteld. Ze gingen er van uit dat de kleur van de nieuwe stukken het zekerste middel was om verwarring met de zilvermunten te vermijden, en wensten daarom dat ze liefst, zoals in de Verenigde Staten, slechts 12 % nikkel zouden bevatten of toch anders in alle geval minder dan 20 %, zodat het metaal een karakteristieke rose tint zou behouden. Dit voorstel werd evenwel door de meerderheid verworpen. Wel werd besloten om de vormbaarheid van de nikkellegering bij het slaan na te gaan voor verschillende verhoudingen in de samenstelling. Hiertoe diende Braemt, de graveur van de Munt, zes proefstempels te vervaardigen met behulp van

bestaande modellen. Hierop bleef de zittende leeuw van het kopergeld behouden, en werd de achterkant vervangen door de woorden «ESSAI MONETAIRE» en de aanduiding van de nominale waarde.

Met behulp van deze stempels vond een eerste reeks testen plaats op koper-nikkel-zink mengsels, en een tweede op mengsels zonder zink. De aldus bekomen proefexemplaren werden op de voorzijde ingestempeld met het percentage van de legeringselementen.

Wanneer twee getallen voorkomen zijn dat resp. de procenten aan nikkel en zink. Als er maar één getal op staat, is dat de hoeveelheid nikkel, en werd er geen zink gebruikt. De kwantiteit koper werd, als hoofdelement in de legering, dus nooit aangegeven.

Vermits uit de bekomen resultaten bleek dat een mengsel van 25 % nikkel en 75 % koper de meeste voordelen bood inzake homogeniteit en pletbaarheid, besloot de subkommissie om deze legering voor de produktie van de nieuwe pasmunten aan te wenden. Bovendien werden de toelaatbare afwijkingen van het gewicht vastgesteld op 10, 13 en 15 duizendsten, met de laagste tolerantie vanzelfsprekend voor het grootste stuk. Alhoewel de werkgroep zich aansloot bij de voorstellen van de eerste kommissie inzake de gravure van het type, en zelfs uitdrukkelijk verklaarde zich niet te willen mengen in de artistieke vraagstukken die samenhangen met de vervaardiging van een nieuwe munt, wenste ze toch de kunstenaars die aan de wedstrijd zouden deelnemen veel strikter voorwaarden op te leggen. Zo zouden deze laatste op de ene zijde de Belgische leeuw dienen te plaatsen met de leuze : «L'UNION FAIT LA FORCE», en op de andere de nominale waarde in grote cijfers binnen het omschrift «LEOPOLD PREMIER ROI DES BELGES». Veel ruimte voor artistieke creativiteit vanwege de kunstenaar zelf bleef er zo natuurlijk niet over. Bovendien was men van mening dat de wedstrijd diende beperkt te worden tot een getekend ontwerp, teneinde zoveel mogelijk kandidaten in staat te stellen mee te dingen.

Aan de hand van de rapporten van beide kommissies stelde de minister een wetsvoorstel samen, dat op 10 februari 1860 aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd voorgelegd. Het bevatte de volgende punten :

- Er zullen pasmunten vervaardigd worden in een legering van koper en nikkel, met minimum 25 % nikkel.
- Deze nikkelstukken, met nominale waarden van 20, 10 en 5 Centiem,

zullen resp. 6, 4 en 2 1/2 gram wegen, en een doormeter van resp. 22 1/2, 20 1/2 en 17 1/2 mm bezitten.

- De tolerantie op het gewicht, zowel naar onder als naar boven, wordt vastgesteld op resp. 10, 13 en 15 duizendsten.
- Het type van de nikkelstukken zal vastgelegd worden bij Koninklijk Besluit.
- Niemand is verplicht om meer dan 5 Frank in nikkelen-, of 2 Frank in koperen pasmunt te ontvangen, maar de regering kan toelaten dat hogere sommen aanvaard worden in de Staatskassen bij de betaling van de belastingen.
- De nikkelmunten kunnen ingewisseld worden tegen zilvergeld in bedragen, vast te stellen door de regering en in burelen door haar aan te wijzen. In dezelfde burelen zou het publiek, in bedragen door de regering vast te stellen, zilverstukken tegen pasmunten kunnen inwisselen.
- De regering zal het tijdstip vaststellen waarop de koperstukken van 5 en 10 Centiem en de zilveren 20 Centiem zullen ophouden om wettige koers te hebben. Een termijn van minstens 3 maand dient voorzien te worden om deze stukken bij de staatskassen om te wisselen. Terzelfdertijd worden de wetsartikels met betrekking op deze 3 stukken uit het wetboek geschrapt.

Bij de verdediging van zijn wetsvoorstel beklemtoonde de minister dat de pasmunt steeds haar volle nominale waarde moest behouden. Dit zou, omwille van de sterk uit elkaar lopende nominale en intrinsieke waarde, slechts kunnen gegarandeerd worden door de belastingen ook met pasmunt te laten betalen en deze munten uit te wisselen tegen zilvergeld in de staatskassen.

Omdat het stuk van 20 Centiem - tot dan toe in zilver en dus wettig betaalmiddel - door de voorgestelde wet van statuut zou veranderen en een pasmunt zou worden, vreesde Frère-Orban in de eerste plaats tegenstand ten aanzien van de invoering van het kopernikkelen stuk van die waarde.

Hij legde dan ook een speciale nadruk op de verdediging van deze maatregel en wees op de onhandig kleine afmetingen van dit zilverstukje en op de fabrikagekosten ervan, die zo hoog lagen dat ze de regering niet toelieten om ze in overvloed beschikbaar te stellen voor het publiek. Van de nikkelstukken daarentegen, die aan de staat een belangrijke winst zouden opleveren, konden er zoveel als nodig in omloop gebracht worden.

Na de motivatie van de minister werd het wetsvoorstel onderzocht en werden enkele wijzigingen en voorstellen naar voren gebracht. Zo stelde een volksvertegenwoordiger voor om te onderzoeken of het niet nuttig zou zijn om de nikkelstukken te doorboren, teneinde alle verwarring tussen het zilvergeld en de pasmunten te vermijden. De regering, die over dit punt werd geraadpleegd, was niet van oordeel dat dergelijke verwarring zó te duchten zou zijn dat tot deze abnormale maatregel diende te worden

overgegaan. Bovendien zouden volgens haar de munten een beschadigd uitzicht verkrijgen en werd het onmogelijk om ze een geschikte afbeelding te geven. Het voorstel werd dan ook niet aanvaard maar werd wel in het eindrapport opgenomen, vermits men erkende dat het een zekere verdienste bezat en zich later misschien nuttig kon ontwikkelen.

Wanneer België in 1901 als eerste in de wereld haar nikkelgeld van een centraal gat begon te voorzien, bracht men dus een idee in de praktijk dat reeds meer dan veertig jaar oud was.

Het licht aangepaste wetsvoorstel werd op 20 maart 1860 in de Kamer besproken en op 22 maart 1860 reeds in eerste lezing goedgekeurd met 84 stemmen tegen 2. De Senaat nam de tekst zonder wijziging aan op 27 juni, en hij verscheen in het Staatsblad op 20 december. Het heeft weinig zin om deze uiteindelijke versie nog eens helemaal weer te geven, vermits ze slechts in twee punten afwijkt van het oorspronkelijk voorstel. Het gewicht van de 5 Centiem werd namelijk verlaagd tot 2 gram, en de diameters van de stukken zouden achteraf vastgelegd worden door een Koninklijk Besluit.

Eens zover zou in normale omstandigheden nog een wedstrijd tussen enkele artiesten georganiseerd worden en was de zaak geklonken. Maar voor Frère-Orban begon de miserie nu pas voor goed.

Om het eigenaardig verloop van de verdere gang van zaken te verklaren, is het echter nodig om enkele woorden te zeggen over de toenmalige situatie bij de Munt, en meer in het bijzonder over de zeer gespannen verhouding tussen de graveurs Jozef Braemt en Leopold Wiener.

Braemt, die in 1860 reeds 64 jaar oud was, had in 1832 de volledige reeks munten ontworpen voor het pas ontstane koninkrijk België en werd in datzelfde jaar officieel benoemd tot graveur-generaal van de munten van het koninkrijk. Tot in de jaren veertig overtrof hij onbetwistbaar al zijn binnenlandse konkurrenten, maar toen begon er een nieuwe generatie medailleurs bekendheid te krijgen. De besten onder hen, onder wie de gebroeders Wiener, dienden op het gebied van vakkennis en talent zeker niet voor hem onder te doen.

Toen de regering in 1847 besloot om voor het ontwerp van een nieuw type voor de vijf frankstukken een wedstrijd uit te schrijven, ontweek Braemt dan ook die konfrontatie, uit vrees voor een eventuele nederlaag en het daaraan verbonden prestigeverlies. Hij was de enige Belgische medailleur van klasse die niet aan de wedstrijd deelnam, maar hij wist deze ietwat pijnlijke situatie vrij elegant op te lossen door mee in de jury te gaan zetelen. Het beste ontwerp in die wedstrijd kwam van Leopold Wiener die, niettegenstaande de eerste prijs niet werd toegekend, toch de nieuwe munten mocht ontwerpen.

Deze Leopold Wiener nu, was 27 jaar jonger dan Braemt, ambitieus én ongeduldig. Gesterkt door het feit dat vrijwel alle munten in de omloop nu

door hém gegraveerd waren, liet hij duidelijk merken dat de post van graveur-generaal hem wel aanstond, dat Braemt zijn beste tijd had gehad en voor zijn part niet vlug genoeg kon ophoepelen.

Braemt verstond dat echter zo niet. Hij werd daar trouwens bijgetreden door de direktie van de Munt, waarmee hij uit hoofde van zijn functie vrijwel dagelijks in kontakt kwam en in de loop der jaren op zeer vriendschappelijke voet was komen te staan. Zo was Braemt ook, en dat is hier belangrijk, zeer bevriend met de kommissaris van de Munt, Lejeune.

Het verloop der jaren veranderde weinig aan de toestand, en op het ogenblik dat de invoering van nieuwe nikkelmunten ter sprake kwam stonden de twee rivalen meer dan ooit als kat en hond tegenover elkaar.

De regering had niet gewacht tot de hiervoor besproken wet was goedgekeurd om de maatregelen te nemen die nodig waren om snel tot de produktie van de nikkelmunten over te gaan. Reeds in april 1860 vroeg ze aan de kommissaris van de Munt Lejeune, zijn mening over het nut dat het organiseren van een wedstrijd tussen Belgische artiesten zou hebben voor het vastleggen van de afbeeldingen van de nieuwe munten. Hiermee gingen ze natuurlijk bij de duivel te biechten. Lejeune wist immers goed genoeg dat een dergelijke wedstrijd waarschijnlijk opnieuw door Wiener zou gewonnen worden, wat zou resulteren in een versterking van het prestige van deze laatste en, automatisch een verzwakking van de positie van zijn vriend Braemt. Hij verklaarde zich dan ook absoluut tegen een wedstrijd, zagezegd omdat die te veel tijd zou doen verliezen en omdat degene die georganiseerd werd in 1847 voor het nieuwe type van de stukken van 5 Frank niets dan ontgoochelingen had opgeleverd.

Hij stelde voor om rechtstreeks aan de heer Braemt een ontwerp te vragen over hetwelk men dan het advies van enkele numismaten kon inwinnen. «Niemand kent beter dan hij» zei M. Lejeune, «de speciale vereisten voor een goede muntgravure ; hij kent ze omdat hij gedurende het grootste gedeelte van zijn leven dit speciale gedeelte van zijn kunst beoefend heeft ; hij weet welke soort van gravure vereist wordt door de hardheid van het metaal, hoe te bewerkstelligen dat het muntstuk zo goed mogelijk aan slijtage weerstaat, hoe het gemakkelijk kan geslagen worden zonder de persen te sterk te belasten en hoe de vervalsing ervan zo moeilijk mogelijk wordt. De funktie van M. Braemt moet hem bovendien in staat gesteld hebben om zich vertrouwd te maken met de numismatische vereisten van een ontwerp. Bovendien, voegde hij er aan toe, indien Braemt tegen alle verwachtingen in niet mocht slagen, zou het nog altijd zijn om een wedstrijd te organiseren.

De mening en de argumentatie van M. Lejeune waren op zijn zachtst gezegd vrij aanvechtbaar, maar zijn ideeën werden toch goedgekeurd door de Minister, voornamelijk omdat deze er een hoop tijd en moeite mee

dacht uit te sparen. Er werd dus dringend bij Braemt een ontwerp besteld, waarvan de uitwerking werd overgelaten aan de kunstenaar zelf.

Tevens werd overeengekomen dat dit ontwerp zou voorgelegd worden aan de werkgroep van numismaten die zich bezighield met het klasseren van de stempels en matrijzen voor het museum van de Munt. Deze commissie was opgericht in 1852 en bestond uit Renier Chalon, de voorzitter van het Belgisch Genootschap voor Numismatiek, Charles Piot, de secretaris van dezelfde vereniging, Lejeune die als voorzitter fungeerde, en, jawel, Braemt himself. Allard, de directeur van de Munt, die geen lid was van dit comité, kreeg toelating om de zittingen bij te wonen.

Dat men de beoordeling van het ontwerp overliet aan een werkgroep waarvan ds betrokken graveur zelf reeds acht jaar mee deel uitmaakte, was natuurlijk een zware vergissing en vragen om moeilijkheden. Hoe dan ook, Braemt zette zich dadelijk aan het werk, en legde reeds enkele weken later het volgende proefstuk voor :

Op de voorzijde : een Belgische leeuw op een veld van sabel, omringd door het omschrift L'UNION FAIT LA FORCE en de afgekorte waarde-aanduiding. Onder de leeuw de naam van de graveur in kleine lettertjes.

De keerzijde vertoont een grote Romeinse 20 in incuse karakters, eveneens op een veld van sabel. Het omschrift luidt: ROYAUME DE BELGIQUE 1860

De rand bestaat uit een rij holle vierkante punten.

De commissie werd in spoedzitting bijeengeroepen en was, vanzelfsprekend zou ik bijna durven zeggen, in de wolken over dit ontwerp. Het is ongelooflijk welke voordelen door haar aan deze proef werden toegeschreven. Ik citeer uit het rapport van Piot :

«- Het type van de voorzijde is nieuw, nationaal en onderscheidt zich gemakkelijk van de andere Belgische munten. De keerzijde is eveneens nieuw. De waarde-aanduiding springt zodanig in het oog dat ze door iedereen dient opgemerkt te worden. De Romeinse cijfers hebben het voordeel van gekend te zijn door iedereen, zelfs door de ongeletterden en vooral door de buitenlieden.

De stevigheid van de munt werd niet uit het oog verloren. Door het veld van de keerzijde uit te diepen bij middel van incuse cijfers en de leeuw op de voorzijde in reliëf weer te geven heeft de graveur aan de munt op alle plaatsen een ongeveer gelijke dikte gegeven, waardoor het slaan ten zeerste wordt vergemakkelijkt en de sleet en beschadiging van de stempels minder te duchten zal zijn dan voor de gewone munten met twee reliëfs.

Omdat er vier verschillende vlakken nodig zijn voor het vormen van de ontworpen stempel, zijn vier opeenvolgende wegnemingen van metaal nodig die vervalsing zo niet onmogelijk, dan toch veel moeilijker zullen maken dan voor de munten gegraveerd volgens het huidige systeem».

Teneinde de afwezigheid van de naam, het portret en het monogram van de koning te rechtvaardigen, eindigde het rapport als volgt :

«Het afbeelden van het borstbeeld of de beeltenis van Zijne Majesteit op het nikkelgeld, zou de koninklijke munt op dezelfde lijn stellen met de pasmunt van minderwaardig metaal die, volgens de in vroegere tijden aanvaarde regels, niet waardig was om deze emblemen te ontvangen. Indien de nikkelstukken de naam, het borstbeeld of het monogram van de koning moesten dragen, zou hun type noodzakelijkerwijs in dezelfde stijl vallen als de zilver- of kopermunten, tenzij er onderscheidingstekens op aangebracht werden. Die zouden echter, zeker op de munten van een kleine diameter, amper opgemerkt of begrepen worden. M. Braemt heeft zich dan ook vergenoegd met het jaartal aan te brengen teneinde een vastgelegd type te vereeuwigen en in het geheugen van het volk te graveren, het volk waarvoor het wisselgeld in de eerste plaats is voorzien».

Tot slot stelde Piot in naam van de commissie voor om het ontwerp van Braemt zonder meer aan te nemen. Het rapport van M. Piot werd door Lejeune op 27 juni 1860 aan de Minister van Financiën overgemaakt samen met een proef in zilver, nikkel en koper, geslagen op muntplaten van 25 mm diameter.

Een ontwerp van Koninklijk Besluit dat het type, gewicht en doormeter van de nieuwe stukken vastlegde werd eveneens aan de Minister voorgelegd. Volgens dit ontwerp zouden de stukken van 20, 10 en 5 Centiem resp. 25, 21 en 19 mm diameter hebben en 7, 4 1/2 en 3 gram wegen. Het beschreven type was vanzelfsprekend dat van Braemt.

Het rapport van de commissie van numismaten werd bij de diensten van de Minister vrij koel onthaald. Men merkte op dat elke definitieve beslissing met betrekking op het gewicht diende uitgesteld te worden totdat men diverse ponderale testen had kunnen uitvoeren voor de drie denominaties, en herinnerde er aan dat de Nederlandse regering het verlangen had uitgedrukt dat bij het vastleggen van de diameter van de nikkelstukken niet dezelfde afmetingen zouden genomen worden als van de Nederlandse halve gulden (22 mm) of 25 cents (19 mm).

Bovendien werd het ontwerp van Braemt veel minder enthousiast ontvaard, en in een intern rapport aan de Minister zelfs zeer heftig als volgt bekritiseerd :

«- De voorzijde van het stuk is beter geschikt als uniformknop voor een Douanier en de velden in sabel dreigen gevuld te raken met vuil tot op het punt dat de afbeeldingen onleesbaar worden. De kop en de manen van de leeuw lopen ineens. Het woord centimes op de voorzijde zou voluit dienen geschreven te worden en de tweede letter van het woord BELGIQUE is niet conform met de regels van de calligrafie».

Sommige van deze kritieken waren eerlijk gezegd al even overdreven als de lofprijzingen van de numismaten, want alhoewel een paar ervan zeker gegrond waren, getuigden de anderen van een verregaande muggezifterij. De Minister bleek ook van die mening, want hij beperkte zich er toe om bij Braemt een nieuwe proef te bestellen met een glad veld op de voorzijde en de waarde aanduiding op de keerzijde in Arabische cijfers.

Op dat ogenblik kreeg Frère-Orban echter tot zijn grote schrik een rechtstreekse interventie van de Koning te verwerken, die hem, via zijn persoonlijke secretaris M. Devaux, liet weten dat hij zijn beeltenis op de nieuwe munten wou geplaatst zien worden. De Minister antwoordde aan meneer Devaux dat men nog in het stadium van de proefnemingen was en dat de voorgestelde ontwerpen ter zijner tijd aan de goedkeuring van Zijne Majesteit zouden onderworpen worden. «Het schijnt,» voegde hij er nog aan toe, «dat men grote bezwaren ziet in het plaatsen van de beeltenis van de Koning op een witte munt, omwille van de verwarring die er door zou kunnen ontstaan met de zilverstukken».

Desalniettemin haastte de Minister zich om de wens van de Koning aan Lejeune over te maken en liet aan Braemt vragen om zo spoedig mogelijk een model te leveren waarop het koninklijk profiel het Romeinse cijfer 20 zou vervangen. Ook vond hij nu eensklaps dat het gevaar van verwarring met de zilverstukken niet te duchten was omdat op het nikkelstuk de omschriften tussen dubbele cirkels stonden, en langs de keerzijde de heraldische leeuw voorkwam ; de moeilijkheden die de gravure in dubbel reliëf bij het slaan van de nikkelstukken kon opleveren dienden maar overwonnen te worden . . . Het is duidelijk dat Frère-Orban door de bemoeienis van de Koning aan het panikeren was geslagen.

Braemt zette zich zonder aarzelen voor de derde keer aan het werk, maar had in tussentijd reeds vijf nieuwe proefstukken vervaardigd, die aan de commissie werden voorgelegd op 30 augustus.

Het eerste type was de herneming van het oorspronkelijk ontwerp, dat reeds op 7 mei door de commissie werd aanvaard en voor goedkeuring aan de Minister werd voorgelegd.

Het tweede ontwerp was identiek aan het eerste, maar het waardecijfer op de keerzijde was in Arabische cijfers aangegeven in plaats van in Romeinse.

Op het derde proefstuk werden de beide veranderingen doorgevoerd die de Minister had gevraagd : de velden in sabel zijn vervangen door effen oppervlakken en, zoals op het tweede stuk van de reeks, is de waarde aanduiding op de keerzijde in Arabische cijfers.

Het vierde stuk is een tussenstadium tussen het 2de en het 3de, met een glad veld op de voorzijde maar met de Arabische 20 van de keerzijde op een veld van sabel.

De laatste proef heeft ook een Arabische 20, en de velden op beide zijden zijn opnieuw gearceerd. De kleur van de velden zijn echter met dünnere lijnen en in lager reliëf weergegeven.

Vooraleer de commissie zich definitief wou uitspreken over de verdienste van deze verschillende proeven, besloot men te wachten tot Braemt nog enkele andere ontwerpen zou voorleggen, die de reeds bestaande reeks zouden vervolledigen. Op 1 september stelde Lejeune drie nieuwe proeven van Braemt aan de commissie voor. De eerste hiervan had de Belgische leeuw op een glad veld, dat nu echter, in tegenstelling tot de eerste reeks proeven, gepolijst was i.p.v. mat. De keerzijde was dezelfde als bij het oorspronkelijk ontwerp, dus met de Romeinse cijfers op een veld van sabel.

De beide andere proeven hadden dezelfde voorzijde als de eerste, respectievelijk gekombineerd met Arabische cijfers op een grove en op een lichte arcering.

De voorkeur van de commissie bleef echter uitgaan naar het oorspronkelijk ontwerp dat door hen reeds onderzocht en goedgekeurd was op 7 mei. Volgens hen voldeed dit type, dat zich volledig onderscheidde van de binnen- en buitenlandse stukken, volledig aan de vereisten die door de verschillende commissies waren gesteld. Als alternatief werden het 2de, 6de en 7de type aangegeven, in die volgorde (t.t.z. met een Arabische 20 op een grove arcering en dezelfde voorzijde, of een Romeinse of Arabische 20 op een grove arcering, gekombineerd met een leeuw op een glad gepolijst veld).

Volgens hen was het niet de moeite om zich met de andere ontwerpen bezig te houden, gezien de velden met kleine vierkantjes zowel de leeuw als het waardecijfer niet voldoende deden uitkomen. Ze herhaalde nogmaals de talrijke en ernstige motieven die hadden geleid tot het verwerpen van een type met de beeltenis van de Koning. Toen Braemt gevraagd werd om een ontwerp van dit genre te leveren, hield hij geen rekening met deze aanbeveling van de commissie. Hij beperkte zich er toe om hen te laten weten dat hij, ten gevolge van een aantal proefnemingen, de zekerheid had verkregen dat op nikkelstukken aan beide zijden een afbeelding in reliëf kon aangebracht worden en dat dus niets meer in de weg stond om op de ene zijde het portret van de Koning weer te geven en op de keerzijde de Belgische leeuw zoals die voorkwam op de reeds vervaardigde proeven. Enkele dagen later, op 20 september, had Braemt een tekening klaar van dit ontwerp, samen met een plaasteren model van de kop van de Koning.

In tussentijd had zich echter een nieuwe ontwikkeling voorgedaan. Leopold Wiener die op de hoogte geraakt was van de manoeuvres van Lejeune om hem buitenspel te zetten bij het ontwerpen van de nikkelmunten, vroeg op 20 juli aan de Minister van Financiën om hem de opdracht te geven voor het vervaardigen van de stempels van de nieuwe stukken. Hij herinnerde er daarbij aan dat hij ook de auteur was van de goud- en zilverstukken, en ter ondersteuning van zijn verzoek voegde hij er drie schetsen en twee metalen proeven bij.

De schetsen omvatten één keerzijde, het cijfer 20 binnen een eikekrans, en drie voorzijden, te weten een herhaldische klauwende leeuw met het

omschrift L'UNION FAIT LA FORCE, een Belgisch wapenschild op een scepter en hand der gerechtigheid, omringd door ROYAUME DE BELGIQUE en tenslotte een koningskroon met scepter binnen de legende LEOPOLD I ROI DES BELGES.

De eerste metalen proef vertoonde een liggende leeuw onder het devies L'UNION FAIT LA FORCE, en met BELGIQUE in de afsnede. Op de keerzijde, die tenandere dezelfde was voor beide metalen proeven, stond de waarde aanduiding en het jaartal binnen een eikekrans.

De voorzijde van de tweede proef vertoont het landswapen, omringd door de keten van de Leopoldsorde en onder de koningskroon.

De Minister overhandigde de tekeningen en proeven aan Lejeune, opdat deze ze officieus zou voorleggen aan de commissie van numismaten. Deze heren, die zich hiermee in hun plannen gedwarsboemd zagen, gaven op 2 augustus vanzelfsprekend een uiterst negatief oordeel.

Ondanks dit weinig bemoeidigend onthaal - dat hij tenandere wel verwacht zal hebben - vroeg Wiener aan de Minister de toelating om, evenals Braemt, geslagen proeven te kunnen voorleggen, wat zou toelaten om zijn werk beter te beoordelen dan gewone tekeningen. Toen hem hiertoe de volledige vrijheid werd gelaten, evenwel op zijn eigen kosten en risico's, overhandigde hij op 20 september opnieuw zijn eerste metalen proeven aan de Minister, plus nog een nieuwe met het portret van de Koning. Deze proeven, op die met het koninklijk portret na, werden ditmaal officieel overgemaakt aan de commissie opdat ze samen met die van Braemt zouden onderzocht worden. Dit gebeurde dan ook tijdens de vergadering van 23 november, waarop ook de ondertussen klaargekomen proef van Braemt met de kop van de Koning werd onderzocht.

De werkgroep bleef volhouden dat de proeven van Braemt die ze reeds hadden onderzocht op 30 augustus en 1 september volledig voldoening schonken, zowel op artistiek als op technisch vlak. De ontwerpen van Wiener daarentegen vertoonden volgens hen lang niet dezelfde kwaliteiten.

«Na het bestuderen van de nieuwe proef gegraveerd door M. Braemt en met het profiel van de Koning op de voorzijde», schrijft Piot in zijn Proces-verbaal, «herkent de commissie in dit stuk alle voordelen die het ook bij de vorige proeven had signaleerd. De gravure van het portret van de Koning lijkt hen van een opmerkelijke uitvoering, en men heeft er zich van

overtuigd dat de heer Braemt een grote moeilijkheid had kunnen overwinnen, nl. die van aan de nikkelstukken twee reliëfs te geven, één op de voorzijde en één op de keerzijde».

(Dat de proefstukken, die tot het vinden van de juiste legeringssamenstelling moesten leiden ook twee reliëfs hadden, vertelde de commissie er niet bij, evenmin alsdat Wiener van die zogezegde grote moeilijkheid blijkbaar ook geen last ondervond).

«Desalniettemin blijft de commissie van oordeel dat de eerste proef, van dewelke spraak is in het bijvoegsel van het proces-verbaal van 7 mei II., verkieslijk is boven de nieuwe die, hoe weinig ook, toch in de lijnen van de huidige zilverstukken valt en gevoelig afwijkt van de voorwaarden die waren vastgesteld door het departement van Financiën»

Op hetzelfde moment dat dit rapport aan de Minister werd overgemaakt, liet Wiener hem nog enkele nieuwe proeven toekomen die onmiddellijk aan de commissie ter bestudering werden overgemaakt, samen met het ontwerp met het portret van de Koning, dat reeds sinds 30 september op het departement van Financiën berustte. Deze stukken zagen er uit als volgt :

Het portret van de Koning naar links tussen LEOPOLD-PREMIER, en dit alles binnen een cirkel en een lauwerkrans met negen sterren. Op de keerzijde staat een Belgische leeuw binnen een parelcirkel waarrond, in reliëf, VINGT CENTIMES en ROYAUME DE BELGIQUE.

Het portret van de Koning naar links tussen LEOPOLD PREMIER, en dit alles binnen een parelcirkel en een guirlande van eikeblaren. Op de keerzijde staat het cijfer 20 tussen MONNAIE D'APPOINT, en wordt omringd door een versierde cirkel, met rond dit alles en in holle letters : L'UNION FAIT LA FORCE en het jaartal.

De derde in de reeks heeft het portret van de Koning in een ovaal en met een lauwertak aan weerszijden. De keerzijde is dezelfde als bij het vorig stuk.

Op de volgende werd het portret van de Koning, binnen een cirkel, omringd door LEOPOLD PREMIER ROI DES BELGES en de datum, dit alles in holle letters. De keerzijde is nogmaals dezelfde.

De voorzijde van dit laatste proefstuk werd hernomen op het volgende, ditmaal gekombineerd met een andere keerzijde, nl. een Belgische leeuw binnen een cirkel waarrond, in reliëf, VINGT CENTIMES en MONNAIE D'APPOINT.

De beide laatste ontwerpen zijn opnieuw zonder het portret van Leopold I.

Het eerste vertoont een leeuwekop in vooraanzicht binnen een parelcirkel en L'UNION FAIT LA FORCE in reliëf. De keerzijde is weer dezelfde als bij de andere proeven.

Op het laatste stuk van de reeks staat een Belgische leeuw binnen een stervormig ornament, met in de punten B-E-L-G-I-Q-U-E en errond negen sterren. De keerzijde is terug dezelfde.

De kommissie bestudeerde deze stukken op 7 december en bleef natuurlijk bij haar vroegere keuze. De kritiek die ze over Wieners proeven leverde was trouwens onwaardig voor mensen die wilden doorgaan voor grote numismaten.

Ik citeer :

«De gravure van alle types van M. Wiener is scherp, mager en weinig stevig ; zij is van een heel andere aard dan die van de stukken van M. Braemt welke getuigen van mannelijkheid en kracht, en weerstand bieden aan sleet, zoals past voor een munt in onedel metaal die gedurigaan moet circuleren. Met de types van M. Wiener zou men spoedig gekonfronteerd worden met half afgesleten stukken in de circulatie en te vroeg de ongemakken en onkosten van het uit omloop nemen en hersmelten moeten dragen.

De gravure van de stukken van M. Wiener is identiek aan die van de zilverstukken en zou dan ook veel vlugger daarmee verward worden dan deze van M. Braemt. In het algemeen verband van het monetair karakter en de monetaire voorwaarden waaraan een pasmunt onderhevig dient te zijn, zijn de types van M. Braemt veruit te verkiezen boven die van Wiener. Deze vertonen fantasietjes en fiorituren die slecht overeenstemmen met het ernstig karakter van het Belgisch volk. Wat betreft de artistieke uitvoering in het algemeen, getuigen de types van M. Wiener wel van het talent en de verdienste van de graveur, maar ook in dit opzicht zijn de stukken van M. Braemt superieur.

Tenslotte kijkt de kop van de koning op de types van M. Wiener naar links, t.t.z. in dezelfde richting als op de zilverstukken. Dit feit alleen al zou volstaan om deze types terzijde te schuiven. De kop dient noodzakelijkerwijs naar rechts te kijken om beter de nikkelstukken te onderscheiden van de zilvermunten. Ook de Belgische leeuw, gegraveerd door M. Braemt, is oneindig veel beter dan die van M. Wiener».

Tot daar de oprispingen van de kommissie. Blijkbaar was dit voor Lejeune nog niet voldoende, want het rapport werd vergezeld door een begeleidend schrijven waarin hij o.m. nog het volgende schrijft :

«Bij zijn uitdrukkelijk dingen naar de opdracht zei M. Wiener dat hij bij de gravure van zijn type van plan was om nieuwe procédés in te voeren die aan

het nikkelgeld een onderscheiden en sterk afstekend karakter zouden verlenen ten opzichte van al onze andere munten. Welnu, zijn stijl en alle versieringen en details die hij gebruikt, missen ieder ernstig karakter en zijn volledig onaanvaardbaar. Het beste type dat hij heeft ontworpen is dat welk het meest de stijl van het eerste type van Braemt benadert en hetwelk voldoende gekend is sinds de maand juni. Na veertien verschillende ontwerpen ontvangen te hebben lijkt het mij ongepast om bij M. Wiener een nieuwe proef te bestellen die zou beantwoorden aan aanwijzingen die hem zouden worden verstrekt. Dat zou in geen enkele wedstrijd gedaan worden en zou zeker niet mogelijk zijn wanneer een type bestaat dat alle vereiste kwaliteiten in zich verenigt. Om een aanvaardbaar type te creëren zou M. Wiener niet van de stijl van M. Braemt kunnen afwijken. Hij zou daarentegen deze nog meer dienen te benaderen. Het zou dan in feite M. Braemt zijn die het type gecreëerd zou hebben en een andere die het zou hebben uitgevoerd».

Het rapport stelt uiteindelijk aan de Minister voor om ofwel het eerste type van Braemt te kiezen met de Belgische leeuw en het Romeins waardecijfer, of anders het type met het portret dat de artist inmiddels licht had gewijzigd, en waarvan de patrijzen in staat van gereedheid waren.

De kommissie van numismaten heeft zich trouwens nog op een andere manier van haar slechtste zijde laten kennen. Van de hier besproken proeven werden achteraf immers nog een aantal exemplaren bijgeslagen, en bovendien werden door het mengen van de stempels van beide konkurrenten nog een aantal nieuwe varianten gekreëerd.

Uiteindelijk bepaalde de Minister zijn keuze op één van de proeven van Braemt. Hij nam die met het portret van de Koning en de Belgische leeuw, niettegenstaande de uitgesproken voorkeur van de kommissie voor het eerste ontwerp dat door de graveur van de Munt werd ingediend. Vermoedelijk wou de Minister, bij het maken van zijn keuze, vóór alles voldoening schenken aan de Koning. Hoe dan ook, op 27 december 1860 verscheen het Koninklijk Besluit dat het gewicht, de afmetingen en het type van de nikkelstukken vastlegde. Uit dat dokument blijkt dat de voorstellen van de kommissie van numismaten op alle drie de punten werden gevolgd, wat resulteerde in stukken met resp. 25, 21 en 19 mm doormeter en 7, 4 1/2 en 3 gram gewicht.

Ik wil er wel op wijzen dat volgens dit dokument de drie denominaties, dus ook de 10 en 5 Centiem, het portret van Leopold I zouden dragen. Er bestaan tenandere proeven van de keerzijdestempel voor de 10 Centiem van dit type, met de Belgische leeuw op een glad veld.

De Munt te Brussel startte met de produktie van de 20 Centiemstukken op 22 januari 1861. De nieuwe stukken vielen bij het publiek echter in zeer slechte aarde en al spoedig werd de regering bedolven onder protesten over de voortdurende vergissingen die de op elkaar gelijkende typen van de zilveren 2 Frank en het nikkelstuk van 20 Centiem veroorzaakten. De nikkelstukken vloeiden dan ook massaal naar de staatskassen terug, zodat

de produktie ervan al op 15 juli diende stopgezet te worden. Toen waren er ongeveer 1.800.000 exemplaren van geslagen.

De regering wachtte zich wel om in haar vergissing te volharden, en reeds op 15 februari vroeg ze aan Braemt om in zo kort mogelijke tijd en zo volmaakt als mogelijk, een ontwerp te maken voor de stukken van 10 en 5 Centiem. Ze dienden op de voorzijde de Belgische leeuw te dragen op een veld van sabel, binnen het nationaal devies «L'UNION FAIT LA FORCE» en het jaartal. Op de keerzijde, op een veld van sabel, de nominale waarde, omgeven door «LEOPOLD PREMIER ROI DES BELGES».

M. Braemt zette zich nog maar eens aan het werk en legde op 21 februari de tekeningen aan de Minister voor, die ze goedkeurde op de 25ste van dezelfde maand. Het Koninklijk Besluit dat dit type vastlegde dateert van 25 april. Men begon met het slaan van de stukken van 10 Centiem op 1 mei 1861 en met de 5 Centiem op de 31ste mei.

Deze produktie ging voort tot in 1864. Tijdens deze periode werd een zeer belangrijke hoeveelheid geproduceerd, nl. iets meer dan 40.000.000 stukken van elke denominatie. Blijkbaar was deze hoeveelheid voor lange tijd voldoende, want de produktie van nikkelstukken werd slechts hernomen in 1894.

Door de uitgifte van deze pasmunten werd de Munt van Brussel overal ter wereld beschouwd als dé specialist inzake de fabricage van koper-nikkelstukken. Ze kreeg dan ook tijdens de volgende decennia talrijke opdrachten voor het buitenland uit te voeren.

Reeds in 1863 werden de eerste proeven vervaardigd voor Brazilië, die resulteerden in de namaak van stukken van 200 en 100 Reis in 1872. Andere opdrachten werden uitgevoerd voor Peru (1879), Bulgarije (1887), Roemenië (1900), Perzië (1900), enz. . .

Selekte bibliografie :

- „*A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*. Deel 23 : *Parthia*.
- DUPRIEZ, Ch., *Les monnaies et essais monétaires du royaume de Belgique et du Congo Belge*, Brussel 1949.
- YEOMAN, R.S., *A guide book of United States coins* Racine 1976.
- DE WITTE, A., en SCHNOCK, L., *Les premières monnaies belges de Nickel*, *Revue Belge de Numismatique*, 1912.
- DE WITTE, A., *La médaille en Belgique au XIXe siècle*. Monnaie de Bruxelles, Exposition Universelle et Internationale de Liège 1905.
- „*Duizend jaar muntslag te Brussel 965-1965*. Albert I Bibliotheek, Brussel 1965.